

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक साहित्यकार वासुदेव भट्टराईको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन रहेको छ ।

१.२ शोधप्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र, सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत गरिएको हो ।

१.३ विषयप्रवेश

वासुदेव भट्टराईको जन्म वि.सं. १९४५ साल वैशाख २४ गते बाबु मोहनदत्त भट्टराई र आमा मेनका देवीको गर्भबाट कान्छा छोराका रूपमा भारतको बनारसमा भएको थियो । उनको न्वारनको नाम यज्ञेश्वर शर्मा थियो र उनी खास गरी मास्टर बाजे, भट्टराई बाजेको नामले निकै प्रसिद्ध थिए भने उनको देहवसान वि.सं. २०२९ कार्तिक १६ गते भएको थियो ।

भारतको बनारसमा जन्मेका वासुदेव भट्टराईले बनारसमै बी.ए. सम्मको अध्ययन गरी श्री ३ चन्द्रशमशेरको प्रधानमन्त्रित्व कालमा वि.सं. १९७३ सालमा काठमाडौं आई दरबार हाइस्कूल (हालको भानु माध्यमिक विद्यालय) सिंह दरबारभित्र छाँदादेखि सुरु गरेर पछि पद्मकन्या विद्याश्रम (डिल्लीबजार) मा समेत गरी करिब ४० वर्ष शिक्षक भई सेवा गरी वि.सं. २०१२ सालमा सेवाबाट अवकाश प्राप्त गरेका थिए । खास गरी जीवनलाई एउटा प्रयोगको रूपमा बिताउने समयको महत्त्वलाई अति राम्रोसँग बुझेर त्यसैअनुसार चल्ने र सित्तैमा

कसैको केहीनलिने नखाने सिद्धान्त बोकेका भट्टराईको छलछामबाट टाढा रहनु एक प्रकारको विशेषता नै थियो ।

देशप्रेमी र भाषाप्रेमी भट्टराईद्वारा ज्यादै परिश्रम गरेर तयार पारिएको 'श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण' को अनुवाद वि.सं. १९९७ मा पहिलो संस्करण र २०२१-२०२२ सालमा दोस्रो संस्करण निस्किएको पाइन्छ । यसबाहेक अर्को अत्यन्त महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ महर्षिदेवव्यास प्रणीत श्रीमद्भागवत महापुराणको पनि नेपालीमा पुरापुर भाषानुवाद गरेका छन् । प्रथम र द्वितीय खण्ड क्रमशः वि.सं. २०१७ र वि.सं. २०२० सालमा प्रकाशित उक्त अमूल्य ग्रन्थ आजभोलि ज्यादै दुर्लभ भइसकेको छ । संस्कृत नपढेका वा नबुझे मानिसलाई समेत बुझ्न सक्ने होस् भन्ने उद्देश्यले सकेसम्म सरल भाषामा मूल ग्रन्थका कुनै पङ्क्तिको पनि अर्थ नछुट्ने गरी यस ग्रन्थको अनुवाद गरिएको छ ।

संस्कृत एवं अङ्ग्रेजीको शिक्षा भारत बनारसमा प्राप्त गरी बी.ए. सम्मको अध्ययन समाप्त भएपछि नेपाल आई स्वाध्ययनसहित दरबार स्कुलमा अध्यापक भएका भट्टराईले 'भारत वर्षको इतिहास' र 'इङ्गल्यान्डको इतिहास' जस्ता साहित्येतर ग्रन्थको पनि रचना गरेका छन् ।

१.४ समस्याकथन

पं. वासुदेव भट्टराई वि.सं. १९४५ सालमा भारतको बनारसमा जन्मेका हुन् । नेपाली भाषा साहित्यमा योगदान पुऱ्याउने वासुदेव भट्टराईका बारेमा हालसम्म नेपाली साहित्यका इतिहासमा छिटपुट सामान्य उल्लेख मात्र गरिएको पाइन्छ । उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको समग्र अध्ययन अद्यापि हुन सकेको छैन । त्यसैले उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको समग्र अध्ययन र मूल्याङ्कन गर्नु यस शोधपत्रको ध्येय रहेको छ । प्रस्तुत शोधपत्रमा निम्न समस्याहरूको पहिचान गरिएको छ ।

- क) पं. वासुदेव भट्टराईको जीवनी केकस्तो रहेको छ ?
- ख) उनका व्यक्तित्वका केकस्ता पाटाहरू छन् ?
- ग) वासुदेव भट्टराईका कृतिहरू प्रवृत्तिगत रूपमा केकति र कस्ता छन् ?

- घ) वासुदेव भट्टराईका रचनाहरूले नेपाली भाषा साहित्यमा केकस्तो योगदान दिएका छन् ?
- ङ) समग्रमा साहित्यकारका रूपमा वासुदेव भट्टराईको नेपाली साहित्यमा केकस्तो स्थान छ ?

१.५ अध्ययनको उद्देश्य

उपर्युक्त समस्याहरूमा केन्द्रित रही साहित्यकार पं. वासुदेव भट्टराईको समग्र जीवन र उनका जीवनमा घटेका घटनाहरू तथा तिनबाट उनको जीवनमा परेको प्रभावको साथै उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको स्वरूप पहिल्याउनु नै शोधकार्यको उद्देश्य रहेको छ । उपर्युक्त उद्देश्यहरूलाई बुँदागत रूपमा यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

- क) वासुदेव भट्टराईको जीवनीका विविध तथ्यहरूलाई प्रस्तुत गर्नु,
- ख) वासुदेव भट्टराईको व्यक्तित्वका विविध पाटाहरूको चर्चा गर्नु,
- ग) वासुदेव भट्टराईका प्रवृत्तिगत वैशिष्ट्यको विश्लेषण गर्नु,
- घ) उनका प्रकाशित रचनाहरूले नेपाली साहित्यमा पुऱ्याएका योगदानको समीक्षा गर्नु,
- ङ) समग्रमा नेपाली साहित्यकारका रूपमा वासुदेव भट्टराईको स्थान निर्धारण गर्नु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली साहित्यमा समसामयिक विषयमा साहित्यिक प्रतिभाहरूको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने परम्परा चलिरहेको छ । ओभेलमा रहेका प्रतिभाहरूको बारेमा प्रकाश पार्नु महत्त्वपूर्ण कार्य हो । वासुदेव भट्टराईको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका बारेमा यसभन्दा अगाडि खास अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्ने कार्य भएको छैन । नेपाली साहित्यभन्दा नेपाली भाषा अनुवाद क्षेत्रमा र इतिहासको क्षेत्रमा बढी योगदान दिएको हुनाले साहित्यिक योगदानका बारेमा वासुदेव भट्टराईको त्यति चर्चा गरेको पाइँदैन । संस्कृत भाषाका विशालकाय दुई ग्रन्थलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरी संस्कृत नबुझ्ने तर त्यस ग्रन्थमा के छ ? भनी

अभिरुचि राख्ने नेपाली भाषाप्रेमी सर्वसाधारणका निमित्त उपयोगी बनाएर प्रस्तुत गर्ने वासुदेव भट्टराईको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका बारेमा केही साहित्य कारहरूले गरेका चर्चाहरूको सारलाई यहाँ कालक्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

- क) बालकृष्ण समले “श्रीमद्भागवतको परिचय” भूमिका मनन चिन्तन गर्नेहरूको निमित्त प्रदर्शक बन्न गएको छ । उहाँ स्वभावतः भावुकताले पढ्ने लेख्ने गर्नुहुन्छ । यो पुस्तक उहाँले कर्तव्यले मात्र होइन भक्ति भावनाले लेख्नुभएको छ । यसको अनुभव स्वयं पाठकवर्गबाट हुनेछ, भनेका छन् ।
- ख) बालकृष्ण समले पुनः ‘वाल्मीकीय रामायण’ (दोस्रो संस्करण) को भूमिकामा ‘उहाँ वनारसबाट काठमाडौं आउनुभएकै अवसरमा प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरले सोधे “तिमीले हिन्दुस्थानमै काम नगरेर किन यहाँ नेपालमा आउने इच्छा गर्थौ ? उहाँको उत्तर थियो ‘जननी जन्म भूमिश्च स्वर्गादपि गरियसी ।” यो उहाँले अवश्य महाभारतबाट उद्धृत गर्नुभएको हो तर त्यही पछि हाम्रो राष्ट्रिय चिह्नमा अंकित भएको हो’ भनेका छन् ।
- ग) माधव भण्डारीले ‘गोर्खापत्र’ (२०४२ मसिर ८) मा ‘तुवाँलो भित्रका गद्यसाधक मास्टरबाजे’ शीर्षक लेखमा ‘हाम्रो साहित्य र साहित्यकारहरू’ (२०१८) र ‘नेपाली साहित्यको इतिहास’ जस्ता पुस्तकमा लेखकले त्यत्रो परिश्रम गरेर खोजी गर्दा पनि वासुदेव भट्टराईको नाउँसम्म फेला नपर्नुले कति ठूलो साधना पनि कसरी कुहिरोमा छेलिएर रहन सक्तो रहेछ स्पष्ट हुन आउँछ भनेका छन् ।
- घ) कृष्णप्रसाद पराजुलीले ‘गरिमा’ (वर्ष ६, अङ्क २, २०४४, माघ) पृ. ८७ मा ‘अथक साधक अविश्रान्त भाषासेवी पं. वासुदेव भट्टराई शीर्षक’ लेखमा ती एउटा विद्वान् थिए, देशभक्त थिए भाषासेवी र शिक्षागुरु थिए जसलाई वासुदेव भट्टराई भनिन्थ्यो । उनी लामो समयसम्म शिक्षण कार्यमा सम्बद्ध रहेकाले ‘मास्टर बाजे’ भनेर पनि प्रसिद्ध थिए । उनको व्यक्तित्वको पाटो नै शिक्षा भाषा र अनुवादको रूपमा चम्केको छ भनेका छन् ।
- ङ) यदुनाथ खनालले ‘वासुदेव भट्टराई स्मृति ग्रन्थ’ भित्र ‘वासुदेव भट्टराईको स्वावलम्बी व्यक्तित्व’ शीर्षकमा यस्ता ऋषिकल्प निष्काम कर्तव्यनिष्ठ स्वतन्त्र

स्वावलम्बी, सरल र शान्त चरित्र भएका वासुदेव भट्टराईको याद राख्नु र उनको 'जीवनबाट शिक्षा र प्रेरणा लिनु प्रत्येक नेपालीको लागि श्रेयस्कर हुन्छ, भन्ने कुरा मननीय छ' भनेका छन् ।

यसरी नेपाली भाषाप्रेमी वासुदेव भट्टराई बारेमा विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा विभिन्न पुस्तक तथा पत्रपत्रिकामा प्रशस्त चर्चा गरेको पाइन्छ । तर उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको समग्र अध्ययन अहिलेसम्म हुन सकेको छैन । उपर्युल्लिखित विद्वान्हरूका टिकाटिप्पणीहरूको सहयोग लिँदै प्रस्तुत शोधकार्यमा उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको समग्र अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ ।

१.७ शोधकार्यको औचित्य

नेपाली भाषा साहित्यका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउने वासुदेव भट्टराईको बारेमा पूर्व अध्येताहरूले दिएका सूचना पर्याप्त देखिँदैन । उनको जीवनी व्यक्तित्वका बारेमा मात्र नभएर कृतिहरूका बारेमा पनि समग्र अध्ययन भएको पाइँदैन । अतः प्रस्तुत शोधकार्यमा उनको जीवनी व्यक्तित्वका साथै कृतिहरूका बारेमा विस्तृत, सुव्यवस्थित र सुनियोजित ढङ्गले तथ्यपरक अध्ययन गरिएको हुँदा तथा उनको साहित्यिक योगदानका बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गर्न चाहने शोधार्थीलाई समेत मार्गनिर्देशकको भूमिका निर्वाह गर्ने भएकोले प्रस्तुत शोधकार्य महत्त्वपूर्ण तथा स्वतः औचित्यपूर्ण देखिन्छ ।

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन

वासुदेव भट्टराईको जीवनी र व्यक्तित्वका विविध पक्षहरूको उद्घाटन गर्नुका साथै उनका हालसम्म प्रकाशित नेपाली भाषा साहित्यसँग सम्बन्धित पुस्तककार कृतिहरूको अध्ययन र विश्लेषण नै प्रस्तुत शोधकार्यको सीमा रहेको छ ।

१.९ सामग्री सङ्कलन र शोधविधि

१.९.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्दा पुस्तकालयीय पद्धतिका अतिरिक्त शोधनायकलाई नजिकबाट चिन्ने सम्बन्धित व्यक्तिहरूसँग लिएको लिखित र मौखिक अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारीलाई सामग्री सङ्कलनको मूल आधार बनाइएको छ ।

१.९.२ अध्ययन तथा विश्लेषण विधि

पुस्तकालयीय र क्षेत्रीय पद्धतिबाट सङ्कलित सामग्रीलाई परम्परित र वैज्ञानिक दुवै सैद्धान्तिक पद्धतिको आवश्यक उपयोगद्वारा अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । यस क्रममा जीवनी र व्यक्तित्वको अध्ययनका लागि जीवनीपरक, प्रभावपरक र कृति अध्ययनका लागि समीक्षात्मक, विवेचनात्मक र विश्लेषणात्मक दृष्टिकोणको अवलम्बन गरिएको छ ।

१.१०. शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई सुव्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्न यसमा निम्न लिखित परिच्छेद राखिएको छ ।

- १) पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय
- २) दोस्रो परिच्छेद : वासुदेव भट्टराईको जीवनी, व्यक्तित्व
- ३) तेस्रो परिच्छेद : अनुवाद सिद्धान्त र नेपाली अनुवाद साहित्यपरम्परा
- ४) चौथो परिच्छेद : वासुदेव भट्टराईका कृतिहरूको अध्ययन
- ५) पाँचौ परिच्छेद : उपसंहार

उपर्युक्त पाँच परिच्छेदलाई आवश्यकताअनुसार विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरिएको छ । यसरी प्रस्तुत शोधपत्र पाँच परिच्छेदले युक्त भएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद

वासुदेव भट्टराईको जीवनी र व्यक्तित्व

२.१ वासुदेव भट्टराईको जीवनी

२.१.१ पृष्ठभूमि

मानिसको वास्तविक जीवनीबाट नै जीवनीपरक साहित्य विधा निर्मित हुने हुँदा जीवनी र आत्मकथा जीवन निर्माण गर्ने शक्ति मानिन्छन् जीवन प्रकृतिको स्वयं शिल्प हो जसले यसलाई आफ्नै शैलीमा ज्यूने काम सम्पन्न गर्दछ । जीवन स्वयं एक सन्देश हो । कुनै पनि व्यक्तिका जीवन भोगाइका क्रमलाई सिलसिलाबद्ध रूपमा प्रस्तुत गर्नु मोटा मोटीमा जीवनीको अर्थ हो । जीवनीमा इतिहासमा जस्तो कोरा विवरण र कथामा जस्तो कल्पना प्रबलता नभएर तटस्थता, वस्तुगतता र संयमितता हुनुपर्दछ । अतः “मानव प्राणीको जन्मदेखि मृत्युसम्मको समयावधि र त्यस अवधिभित्र घटेका घटनाचक्रलाई सामान्यतः जीवनी, जिन्दगी वा जिन्दगानी भनिन्छ । यही जीवनका घटनाक्रमको समष्टिलाई नै जीवनी भन्ने गरिन्छ ।”^१ “कसैको जीवन चरित्रलाई लिएर लेखिएको रचनालाई जीवनी भनिन्छ ।”^२ यसमा “कुनै पनि व्यक्ति विशेषका जीवनको सम्पूर्ण वा आंशिक पक्षको विवरण हुन्छ । सम्पूर्ण जीवनको विवरण एउटा ग्रन्थमा समेटिन सक्छ ।”^३ वास्तवमा भन्ने हो भने “व्यक्ति विशेषको सम्पूर्ण वा आंशिक जीवनका तथ्यपूर्ण घटना उसका मानसिक प्रभाव, अनुभव तथा क्रियाकलापको क्रमबद्ध विवरणको सविस्तार प्रस्तुत गरिएको गद्य रचना नै जीवनी हो ।”^४

यसरी कुनै पनि व्यक्तिका जीवनसँग सम्बन्धित घटनाहरूको तथ्यपूर्ण प्रस्तुतीकरण नै जीवनीको मूल मर्म हो । जन्मदेखि अन्तसम्म उसले गरेका कार्य, सेवा, उसको शिक्षादीक्षा, संस्कार कर्महरू आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक गतिविधि, साहित्यिक क्रियाकलाप

^१ भिक्टर प्रधान, नेपाली जीवनी र आत्मकथाको सैद्धान्तिक तथा ऐतिहासिक विवेचना (काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०४४), पृ. २८

^२ केशव प्रसाद उपाध्याय, साहित्य प्रकाश, (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५०), पृ. १९० ।

^३ मोहन हिमांशु थापा, साहित्य परिचय, चौ.सं. (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५०), पृ. २२७ ।

^४ मोहनराज शर्मा र दयाराम श्रेष्ठ, नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, चौ.सं. (ललितपुर: साभा प्रकाशन, २०४९), पृ. १८० ।

र उसका मान्यता तथा धारणा जस्ता जीवनीसँग सम्बन्धित विविध पक्षहरूको अध्ययन जीवनीअन्तर्गत गरिन्छ । प्रस्तुत शीर्षकअन्तर्गत प. वासुदेव भट्टराईको जीवनीसँग सम्बन्धित घटनाहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

२.१.२ जन्म जन्ममिति र जन्मस्थान

पं. वासुदेव भट्टराईको जन्म वि.सं. १९४५ साल वैशाख २४ गते पिता मोहनदत्त र माता मेनका देवीको कनिष्ठ सुपुत्रको रूपमा भारतको बनारस नगरीको रामघाट भन्ने स्थानमा भएको थियो । उनको न्वारनको नाम 'य यो भा भी' मूल नक्षत्रको प्रथम चरण र धन राशिअनुसार यज्ञेश्वर शर्मा हो तर बाल्यावस्था देखि नै वासु, वासुदेव आदि नामले बोलाइने हुनाले पछि साहित्यिक क्षेत्रमा पनि उनी पं. वासुदेव भट्टराईका नामले चिनिएका छन् ।^५

मूल नक्षत्र परेको छोराले आफ्नै माता पितालाई कष्ट गर्दछ भन्ने तत्कालीन परम्परा भएकोले उनलाई आफ्नो साहिंला बुवा तुलसीदत्त भट्टराईले पालन-पोषण र शिक्षादीक्षा प्रदान गरेका थिए ।^६

२.१.३ पुर्ख्यौली र पारिवारिक पृष्ठभूमि

पं. वासुदेव भट्टराईको जीवनीको चर्चा गर्नुपूर्व उनका पुर्खाहरूका सम्बन्धमा पनि केही उल्लेख गर्नु प्रासङ्गिक हुनेछ । वशिष्ठ गोत्रीय पं. वासुदेव भट्टराईका प्राचीन पुर्खाहरूको खोजी गर्ने क्रममा वि.सं. १५०१ सम्मका पूर्वजहरूको विवरण पत्ता लागि सकेको छ । वि.सं. १५०१ देखि क्रमशः श्रीप्रजापति, श्रीयदुपति गणपति र यज्ञेश्वर गरी यी चार पुस्ताहरूको हाँगाविंगा पत्ता लागेको छैन । पत्ता लागेका पाँचौ पुस्ताका श्रीपतिका दुई छोराहरू मध्ये शंकर र वंशीधरका सन्तानहरूको संक्षिप्त विवरण भट्टराई बन्धु कल्याण कोषद्वारा प्रकाशित 'भट्टराई बन्धुहरूको वंशावली' बाट प्राप्त हुन आउँछ ।^७

^५ पुत्र केशवदेवबाट प्राप्त जानकारीअनुसार ।

^६ पूर्ववत् ।

^७ पूर्ववत् ।

वि.सं. १७९९ मा गोरखाका राजा श्री ५ वडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहबाट श्रीपतिका छोरा वंशीधरलाई उप-पुरोहित अर्थात् गणेश पुरोहितको दर्जा मिलेको र विशाल नेपाल बनाउने अभियानमा उपत्यका विजय गर्ने क्रममा राजाका साथैमा उनी काठमाडौं इन्द्रचोकमा आई त्यही बसोबास गरेको जानकारी पाइन्छ । यिनै वंशीधरदेखि आठौं पुस्तामा पं. वासुदेव भट्टराई पर्दछन् ।^८ पं. वासुदेव भट्टराईको पुर्खातर्फ वंशीधरका जेठा छोरा विष्णुहरिका क्रमशः हरिलाल, कृष्णलाल, शिवलाल, विद्याधर बलभद्र र लक्ष्मीवल्लभ गरी ६ छोराहरू र जगन्नाथ तर्फ रंगनाथ, भवनारायण र नीलनाथ गरी तीन छोराहरू भई सातौं पुस्तामा यसरी पुनः दुई हाँगामा विभाजित भएको पाइन्छ । यिनै दुई हाँगा मध्ये विष्णुहरिका जेठा छोरा हरिलालका वंशज गोरखामा विकसित भई अझै पनि गोरखा अमराईमा पुर्खाको परम्परा कायम गर्दैछन् ।^९ माहिला कृष्णलाल, काहिला विद्याधरका वंशजहरू र विष्णुहरिका भाइ जगन्नाथका ३ छोराहरू मध्ये माहिला छोरा भवनारायण निःसन्तान भएकोले कान्छा छोरा नीलनाथका नाति पछि सन्तान नभएकोले एउटै मात्र हाँगाको रूपमा जगन्नाथका जेठा छोरा रङ्गनाथका वंशजहरू समेत गरी हाल उपत्यका भित्र पं. वंशीधरका नातिहरूको ३ वटा मात्र हाँगोले विशाल रूप लिएको पाइन्छ । अन्य हाँगाहरू मध्ये विष्णुहरिका साहिला छोरा शिवलाल काहिला बलभद्र र कान्छा लक्ष्मी बल्लभका सन्तानहरूको हालसम्म विवरण प्राप्त हुन सकेको छैन ।^{१०}

विष्णु हरिका माहिला छोरा कृष्णलालका दुई पत्नीहरूमध्ये जेठीबाट क्रमशः हरिहर, मेदिनीधर, सदानन्द, हेमलाल धरणीधर गरी ५ छोराहरू र कान्छीबाट वेणुधर र भक्तिधर दुई छोराहरू भए । कृष्णलाल इन्द्रचोकमा बस्दथे, पछि यिनले पकनाजोलमा घर बनाई त्यही बसोबास गर्न थाले । कृष्णलालका साहिँला छोरा सदानन्द बालाजु जाने बाटोमा घर बनाई बसेका थिए । यिनै सदानन्दपछिका पाँचौं पुस्तामा पं. वासुदेव भट्टराईको जन्म भएको हो ।^{११}

^८ श्रीरामदेव भट्टराई, “वशिष्ठ गोत्रीय भट्टराईहरूका तेन्हाँ पुस्तामा पण्डित वासुदेव भट्टराई”, वासुदेव भट्टराई : स्मृति ग्रन्थ (काठमाडौं : इन्द्रचोक : भुवनेश्वरी भट्टराई र अन्य (प्रका.) २०४५), पृ. ८४ ।

^९ श्रीरामदेव भट्टराई, पूर्ववत् ।

^{१०} पूर्ववत् ।

^{११} पूर्ववत् ।

सदानन्दका विष्णुकान्त, वैजनाथ, मुक्तिनाथ, मथुरानाथ र धर्मदत्त पाँच छोराहरूमध्ये जेठा छोरा विष्णुकान्तका दुई पत्नीहरू मध्ये जेठी पत्नीबाट रविदत्त चन्द्रकान्त र हरिदत्त तीन छोराहरू र कान्छीबाट कालिप्रसाद एक छोरा मात्र भए । विष्णुकान्तका जेठा छोरा रविदत्त पं. वासुदेव भट्टराईका पितामह हुन् । रविदत्त व्यापार र ठेक्का पट्टाको सिलसिलामा भारतको बनारस गई बसेका थिए । यिनका ४ छोराहरू कीर्तिदत्त, पद्मकान्त, तुलसीदत्त र कान्छा मोहनदत्त हुन् । जेठा कीर्तिदत्त बनारसमै बस्दथे । यिनका सन्तानहरू पनि भएनन् । माहिला पद्मकान्त बनारसबाट नेपालमा आई वेदाध्यापक भई कामाडौंमा बस्न थाले ।^{१२} यिनका १ छोरा भगवतीप्रसाद हुन् । साहिंला छोरा तुलसीदत्त सन्तान नहुँदै परलोक भए र कान्छा मोहनदत्तका सन्तानले विशाल रूप लियो । मोहनदत्तका ३ छोराहरू क्रमशः गोविन्द, गोपाल र कान्छा वासुदेव हुन् । मोहनदत्तका जेठा छोरा गोविन्दका सन्तान भएनन् । माहिला गोपालका नित्यराज र गौरीशंकर २ छोराहरूबाट क्रमशः नित्यराजका दामोदर श्रीधर, गिरीधर, विद्याधर ४ छोराहरू र गौरीशंकरका मुरली धर १ छोरा बनारसमै घरजम गरी विभिन्न पेशामा कार्यरत छन् । वासुदेव भट्टराईको पुख्यौली वंश विवरणलाई यसरी देखाउन सकिन्छ ।^{१३}

१२ पूर्ववत् ।

१३ श्रीरामदेव, पूर्ववत् ।

२.१.४ बाल्यकाल

बाल्यकाल मानव जीवनको प्रारम्भिक चरण हो । यस उमेरका जुनसुकै बालक पनि बाल सुलभ आचरण मनोरञ्जन तथा खेलकुदमा रमाउने र बिताउने गर्दछन् । कतिपय बालकहरूले यस अवस्थामा धेरै आपत्विपत्को सामना गर्नुपर्ने हुन्छ । जसको कारण तिनीहरूको शारीरिक तथा मानसिक विकासमा समेत प्रत्यक्ष असर पर्न जान्छ । वासुदेव भट्टराईले पनि बाह्य जीवनमा अनेक दुःख, कष्ट सहनु परेको थियो ।^{१४} धर्मकर्ममा पूर्ण विश्वास र आस्था राख्ने त्यस बनारस क्षेमा 'मूल' नक्षत्रमा जन्म भएकोले गर्दा उनलाई बुवाआमादेखि विछोड भई रहनु परेको थियो ।^{१५} यसरी आमाबुवाको स्नेह, ममता नपाएता पनि उनको साहिंला बुवा तुलसीदासका आफ्ना कुनै सन्तान नभएकोले गर्दा उनको पालनपोषण शिक्षा आदिमा अभाव हुन दिएनन् । संस्कृत विद्याको विशेष थलो मानिएको बनारस पुण्य नगरीमा पण्डित धरानाको जन्म भएकोले वासुदेवमा पनि बालककालदेखि नै पढाइमा ध्यान जान थालको थियो ।^{१६} यिनी अरू काममा अलि कति पनि समय खेर फाल्दैनथे । पाँच वर्षको उमेर देखिनै त्यहाँका संस्कृत पाठशालाहरूको वातावरण र परिवेशभित्र तत्कालीन समाजको प्रचलन अनुसार पहिला किताब, चण्डी, अमरकोश, लघुकौमुदी पढ्दापढ्दै वासुदेव भट्टराईको बालककाल बितेको थियो ।^{१७}

२.१.५ उपनयन

हिन्दू धर्म-संस्कृतिअनुसार मानवजीवनका विविध षोडश संस्कार मध्ये उपनयन संस्कार महत्त्वपूर्ण मानिन्छ र ब्राम्हण, क्षेत्रीय र वैश्यहरूका आ-आफ्नै उमेर अनुसार उपनयन संस्कार गर्नुपर्ने नियमहरू विविध धर्मग्रन्थ, स्मृतिग्रन्थ आदिमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । तिनै धर्मग्रन्थ, स्मृतिग्रन्थहरूका आधारमा ब्राम्हणहरूको उपनयन संस्कार आठ वर्षमा गर्नुपर्ने

१४ पुत्र केशवदेवबाट प्राप्त जानकारीअनुसार ।

१५ पूर्ववत् ।

१६ पूर्ववत् ।

१७ पूर्ववत् ।

भएकाले वासुदेव भट्टराईको पनि उपनयनय संस्कार आठ वर्षमै सम्पन्न भएको जानकारी पाइन्छ।^{१८}

२.१.६ शिक्षा-दीक्षा

बनारसको पण्डित कुलमा जन्मने सौभाग्य पाएका वासुदेव भट्टराईको अक्षरारम्भ पाँच वर्षको उमेरमा घरमै साहिंला बुवा तुलसीदत्तबाट भएको थियो।^{१९} वर्णमाला सकेपछि, चाणक्यनीति, दुर्गाकवच, सप्तशती चण्डी, पनि उनले घरमै पढेका थिए। आठ वर्षको उमेरमा व्रतबन्ध संस्कार सम्पन्न भएपछि परम्पराअनुरूप रुद्री, वेद आरम्भ, लघुकौमुदी, अमरकोश, चाणक्य नीति दर्पण आदि उनले संस्कृत पाठशाला रामघाटमा अध्ययन गरेका थिए।^{२०} उनी संस्कृत पाठशालाबाट मध्यमा पास गरी उच्च शिक्षाको लागि क्वीन्स कलेजमा भर्ना भए। वासुदेवले त्यहाँबाट अङ्ग्रेजीको पनि राम्रो अध्ययन गरी प्रमाणपत्र तह प्रथम श्रेणीमा पास गरे। बी.ए. अध्ययन पनि उनले त्यही कलेजमा शुरू गरे र अन्तिम परीक्षा पनि दिए तर उनले थोरै नम्बरले गर्दा बी.ए. पास गर्न सकेनन्। त्यसपछि वासुदेव कलेजको पढाइलाई बी.ए. अधुरोमै छोडी स्वाध्ययन र अध्यापनतिर लागे।^{२१}

२.१.७ वैवाहिक सम्बन्ध

नाबालकमै विवाह गरिहाल्ने त्यसबेलाको सामाजिक प्रचलनअनुसार वासुदेव भट्टराईले १४ वर्षको उमेरमा वि.सं. १९५९ तिर त्यही बनारसमै घरजम गरी बसोबास गर्दै आएका कोमल प्याकुरेलकी सुपुत्री भुवनेश्वरीसँग वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित गरेका थिए। उनको दाम्पत्यजीवन अन्तिम अवस्थासम्म सुख एवं शान्तिपूर्ण अवस्थामा बितेको जानकारी पाइन्छ। अहिले उनका सन्तानहरूमा सयौं संख्याभन्दा बढी भई काठमाडौं क्षेत्रका सबैतिर तथा अन्य विदेश जापान, अमेरिकासम्म पनि पुगेको पाइन्छ।^{२२}

१८ पूर्ववत्।

१९ पूर्ववत्।

२० पूर्ववत्।

२१ पूर्ववत्।

२२ पुत्र गुणदेवबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।

उनको विवाहमा रामनगरका रामराजाले धार्मिक विधिपूर्वक कन्यादान गरेको जानकारी पाइन्छ।^{१४}

२.१.८ सन्तान

पं. वासुदेव भट्टराईका चार भाइ छोराहरू र तीन बहिनी छोरी गरी जम्मा सात सन्तान भएको पाइन्छ। चार छोराहरू क्रमशः केशवदेव, तारादेव, नन्ददेव, गुणदेव र छोरीहरूमा सुवर्णकुमारी, मीनकुमारी र रमाकुमारी हुन्।

पं. वासुदेव भट्टराईका ज्येष्ठ सुपुत्र केशवदेवको जन्म वि.सं. १९७० मा भारतको बनारसमा भएको हो। उनले कलकत्ता विश्व विद्यालयबाट गणितमा एम.ए. पास गरी सर्वप्रथम दरवार हाइस्कूल र त्यसपछि त्रिचन्द्र कलेजमा प्राध्यापक भए। यसरी प्राध्यापन पेशामा संलग्न भएका केशवदेव भट्टराईले २०३१ सालसम्म अध्यापन गरी बत्तीस वर्षको सेवापछि उमेरको हदबाट अवकाश प्राप्त गरेर अरू नौ वर्ष सम्म पुनः करार सेवामा रहेर उनले एकचालीस वर्ष अटुट रूपमा प्राध्यापन कार्यमा आफ्नो सेवा अर्पण गरे। केशवदेव ६ महिना रोनाष्टमा सल्लाहकार र तीन वर्ष सदस्य, नेपाल गणित समाजमा आजीवन सदस्य, भारतीय गणित समाजका र त्रिचन्द्र कलेजका गभर्निङ बोर्डका सदस्य रहेको पाइन्छ। नेपालमा विभिन्न तहका परीक्षासम्बन्धी समितिका साथै युनायटेड नेशन एजुकेशन फाउन्डेसन र शिक्षा संस्कृति तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको छावृत्ति छनोट समितिमा समेत रही काम गरेका केशवदेव निस्वार्थी र अनुभवी प्राध्यापकको रूपमा चिनिन्छन्। उनको अहिले उमेर ९३ वर्ष पुगिसकेको छ, अझै पनि उनी आफ्नो नित्यकर्मपछिको समयलाई गणित विषयमा नै चिन्तन मनन गरिरहेको पाइन्छ।^{१५}

केशवदेवका दुई छोराहरू र एक छोरी गरी तीन सन्तान छन्। उनका जेठा छोरा श्रीरामदेव श्री ५ को सरकारको इन्जिनियरिङ सेवामा लामो समयसम्म कार्य गरी अहिले सेवाबाट अवकाश भई घरमै बसेका छन्। उनका दुई छोराहरू र दुई छोरीहरू छन्, जेठा

^{१३} पूर्ववत्।

^{१४} पूर्ववत्।

छोरा अरुणदेव इन्जिनियरिङ सेवामा कार्यरत छन् भने उनका कान्छा छोरा अमोददेव विभिन्न पुस्तक पत्रपत्रिकामा आफ्ना उत्कृष्ट लेख र रचनाहरू प्रकाशित गरी युवासाहित्यकारहरूको अग्र पंक्तिमा आफ्नो नाम राख्न सफल भएका छन् भने स्नातकोत्तर तह समाजशास्त्रमा प्रथम भई विद्याभूषण समेत प्राप्त गरेका अमोददेव अहिले अमेरिकी राजदूतावासमा कार्यरत छन् तथा विभिन्न देश विदेशको भ्रमणमा पनि उनी गइरहेको जानकारी पाइन्छ । केशवदेवका कान्छा छोरा किरणदेव गणित विशेषज्ञ छन् ।^{२४} गणित र तथ्याङ्कमा यिनले स्वर्णपदहरू प्राप्त गरेका छन् भने हाल त्रिभुवन विश्वविद्यालयको प्राध्यापकको पदमा सेवा गर्दैछन् र यिनका तीन छोरीहरू मात्र भएको पाइन्छ ।^{२५}

वासुदेव भट्टराईका माहिला छोरा तारादेव श्री ५ को सरकारको सचिव स्तरमा रही वि.सं. २०३५ सालाम सेवाबाट निवृत्त भएका छन् । उनका छोराहरू छैनन् र छोरीहरू क्रमशः इन्दिरा, मञ्जु, सरला, शान्ता र मीरा गरी पाँच बहिनीहरू भएको पाइन्छ । यिनीहरूको पनि काठमाडौँ क्षेत्रभित्र नै विवाह भई सन्तानहरूले भरिपूर्ण भएका छन् । तारादेव आफ्नै निवासस्थान भूमिसखेलमा अस्वस्थ अवस्थामा आफ्ना दिनचर्याहरू विताइरहेको पाइन्छ ।

वासुदेव भट्टराईका साहिला छोरा नन्ददेवका पाँच छोराहरू र दुई छोरीहरू छन् । उनका छोराहरू क्रमशः कल्याणदेव, महेश, मुकेश, मधुर र मिलन र दुई छोरीहरू माधवी र करुणा हुन् । नन्ददेव श्री ५ को सरकारको उपसचिव स्तरसम्म रहेर सेवा गरी हाल सेवाबाट अवकाश भई व्यापार कार्यमा संलग्न रहेका छन् । उनका जेठा छोरा कल्याणदेव खनिज इन्जिनियर, माहिला छोरा महेशदेव अर्थशास्त्री, साहिला छोरा केमिकल इन्जिनियर, काहिला छोरा मधुरदेव डाक्टर र कान्छा छोरा मिलनदेवले पनि अर्थशास्त्रबाट पि.एच.डी. गरेका छन् । अहिले यी सबै छोराहरूले राम्रो अर्थोपार्जन गरिरहेको पाइन्छ ।^{२६}

वासुदेव भट्टराईका कान्छा छोरा गुणदेवले ३५ वर्षसम्म शैक्षिक सेवामा कार्यरत भई अहिले अवकाश प्राप्त गरी घरमै बसेका छन् । उनले नेपालको इतिहास सम्बन्धी दर्जनौं

२५ पूर्ववत् ।

२६ पनाति अमोददेवबाट प्राप्त जानकारीअनुसार ।

२७ पूर्ववत् ।

पाठ्यपुस्तकहरू लेखेको पाइन्छ । उनका पाँच भाइ छोराहरू क्रमशः उदयदेव, सुरेशदेव, उज्वलदेव, जयदेव र विजयदेव तथा तीन छोरीहरू क्रमशः मीना, प्रतिभा र सुषमा गरी आठ सन्तान छन् । अहिले सबै देश विदेशमा रहेर राम्रो अर्थोपार्जन गरिरहेका छन् भने काहिंला छोरा जयदेव नेपाली साहित्य क्षेत्रमालागेका छन् र उनले नेपाली साहित्यमा धेरै रचना र कृतिहरू प्रकाशित गरिसकेको पाइन्छ । उनी अहिले गोरखापत्र संस्थानमा कार्यरत छन् ।

यसरी वासुदेव भट्टराईको छोरा छोरी दुवै तर्फको हेर्दा अहिले विस्तार भई दुई सय भन्दा माथि पुगिसकेको पाइन्छ । उनका अहिले धेरै नाति पनातिहरू स्वदेश तथा विदेशमा उच्च उच्च पदमा रही काम गरेर सम्पन्न तरिकाले रहेको पाइन्छ ।

२.१.९ नेपाल प्रवेश

मोहनदत्तका कान्छा छोरा वासुदेव भट्टराई काशीको आफ्नो सम्पूर्ण घरवार त्याग गरी चन्द्र शमशेरको पालामा वि.सं. १९७३ सालमा काठमाडौँ आएका हुन् ।^{२८} तत्कालीन नेपालमा नेपाली भाषाको अध्ययन अध्यापन हुँदैनथ्यो तर श्री ३ चन्द्रशमशेरका पालामा हिन्दुस्थानको पटना विश्वविद्यालय मार्फत भए पनि नेपाली विषय पनि राखियो तर त्यसबेला नेपाली विषय पढाउने शिक्षकको खाँचो पत्थो र त्यसका लागि विद्वान् शिक्षकहरू खोज्न विभिन्न व्यक्तिहरू खटाइए जस अनुसार काजी मरिचमानले वासुदेव भट्टराईका तीन पुस्तासम्म केलाई उनलाई लिन बनारस गए । काजी मरिचमानले उनलाई नेपाल र नेपालीका लागि भनेर वि.सं. १९७३ मा नेपाल ल्याउने काम गरे । नेपाल आउँदा उनका एक छोरा र एक छोरी पनि भइसकेका थिए । उनको धर्मपत्नी लगायत छोरा तथा छोरी पछि मात्र काठमाडौँ आउने काम गरे ।^{२९}

उनी बनारसबाट काठमाडौँ आएकै अवसरमा प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरले सोधे “तिमीले हिन्दूस्थानमै काम नगरेर किन यहाँ नेपालमा आउने इच्छा गर्थ्यौ ?” उनको उत्तर थियो “जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।”^{३०} यसरी देशभक्ति र राष्ट्रभक्ति भावनाले ओतप्रोत भएका पं. वासुदेव भट्टराई भारतको बनारसमा जन्मी हुर्कि त्यहाँबाट संस्कृत तथा अङ्ग्रेजीमा

^{२८} अमोददेव भट्टराई, “जिज्यू हजुरबुबा : वासुदेव भट्टराई”, पूर्ववत्, पृ. २ ।

^{२९} पूर्ववत् ।

^{३०} कृष्णप्रसाद पराजुली “अथक साधक, अविश्रान्त भाषासेवी पं. वासुदेव भट्टराई”, पूर्ववत्, पृ. २२ ।

स्नातक सम्मको अध्ययन गरी नेपाल फर्केपछि दरवार हाइस्कूलमा शिक्षक पदमा नियुक्त भई सेवा गर्दै जाँदा माष्टर बाजे भनेर वरपर चिनिने वासुदेवले नेपाली भाषा साहित्यको राम्रो सेवा गरेका छन्।^{३१}

२.१.१० आर्थिक अवस्था

वासुदेव भट्टराईको आर्थिक अवस्था मध्यम खालको भएको पाइन्छ। उनी बनारसमा मध्यम खालका परिवारमा जन्मेका थिए। बनारसमा अध्ययन गर्ने क्रममा पनि उनले अनेक आर्थिक समस्यासँग लड्दै जानुपरेको थियो। वासुदेवले बनारसमा उच्चशिक्षा प्राप्त गरेपछि आफ्नो सम्पूर्ण पैतृक सम्पत्तिलाई छोडेर नेपाल प्रवेश गरेका थिए। नेपाल प्रवेश गरेको लगत्तै चन्द्रशमशेरसँग परिचित हुने अवसर पाएकाले वासुदेव भट्टराई दरवार हाइस्कूल सिंह दरवारमा छँदादेखि त्यसमा शिक्षक भएर बसे। यसरी उनले अवच्छिन्न ४० वर्ष सम्म प्रशंसनीय रूपमा शिक्षण कार्य गरी २०१२ सालमा सेवाबाट अवकाश प्राप्त गरेका थिए।^{३२}

उनले आफ्नो जीवनमा आर्थिक अवस्थालाई सुधार गर्नका लागि धेरै मिहिनेत गर्नुपर्थ्यो। बनारसबाट पैतृक सम्पत्ति केही नलिएकोले उनलाई यहाँ नयाँ घरजम गर्न धेरै नै संघर्ष गर्नु पर्थ्यो। राणा परिवारसँग उनको नजिकको सम्बन्ध हुनुले र राणा परिवारमा ट्यूशन पढाउन पाउनुले पनि उनको आर्थिक अवस्थामा सुधार गर्ने निकै सहायता पुऱ्याएको जानकारी पाइन्छ। आफ्नो ठूलो मिहिनेत र राणा परिवारको सहयोगमा सिंह दरवार धाउन पाईक पर्ने बटुटोलमा घर किनेका थिए। उनले आफ्नो शिक्षण पेशाबाट नै छोरारहरलाई सम्पत्ति जुटाउनुभन्दा चार छोराररुलाई नै उच्चशिक्षा हासिल गराउन सफल भएका छन्। पछि ती छोरारहरूले पनि राम्रै जागिर पेशा गरेर आ-आफ्ना घर परिवार सम्पन्न गराउन सफल भएका देखिन्छन्।^{३३}

२.१.११ सामाजिक सेवा र कार्यक्षेत्र

^{३१} घटराज भट्टराई, नेपाली साहित्यकार परिचय कोश, (काठमाडौं : ने.रि.ए., २०५१), पृ. ३१८।

^{३२} पुत्र केशवदेवबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।

^{३३} पूर्ववत्।

पं. वासुदेव भट्टराईको सामाजिक सेवा बनारस मंगलागौरी संस्कृत पाठशालादेखि नै शुरू भएको थियो । उनले त्यहाँ पढ्ने क्रममा आफूभन्दा तलका विद्यार्थीलाई अध्यापन गराउँदै आफूले पनि अध्ययन गरेका थिए ।^{३४} त्यसबेला बनारस संस्कृत अध्ययनको लागि मूल थलो भएको र नेपालमा साधारण परिवारका छोराछोरीहरूले पढ्ने अवसर नभएकोले गर्दा बनारसमा पढ्न जाने नेपाली विद्यार्थीहरू पनि धेरै हुन्थे । वासुदेव विद्यार्थीहरूमा आइपरेका समस्याहरूलाई समाधान गरिदिने र उपयुक्त बाटो देखाइदिने काम गर्दथे । उनी उच्च शिक्षा अध्ययन गर्ने क्रममा क्वीन्स कलेज बनारसमा अध्ययन गर्दा पनि सामाजिक कार्यहरूमा अति चाँसो दिएर लाग्ने गर्दथे । वासुदेवले बनारसबाट बी.ए. सम्मको पढाई पूरा गरेपछि पनि समाजमा आइपरेका समस्याहरूतर्फ चाँसो दिएर समाधान गर्न लागी पर्दथे । संस्कृत एवं अङ्ग्रेजीको शिक्षा भारतको बनारसमा प्राप्त गरी बी.ए. सम्मको अध्ययन समाप्त भएपछि वि.सं. १९७३ मा उनी बनारसको घरवार छोडेर नेपाल प्रवेश गरे ।^{३५} तत्कालीन राणाशासक चन्द्रशमशेरसँग परिचित हुने अवसर पाएका हुनाले उनी सजिलै दरवार हाइस्कूलको शिक्षक बन्न पुगे । त्यसताका दरवार स्कूलमा नेपाली शिक्षकहरू थोरै थिए भने भारतीय बंगाली शिक्षकहरू धेरै थिए । नेपाली शिक्षकहरू मध्येका उनी निकै पुरानो शिक्षक थिए । उनी विद्यार्थीहरूलाई स्नेहपूर्वक समान व्यवहार गर्दथे ।^{३६} यसरी वासुदेव आफ्नो जीवनको ४० वर्षको लामो समय अध्यापन कार्यमा लगाएर अशिक्षाको कालो बादल समाजबाट हटाउने कार्यमा संलग्न भएका थिए ।^{३७} वासुदेव भट्टराईलाई त्यसबेलाका लेखकहरूले आफ्ना लेखहरू देखाउन र आवश्यक सहयोग लिनका लागि उनको घरमा जम्मा हुने गर्दथे । ऋद्धिबहादुर मल्ल, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, बालकृष्ण सम., पुष्कर शमशेर, बाबुराम आचार्य, सूर्यविक्रम ज्ञवालीजस्ता लेखकहरू आफ्ना रचना कृतिहरू वासुदेवलाई देखाई आवश्यक काँटछाँटको समेत अपेक्षा राख्दथे । त्यस्तै सूर्यविक्रम ज्ञवालीलाई ऐतिहासिक पुस्तकहरू लेख्न वासुदेवले प्रशस्त मद्दत गरेका थिए । त्यसमा पनि खासगरी 'पृथ्वीनारायण शाह' नामक पुस्तक लेख्न

३४ पूर्ववत् ।

३५ पूर्ववत् ।

३६ सिद्धिचरण श्रेष्ठ, "मास्टर वासुदेव भट्टराई", पूर्ववत्, पृ. ९६ ।

३७ लनकलाल शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ४५ ।

ज्ञवालीलाई वासुदेवले अधिकांश कुराहरू लिखित र मौखिक रूपमा उपलब्ध गराइदिएको जानकारी पाइन्छ।^{३६}

२.१.१२ विचारधारा

सरल जीवन विताएर उच्च विचार लिने वासुदेव भट्टलाईले देशको उत्थान हुनको लागि व्यक्तिको उत्थान हुनुपर्दछ र व्यक्तिको उत्थानको लागि शिक्षाको विकास हुनुपर्दछ भन्ने विचार धारा राख्ने गर्दथे। सम्पत्तिको सुख भोगले गर्दा मानिसहरू विग्रन्छ भन्ने उनको धारणा थियो।^{३७} त्यसैले धेरै जग्गा जोड्नाले छोरोनातिहरू विग्रन्छन् भन्ने विचारले उनले कहिल्यै धेरै जग्गा जोड्ने काम गरेनन्। आफ्ना छोराहरूलाई पढ्न लेख्न र सधैं सुकार्यमा मात्र लाग्न शिक्षा दिने गर्दथे। “जननी जन्म भूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी” भन्ने महान् विचार बोकेका वासुदेवले बडा हाकिम भएर जाने मौकासमेत प्रदान गर्दा पनि आफ्नो शिक्षण पेशालाई नै सर्वोत्कृष्ट मान्दै शिक्षण कार्यमा नै लागिरहे। मान्छेको शैक्षिक विकासको लागि अनुशासनको ठूलो महत्त्व हुन्छ भन्ने विचार राख्ने वासुदेवले आफ्ना विद्यार्थीहरूलाई सधैं अनुशासनमा राख्ने गर्दथे।^{३८} जीवनलाई एउटा प्रयोगको रूपमा बिताउने, समयको महत्त्वलाई राम्ररी बुझी त्यसैअनुसार चल्ने कसैको सित्तैमा नखाने र नलिने उनको सिद्धान्त थियो। वासुदेव देखावटी धर्मबाट सधैं टाढा रहन्थे। उनी आफ्नो विचारका पक्का थिए। उनको व्यवहारमा कुनै पनि छलछाम थिएन। उनलाई देखावटी धर्मबाट वितृष्णा भएकोले र धार्मिक पूजापाठ, कथा पुराणको भीडमा नमिसिनाले उनलाई त्यस्ता भीड समाजले नास्तिक विचार धाराका भन्ने गर्दथे।^{३९} तर धर्म र भगवान्को नाम उनको सफा हृदयमा सधैं गुञ्जयमान भईरहन्थ्यो। फलस्वरूप उनले संस्कृत भाषामा लेखिएका दुई महान् ग्रन्थ श्रीभद्रभागवन् र श्रीमद् बाल्मीकीय रामायणको नेपालीमा अनुवाद गरेर देखाए। संस्कृतको राम्रो ज्ञान प्राप्त गरेका वासुदेवले यस आधुनिक युगमा अङ्ग्रेजी भाषाको ज्ञान हुनु पनि अत्यावश्यक भएको धारणा राख्ने गर्दथे।^{४०} राष्ट्रभाषा नेपाली

^{३६} अमोददेव भट्टलाई, पूर्ववत्, पृ. ५।

^{३९} पुत्र केशवदेवबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।

^{४०} पूर्ववत्।

^{४१} पूर्ववत्।

^{४२} पूर्ववत्।

सबल र सक्षम पार्न पुराना ग्रन्थ र आधुनिक ज्ञानविज्ञानको अनुवादलाई विस्तार गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा वासुदेव भट्टराईको विचार धारा रहेको जानकारी पाइन्छ।^{४३}

२.१.१३ रुचि र स्वभाव

पं. वासुदेव भट्टराई बनारसको पण्डित घरानमा जन्मिएका हुनाले सानैदेखि पढ्नु र विद्यार्थीहरूलाई अनुशासनमा राखी पढाउनुमै रुचि राख्दथे। उनमा कुनै किसिमको तडकभडक थिएन। आफ्नै विषयमा मात्र लगनशील भई पठनपाठन र लेखनमा नै उनको रुचि थियो। आफ्नो कमाइमा मात्र बाँच्नु अरूमा भर नपर्नु उनको एक किसिमको भीष्म प्रतिज्ञा नै थियो। कसैको सित्तैमा नखाने र नलिने उनको विशेषता थियो।^{४४}

उनी आफ्नो रुचिअनुसार शिक्षण पेशाबाट जे जति आर्जन हुन्छ त्यतिमै सन्तोष लिने गर्दथे। उनी एक प्रष्टवक्ता थिए। उनी सधैं प्रातः कालमा सबेरै उठ्ने र बिहानको स्वच्छ हावाको आनन्द लिंदै घुम्ने उनको रुचि र बानी थियो।^{४५} उनी धेरै वर्षसम्म जुत्ता नलगाई बिहान पशुपतिको दर्शन गरी घर फर्कने गर्दथे। पोशाकमा सधैं दौरा सुरुवाल, कोट र चश्मा लगाउने गर्दथे। पान खानमा अत्याधिक रुचि राख्ने भट्टराईको बनारसदेखि नै पान खाने बानी परेको थियो। तमाखु पनि खाने उनको रुचि र बानी थियो। वासुदेव आफ्नो जीवनको सुरुसुरुमा घ्यू तपतप चुहिने मसिनो चामलको भात खान मन पराउँथे भने तरकारीमा साग अत्यधिक रुचाउँथे। तर पछि गएर जीवनको उत्तरार्धमा उनी उसिनेको चामलको भात र चिल्लो पिरो नभएको सादाखाना खाने गरेको जानकारी पाइन्छ।^{४६}

४३ पूर्ववत्।

४४ पूर्ववत्।

४५ पूर्ववत्।

४६ पूर्ववत्।

२.१.१४ भ्रमण

वासुदेव भट्टराईले नेपालका केही जिल्लाहरूको भ्रमण गरेका थिए । भ्रमण कै सिलसिलामा खासै विदेशतिर कतै गएका थिएनन् काम विशेषले भारतको कलकत्ता बनारस र दिल्ली समेत गएको जानकारी पाइन्छ।^{४७}

२.१.१५ पुरस्कार तथा सम्मान

जीवनको आधा शताब्दी जति लामो समयसम्म शिक्षण पेशामा तल्लीन भई लागेका वासुदेवले तत्कालीन राणाहरूको एकलौटी शिक्षाको परम्पराले गर्दा र स्वतन्त्र विद्वान् लेखक शिक्षकहरूलाई पुरस्कार तथा सम्मान गर्ने चलन पनि कमै भएकोले वासुदेव पनि त्यस्तो सम्मान तथा पुरस्कारमा त्यति नपरेका र जुद्धशमशेरको पालामा नेपाली भाषाका ग्रन्थलाई केही प्रोत्साहन दिन थाले पछि, “भारत वर्षको इतिहास” उत्तरार्ध लेखे वापत ३१ अगस्त १९३४ ई. मा २५०१- रूपैया पुरस्कार पाएको जानकारी पाइन्छ।^{४८}

२.१.१६ सिर्जनाका लागि प्रेरणा र प्रभाव

कुनै पनि साहित्यकारमा कुनै लेख रचना कविता गीत अनुवाद कुनै पनि सिर्जना गर्दा कसैको प्रभाव वा प्रेरणा रहेको वा परेको हुन्छ । यसका अतिरिक्त प्रसिद्ध साहित्यकारहरूका कृतिहरूको अध्ययन गरेर पनि कतिपय साहित्यकारले साहित्य सिर्जना गरेको पाइन्छ । वासुदेव भट्टराईको लेखन कार्यप्रतिको जागरुकतामा पनि यस्तै विभिन्न क्षेत्र एवं व्यक्तिबाट प्रभाव र प्रेरणा परेको पाइन्छ ।

वासुदेव भट्टराई धेरै भावुक थिए । एकपल्ट आफ्नै घरमा भएको मञ्जरीको कथा वाचन गर्ने क्रममा भागवत गोपिका स्तुतिबाट वासुदेवको आँखामा आंशु वर्षा हुन थाल्यो र त्यसै दिन देखि उनको हृदयमा पनि भागवतले जरा गाड्यो र आज एउटी अवला अपठित स्त्री जातिले मेरो हृदयलाई यसरी पगालिदिइन् भने यो ग्रन्थमा के यस्तो वस्तु रहेछ यसलाई केलाएर हेर्छु

^{४७} पुत्र गुणदेवबाट प्राप्त जानकारीअनुसार ।

^{४८} पूर्ववत् ।

भन्ने अठोट गरी भागवत र रामायणजस्ता महान् ग्रन्थलाई राम्रोसँग अध्ययन गरी सरलसहज भाषाशैलीमा सबैले राम्रोसँग बुझ्न सक्ने नेपाली भाषामा अनुवाद गर्ने अटोट गरी लागेको जानकारी पाइन्छ ।

२.१.१७ सृजनाको आरम्भ र प्रकाशनको थालनी

जन प्रकृतिको रमणीय दृश्यावली र समाजका विविध घटनाहरूले सर्जकका मनमा प्रभाव पार्न थाल्छ, तब ती अनुभूतिहरूलाई अभिव्यक्त गर्न लेखनी र पुस्तिकालाई माध्यम बनाई सर्जकले नयाँ कविता वा काव्यहरूको निर्माण गर्दछ । त्यस्ता मानिसका अभिव्यञ्जनाहरूलाई प्रथम पटक भूर्त रूप दिइएको लेख वा रचना नै लेखकका लेखनकार्यको प्रारम्भिक विन्दु हो ।

वासुदेव भट्टराईको लेखन कार्यको शुभारम्भ बनारस अध्ययनकालदेखि नै शुरू भएको हो । नेपाल प्रवेश गरेपछि शिक्षक पदमा नियुक्त भई सेवा गर्दै जाँदा उनले नेपाली भाषा साहित्यको पनि राम्रो सेवा गरेका छन् । उनका प्रकाशित पुस्तकहरू ‘भारतवर्षको इतिहास पूर्वाध’ (१९९०), ‘भारतवर्षको इतिहास उत्तरार्ध’ (१९९१), ‘श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण अनुवाद भाग १-२’ (१९९७), ‘श्रीमद्भागवत महापुराण अनुवाद भाग १’ (२०१८) र ‘श्रीमद्भागवत महापुराण अनुवाद, भाग २ (२०२०) रहेका छन् ।^{४९}

चालीस वर्षसम्म अटुट शिक्षण कार्य गर्दै इतिहास लेखन तथा रामायण भागवतजस्ता वृहत ग्रन्थलाई सरल र सरस नेपाली भाषामा ढालेर सबैका लागि प्रस्तुत गर्ने वासुदेवलाई नेपाली गद्य महाकाव्यका प्रवर्तक भनेपनि हुन्छ अनुवादकै रूपमा भएपनि यति वृहत् ग्रन्थ तयार पार्नु सानो साधना र तपस्याले पुगने कुरा होइन ।^{५०}

२.१.१८ देहावसान

वासुदेव भट्टराई शिक्षण पेशामै हुँदा रक्तचापको रोगले दुःख दिन थाल्यो । उनका केही शुभचिन्तकहरूले विहानीको हिंडाईले फाइदा हुन्छ भनेर सल्लाह दिएकोले उनी प्रत्येक विहान

^{४९} घटराज भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ३१८ ।

^{५०} पूर्ववत् ।

टुडिखेल चक्कर लगाउन थाले । पछि, स्वास्थ्यको पनि धर्मको पनि लाभ हुने ठानेर उनी केही वर्ष प्रातः कालमा पशुपतिसम्म पैदल गई दर्शन गरी आउने गर्दथे । जीवनको अन्तिम अवस्थातिर उनी आफ्नो बासस्थानबाट १५-२० मिनेटको हिडाइको दुरीमा रहेको पुल्चोक दमकल स्टाण्डसम्म मात्र हिड्न थाले । त्यति पनि हिड्न नसक्ने भएपछि, उनी आफ्नै घरको चोक वगैँचामा टहलिनै गर्न थाले ।^{५१}

वि.सं. २०२९ सालको सुरुमै वृद्धावस्थाको कारण अस्वस्थ भएपछि उनलाई वीर अस्पतालमा लगियो । पछि, वीर अस्पतालबाट डाक्टरहरूको सल्लाह बमोजिम पशुपति आर्यघाटमा पुऱ्याइयो । आर्यघाटमा ६ दिन राखेपछि उनलाई केही ठीक भयो र आँखा पनि केही देख्न थाले ‘मलाई घाटमा लगेर अलपत्र नपारे’ भन्ने उनको भनाइले गर्दा उनले आफूलाई घाटमा ल्याएको भन्ने थाहा पाउलान् भन्ने सबैलाई डर थियो, त्यसकारण पशुपतिनाथको घण्टा चर्को स्वरले बज्दा सबैजना मिलेर हल्ला गरी घण्टाको आवाज मधुरो पारिन्थ्यो^{५२} जसले गर्दा उनलाई आर्यघाटमा छु भने भान कहिल्यै पर्न गएन । ६ दिनसम्म राख्दा उनलाई केही नभएकोले फेरी (भंसिखेल, ललिपुर) ल्याइयो । त्यसपछि ६ महिनासम्म ओछ्यान परे र एक दिन अलि बढी भएपछि, शान्त भवन अस्पताल लगियो । त्यहाँ जाँच गरेपछि, डाक्टरले पशुपति लैजाने सल्लाह दिए, सोही अनुरूप वासुदेव भट्टराईलाई पशुपति आर्यघाट पुऱ्याइयो । पशुपति पुगेको १०-१२ घण्टापछि वि.सं. २०२९ साल कार्तिक १६ गते एकादशीको दिन विहान चार बजे उनको देहावसान भयो ।^{५३}

२.१.१९ वासुदेव भट्टराई स्मृति संस्था

पण्डित वासुदेव भट्टराईले नेपालको शैक्षिक क्षेत्रमा लगभग आधा शताब्दीसम्म दिएको दीर्घसेवा र उनले श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण तथा श्रीमद्भागवत महापुराणको मूल ग्रन्थलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरी नेपाली वाङ्मय क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानको चिर स्मरणार्थ उनका सुकीर्तिलाई उजागर गर्ने उद्देश्यले उनका शिक्षाप्रेमी तथा साहित्यकार छोरा, नाति र

^{५१} पुत्र केशवदेवबाट प्राप्त जानकारीअनुसार ।

^{५२} अमोददेव भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ६ ।

^{५३} पुत्र केशवदेवबाट प्राप्त जानकारी ।

पनातिहरूको सक्रियतामा “वासुदेव भट्टराई स्मृति संस्था” नामक पवित्र संस्थाको वि.सं. २०५३ साल जेठ १९ गते औपचारिक रूपमा दर्ता गरी स्थापना भएको पाइन्छ ।

नेपाली भाषा, साहित्य र वाङ्मयको विकास तथा उन्नतिमा सहयोग पुऱ्याउने र नेपाल अधिराज्यका विद्यालयस्तरका शिक्षण पेसामा संलग्न व्यक्तिलाई विशेष काम गरेवापत् प्रोत्साहन दिई सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले यस संस्थाको स्थापना भएको कुरा संस्थाको विधानमा उल्लेखित भएको देखिन्छ ।

संसारभरिका कुनै पनि भाषा वा भाषिकाबाट नेपाली भाषामा अनुवाद भई प्रकाशित र संस्थाको पुरस्कार चयन समितिद्वारा सर्वश्रेष्ठ मानेको कुनै एक ग्रन्थका स्वदेशी वा विदेशी अनुवादकहरूलाई ‘पण्डित वासुदेव भट्टराई पुरस्कार’ द्वारा सम्मान गरिने र नेपाल अधिराज्यभरमा रहेका विद्यालयस्तरक शिक्षण पेसामासंलग्न व्यक्ति विशेषमध्येबाट पुरस्कार समितिद्वारा छानिएको एक जनालाई ‘मास्टर वासुदेव भट्टराई पुरस्कार’ द्वारा सम्मानित गरिने कुरा पनि विधामा उल्लेखित भएको पाइन्छ ।

माथि उल्लिखित दुवै पुरस्कारहरूको धनराशि ११,१११।- तोकिएको छ । यो पुरस्कार सर्वप्रथम शिक्षक पेसामा संलग्न तीर्थप्रसाद प्रधानलाई र नेपाली साहित्यका योद्धा यदुनाथ खनालको संस्कृतबाट नेपाली भाषामा अनुवाद गरिएको ‘भामिनी विलास’ अनूदित ग्रन्थको लागि पुरस्कृत गरिएको थियो ।^{५४}

२.२ वासुदेव भट्टराइको व्यक्तित्व

२.२.१ पृष्ठभूमि

व्यक्तित्व मानिसको पहिचान हो । कुनै पनि व्यक्तिको व्यक्तित्व नै उसका विशेषताहरूको परिचायक हुन्छ । निरन्तर सक्रिय व्यक्तिका व्यक्तित्वका आधारमा उसमा निहित विशेषतालाई पत्ता लगाउन सकिन्छ । सामान्यतया व्यक्तित्व दुई प्रकारको हुन्छ । वाह्य व्यक्तित्व र आन्तरिक व्यक्तित्व । वाह्य व्यक्तित्व शारीरिक बनौट रूपरङ्ग आदिसँग सम्बन्धित

^{५४} जयदेव भट्टराईबाट प्राप्त जानकारीअनुसार ।

हुन्छ भने आन्तरिक व्यक्तित्व उसको प्रवृत्ति स्वभाव जस्ता अन्तर्निहित गुण वा विशेषतासित सम्बन्धित हुन्छ ।

२.२.२ बाहिरी व्यक्तित्व

वासुदेव भट्टराई गोला बाटुलो अनुहार भएका आँखामा चशमा लगाउने शान्त एवं सौम्य प्रकृतिका थिए । उनको आँखामा विशेष चमक थियो । शरीरको मध्यभागमा उनको मोटाई धेरै भएकाले उनी पुड्का खालका देखिन्थे । उनी मोटो जिउडाल, गोलो अनुहार सौम्य आकृतिका हातमा लट्टी लिने भट्ट हेर्दा आकर्षक थिए ।^{५५} मोटाघाटा चशमा लगाएको मुखमा पान च्यापेर हातमा लट्टी लिँदै नेपाली पोशाकमा हिड्दा उनलाई टाढैबाट विद्यार्थीहरूले चिन्दथे । उनी केही पुड्का भए तापनि उनीमा प्रभावशाली व्यक्तित्व थियो ।^{५६} उनको हिंडाइमा हतारको लक्षण देखिँदैनथ्यो । वासुदेव भट्टराईको अभिरुचिको विषय संस्कृत भएजस्तै उनको गति-दृष्टि र चालचलनमा अनौठो किसिमको शान्तता र गम्भीरता देखिन्थ्यो । वासुदेव भट्टराईसित ३२ विडा पान अटाउने एउटा वट्टा, मसलाको एउटा वट्टा र एउटा हाते पड्खा सधैं साथमा हुन्थ्यो^{५७} र उनी प्रायः भरत र केवल नामका दुई किसिमको जुत्ताहरू प्रयोग गर्दथे र यसरी उनको बाहिरी र शारीरिक व्यक्तित्व हेर्दा हेडमास्टरको जस्तो भयलाग्दो देखिन्थ्यो । कुनै काम थालेपछि त्यसलाई निरन्तरता दिएर नसिद्धिउन्जेल लागि परिरहने यिनको स्वभाव थियो । सबैसंग मित्रता र राम्रो सम्बन्ध राख्ने, कसैको कुभलो नसोच्नु र चियोचर्चो नगर्नु उनको विशेषता थियो । आफ्ना कुराहरूलाई जस्तोसुकै अवस्थामा पनि स्पष्टसंग राख्न सक्ने, कसैसंग नडराउने, हक्की स्वभावका भट्टराई सबै प्रकारका लोभ लालचबाट सधैं टाढा रहने खालका व्यक्ति थिए ।

२.२.३ आन्तरिक व्यक्तित्व

कुनै पनि मानिसको व्यक्तित्व उसका जीवनको उतारचढाव क्रिया प्रतिक्रिया र जीवन भोगाइमा नै निर्भर गर्दछ । व्यक्तिको व्यक्तित्व निर्माणमा उसको पारिवारिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक एवं राजनैतिक पृष्ठभूमिले निर्णायक भूमिका खेलेको हुन्छ । यिनका

^{५५} कमल दीक्षित “कीर्ति स्तम्भ”, पूर्ववत्, पृ. १५ ।

^{५६} चूडानाथ भट्टराय “श्री वासुदेव भट्टराईबाट मैले पाएको अर्ति”, पूर्ववत्, पृ. ३८ ।

^{५७} पुत्र केशवदेवबाट प्राप्त जानकारी अनुसार

अतिरिक्त शिक्षादीक्षा, रुचि, पेशा र जीवन प्रतिको दृष्टिकोण पनि व्यक्तित्व निर्माणमा सहायक हुन्छ । यिनै कुराका आधारमा हेर्दा वासुदेव भट्टराईका व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू देखापर्दछन् । तिनलाई यहाँ क्रमशः विवेचना गरिएको छ ।

२.२.३.१ सामाजिक व्यक्तित्व

वासुदेव भट्टराईको शिक्षण सेवा, साहित्य सिर्जनाका अतिरिक्त सामाजिक सेवाको क्षेत्रमा पनि क्रियाशील रही आएको जानकारी पाइन्छ । एक कर्तव्यनिष्ठ र अत्यन्त सचेत व्यक्ति भएको कारणले उनले आफ्नो घर, समाज, जाति, भाषा, साहित्य र संस्कृतिको विकासमा गहिरो रुचि राख्ने गरेको पाइन्छ । मूलतः उनी समाजसेवी व्यक्ति हुन् ।^{५५}

वासुदेव भट्टराई समाजमा देखापरेका कुरीति, कुसंस्कार र दुर्व्यसनआदिलाई हटाएर स्वस्थ समाजको निर्माण गर्ने व्यक्तित्वका रूपमा देखा पर्दछन् । तत्कालिन समाजमा कतिपय वडा हाकिमहरूले निम्न स्तरका दाजुभाइहरूमाथि गर्ने गरेको शोषण र दमन देखेर उनी सारै मर्माहत हुने गरेका र तिनीहरूको प्रतिकार गर्न उनी जस्तै पनि जोखिम उठाउन तयार हुने गरेको पाइन्छ ।^{५६} देशका सम्पूर्ण नागरिकहरूको भेदभाव रहित शिक्षाको समान अवसर पाउनुपर्छ, सबै शिक्षितहुनुपर्छ, भन्ने पक्षमा उनी सधैं वकालत गरिरहन्थे । सेवा नै उनको जीवनको लक्ष्य रह्यो । अवसरको फाइदा उठाई विदेशिनु भन्दा स्वदेशमै निःस्वार्थ सेवा गर्दा नै आत्मसन्तुष्टि मिल्दछ भन्ने धारणा राख्ने वासुदेव भट्टराई जननी र जन्मभूमि स्वर्ग भन्दा पनि प्यारा हुन्छन् भन्ने महान् विचारमा अडिग रहेको जानकारी पाइन्छ ।^{५७} वासुदेव भट्टराई समाजमा सचेतनाको रांको बाल्दै आदरणीय गुरुका रूपमा आफूलाई समर्पित गर्दै आफ्ना शिष्यहरूलाई ज्ञानगुनका कुराहरू सिकाउने, उनीहरूलाई असल मार्ग निर्देशन गर्ने कार्यमा सदा तत्पर रहन्थे ।^{५८} आफ्ना शिष्यहरूलाई अर्ती उपदेश दिएर कहिल्यै नथाक्ने भट्टराईले

५५ पूर्ववत् ।

५९ पूर्ववत् ।

६० पूर्ववत् ।

६१ पूर्ववत् ।

शिष्यहरूलाई भविष्यका कर्णधार ठानी उनीहरूलाई शिक्षारूपी मलजलले सिञ्चित गरेको बुझिन्छ।^{६२}

वासुदेव भट्टराईले समाजमा विद्यमान कुसंस्कार जातीय भेदभाव असमानता र अन्धविश्वासप्रति विद्रोहको स्वर मुखरित गर्नुका साथै दुःखी र पीडित मानिसहरूप्रति दया तथा सहयागको भावना र स्वच्छ समाज निर्माणको कल्पना गरेको पाइन्छ। यसरी उनको समाज सुधारक व्यक्तित्व निर्माण भएको देखिन्छ।

२.२.३.२ साहित्यिक व्यक्तित्व

वासुदेव भट्टराई विद्यार्थी जीवनदेखि नै साना तिना फुटकर कविताहरू रचना गरिरहन्थे। मनमा उठेका भावनाहरूलाई कागजमा उतार्ने तर त्यसलाई कांटेछाँट गरी सिञ्चित गर्ने काममा चासो नदिने उनको बानी थियो।^{६३} त्यसैले गर्दा उनका कविताहरू त्यति प्रकाशनमा आएको पाइँदैन। उनले साहित्यिक क्षेत्रको सबै विधामा कलम चलाए तापनि अनुवाद विधामा नै उनको ठूलो योगदान रहेको छ। दुई महान् ग्रन्थ श्रीमद्भागवत र श्रीमद्वाल्मीकीय रामायणलाई नेपाली भाषामा अति सरल र मीठो शैलीमा अनुवाद गर्नुमा नै उनको साहित्यिक व्यक्तित्व झल्किन्छ।

२.२.३.३ शिक्षक व्यक्तित्व

वासुदेव भट्टराई संस्कृत एवं अंग्रेजीको शिक्षा भारतको बनारसमा प्राप्त गरी बी.ए. सम्मको अध्ययन समाप्त भएपछि नेपाल आई दरबार स्कुलमा अध्यापक भएका थिए।^{६४} उनी खास गरी मास्टर बाजे (भट्टराई बाजे) को नामले निकै प्रसिद्ध थिए। वासुदेवले चालीस वर्ष शिक्षक भई सेवा गरी वि.सं. २०१२ सालमा सेवाबाट अवकाश प्राप्त गरेका हुन्। उनले सो विद्यालयमा लामो समयसम्म सेवा गरे र दुई पिढिसम्मका विद्यार्थीहरूलाई विद्यादान गरे। उनले बसालेको जगमा धेरै विद्यार्थीहरू उठे र प्रतिष्ठा पाए। उनको शिक्षक व्यक्तित्वभित्र

६२ पूर्ववत्।

६३ पूर्ववत्।

६४ अमोददेव भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ५।

शाश्वत पक्षको मानवीय व्यक्तित्व थियो ।^{६५} वासुदेव भट्टराईले विद्यार्थीहरूलाई स्नेह पूर्वक समान व्यवहार गर्दथे । खास गरी राम्ररी पढ्ने विद्यार्थीहरूलाई त हौसला पनि दिने गर्दथे र उनीहरूलाई मित्रवत् व्यवहार गर्दथे ।^{६६} वासुदेव भट्टराई भट्ट हेर्दा हेडमास्टर जस्तो देखिन्थे । उनलाई वडा हाकिम भएर जाने मौका समेत प्रदान गरियो तर उनको सधैं एउटै जवाफ हुन्थ्यो “मलाई यही शिक्षण पेशा नै ठीक छ ।” वासुदेव भट्टराईले राणा परिवारको कुनै पनि व्यक्तिलाई पढाउँदा ‘हजुर’ले सम्बोधन नगर्ने शर्त राखेर उनले सबैलाई भस्काइदिएका थिए । उनी गल्ती गर्ने विद्यार्थीलाई बेस्सरी ठटाउँदथे तर अरू शिक्षकहरू राणा परिवारका विद्यार्थी माथि हात उठाउने कल्पनासम्म गर्दैनथे । अनुशासनका कठोर पक्षपाती मास्टर वासुदेव यो मामलामा निर्भय र दृढ थिए । मोहन शमशेरले एकपल्ट उनको साहसको प्रशंसा गर्दै ‘म्यान अफ स्टिल’ समेत भनेका थिए ।

२.२.३.४ अनुवादक व्यक्तित्व

पं. वासुदेव भट्टराई नेपाली र संस्कृत दुवै भाषाका विशिष्ट विद्वान् एवं कुशल गुरु थिए । उनका हजारौं चेला भए । उनको व्यक्तिको पाटो नै शिक्षक, समाजसेवी र अनुवादकको रूपमा चम्केको छ । अन्य भाषाको उपयोगी ग्रन्थ तथा रचनाहरूको रसास्वादन प्रायः अनुवादककै माध्यमले हुन्छ ।

वासुदेव भट्टराईले वाल्मीकीय रामायण र श्रीमद्भागवत दुवै ग्रन्थ २४ हजार र १८ हजार श्लोक भएका विशाल ग्रन्थलाई अर्थमा कुनै फरक नपर्ने गरी सरल सुन्दर तथा शुद्ध नेपाली भाषामा अनुवाद गरेका छन् । वासुदेव भट्टराईको अनुवादबाट नेपाली भाषालाई उठाउन ठूलो बल पुगेको छ । यसरी हेर्दा उनले नेपाली भाषाका निम्ति जीवनभर आफूलाई समर्पण गरेको पाइन्छ । वाल्मीकि रचित रामायण धार्मिक दृष्टिले मात्र होइन संस्कृत साहित्यमा वाल्मीकिको कवित्व प्रतिभाका दृष्टिले समेत यो ज्यादै महत्त्वपूर्ण छ । त्यस्तै श्रमद्भागवत पुराण मात्र नभएर प्रभावकारी वर्णन र कवित्व पूर्ण शैलीका दृष्टिले समेत चर्चित रहेको छ । संस्कृत नपढेका वा नबुझेका मानिसलाई समेत बुझ्न सक्ने होस् भन्ने

^{६५} पूर्ववत् ।

^{६६} सिद्धिचरण श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ. ९३ ।

उद्देश्यले सकेसम्म सरल भाषामा मूल ग्रन्थको कुनै पंक्तिको अर्थ नछुट्ने गरी यस ग्रन्थको अनुवाद भएको पाइन्छ । रामायण र भागवतजस्ता वेजोड ग्रन्थको शुद्ध र सरल भाषामा अनुवाद गरिदिनाले उनलाई नास्तिक भन्नेहरू समेत भस्किएका थिए ।^{६७}

यसरी उनले संस्कृत भाषाका दुई महान् ग्रन्थलाई नेपाली भाषामा लेखी नेपाली भाषाको ठूलो सेवा गरेका छन् । नेपाली गद्यसाहित्यको विकास गर्ने क्रममा मोतिराम भट्ट, चक्रपाणि चालिसे आदिपछि वासुदेवको पनि ठूलो योगदान रहेको पाइन्छ । उनले पवित्र धार्मिक ग्रन्थहरूको नेपाली भाषामा अनुवाद गरेर संस्कृत नबुझ्ने तर यसमा के छ, भनी उत्सुकता राख्नेहरूको लागि ठूलो गुण लगाउन सफल भएका छन् । दार्शनिक, साहित्यिक सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक वैज्ञानिक रस समेत भएको रामायण हिन्दू जगत्मा मात्र नभएर अरू जगत्मा समेत यसको विशेष स्थान रहेको पाइन्छ । यस्तो आदिकाव्यको नेपालीमा अनुवाद गरेर भट्टलाई वाजेले ज्यादै सरल काम गरिदिएका छन् ।^{६८}

वासुदेव भट्टलाईले यसरी अनुवाद गरेको श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण र श्रीमद्भागवत अत्यन्तसावधान पूर्वक कुनै एक शब्दको अर्थ पनि नछुट्ने गरी भएको छ । प्रत्येक सर्ग वा अध्यायका प्रारम्भमा त्यस भित्रको सम्पूर्ण विषयवस्तु प्रतिबिम्बित हुने गरी एक वाक्य शीर्षकका रूपमा राखिएको छ । सर्ग वा अध्याय मात्र मूलअनुसार नछुट्याई मूल ग्रन्थको श्लोक संख्या पनि अनुवादमा दिइएको छ । यस प्रकार यो अक्षरशः शब्दानुवाद भए पनि भाषा अति सुबोध्य छ भने भाषामा पण्डितहरूले कथावाचनमा प्रयोग गर्ने रूपको भल्को पाइन्छ ।

२.२.३.५ स्वावलम्बी व्यक्तित्व

वासुदेव भट्टलाई व्यवहार कुशल, परिश्रमशील र स्वावलम्बी व्यक्ति थिए । आफ्नो खुट्टामा आफै उभिनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्ने वासुदेव आफ्नो कमाइमा मात्र बाँच्नु, अरूमा भर नपर्नु भन्ने उनको एक किसिमको भीष्मप्रतिज्ञा नै थियो । जीवनलाई एउटा प्रयोगको रूपमा बिताउने, समयको महत्त्वलाई राम्ररी बुझी त्यसै अनुसार चल्ने र कसैबाट सितैमा केहीपनि

^{६७} पूर्ववत् ।

^{६८} पूर्ववत् ।

नलिने र नखाने उनको सिद्धान्त थियो भने अरू छलछामबाट टाढा रहने अर्को विशेषता थियो ।^{६९}

उनी आफ्ना सन्तानको समेत सितैमा खादैनथे र आफ्ना छोराहरूले समेत दिएको सामानहरू सितै लिन राजी हुँदैनथे । कुनै पनि सामानको मूल्य तिरेर मात्र ल्याएका सामानहरू स्वीकार्दथे । आफ्ना सन्तानहरूको कुनै पनि आशामा नबाँच्ने वासुदेवले आफ्नो काजक्रियाको खर्चपनि छोडेर गएका थिए ।^{७०} उनले आफ्ना चारै जना छोराहरूले जागिर खाएर राम्रो अर्थोपार्जन नगर्दासम्म कहिल्यै पनि कसैको तलब घर खर्चको लागि लिएनन् पछि चारै जना छोराहरू जागिरे भएपछि प्रति महिना प्रत्येकसँग रु.१०० मात्र दिएर घर खर्च चलाउँथे । अरूको घरमा सितैमा नखाने भन्ने दृढ प्रतिज्ञा लिएका वासुदेवले आफूसँग छुट्टिएर गएका छोराहरूको घरमा गएर कही खाएमा फर्कने बेलामा 'रिटर्न भिजिट' को निम्तो दिने गर्दथे ।^{७१}

२.२.३.६ धार्मिक व्यक्तित्व

पं. वासुदेव भट्टराई प्रातः काल सबेरै उठ्ने, जस्तोसुकै अवस्थामा पनि स्नान गर्ने र सधैं सूर्यको उपासना गर्ने गर्दथे । उनी बाहिरी देखावटी पूजा पाठबाट भने सधैं टाढा रहन्थे । त्यसैले गर्दा उनलाई भित्रीरूपमा नचिन्नेहरूले नास्तिकको संज्ञा समेत दिने गर्दथे ।^{७२} तर धर्म र भगवान्को नाम उनको सफा हृदयमा सधैं गुञ्जयमान भइरहन्थ्यो भन्न सकिन्छ, किनकि उनले वैराग उत्पन्न गराउने खालको, अनेक ज्ञान र दार्शनिक पक्षसमेत समावेश भएको श्रीमद्भागवत र श्रीमद्वाल्मीकीय रामायणको नेपालीमा सरल अनुवाद गरी आफ्नो धार्मिक व्यक्तित्वलाई उच्च विन्दुमा राख्न सफल भएका छन् ।

६९ पुत्र केशवदेव भट्टराईबाट प्राप्त जानकारीअनुसार

७० पूर्ववत् ।

७१ अमोददेव, पूर्ववत्, पृ. ४ ।

७२ केशवदेवबाट प्राप्त जानकारीअनुसार ।

भित्री आत्मज्ञान र परोपकारमा विश्वास गर्ने भट्टराईले धर्म भनेको व्यवस्था हो, नियम हो, भन्दै आफ्नो जीवनको महत्त्वपूर्ण समयलाई भक्ति साहित्यको अनुवाद लेखनमा नै बिताएका थिए, जसले गर्दा आज मानिसहरूले उनका ती महत्त्वपूर्ण कृतिहरूबाट रसास्वादन गरी भक्ति मार्गमा तल्लीन भएको पाइन्छ ।

२.२.३.७ विविध-व्यक्तित्व

वासुदेव भट्टराईको व्यक्तित्वका बारेमा उल्लेख गर्दा साधारणतया माथि उल्लेख गरिएका व्यक्तित्वका अतिरिक्त अन्य व्यक्तित्व पनि रहेको जानकारी पाइन्छ । सबै व्यक्तिहरूलाई सहयोग गर्ने सहयोगी व्यक्तित्व, प्रत्यक्ष रूपमानभएर अप्रत्यक्ष रूपमा राजनीतिमा रहेकोले राजनीतिक व्यक्तित्व, राष्ट्रको प्रगति र विकासमा सधैं लागि रहने भएकोले राष्ट्रवादी व्यक्तित्व, यी सम्पूर्ण व्यक्तित्वलाई हेर्दा वासुदेव भट्टराईलाई बहु व्यक्तित्वका धनी भन्न सकिन्छ ।

तेस्रो परिच्छेद

अनुवाद सिद्धान्त र नेपाली अनुवाद साहित्य परम्परा

३.१. अनुवाद सिद्धान्त

३.१.१ परिचय

कुनै एक भाषामा लिखित अथवा मौखिक रूपमा अभिव्यक्त गरिएका ज्ञान एवं सूचनालाई उस्तै अर्थबोध हुने गरी अर्को भाषामा रूपान्तरण गरिने सोद्देश्य प्रक्रिया नै अनुवाद हो । अनुवाद सञ्चारकै एक मार्ग हो जहाँबाट ज्ञान, विज्ञान र सूचनासँग सम्बन्धित सामग्रीहरू आदानप्रदान गरिन्छ । पृथ्वीको कुनै पनि कुनामा बसोबास गर्ने मानिसहरूका पृथक्पृथक् सभ्यता, संस्कृति, साहित्य र प्रविधिसमेतको ज्ञान तथा लाभ लिनका लागि अनुवाद नै सर्वोत्कृष्ट माध्यम हो । अनुवाद आजका व्यक्तिहरूका लागि सामाजिक आवश्यकता बनेको छ । एक भाषाभाषी समुदायमा परस्पर सम्पर्क, साधन तथा विचार विमर्शका लागि भाषाको व्यवहार गरिन्छ, त्यसैले दुई फरकफरक भाषाभाषी समुदायको बीचमा विचारहरूको आदानप्रदानका लागि अनुवादको सहयोग लिनुपर्ने हुन्छ । दुई भिन्न भाषाभाषी समुदायको सम्प्रेषण व्यवस्थाको बीच अनुवादले मध्यस्थताको काम गर्दछ ।

संसारमा विभिन्न भाषाहरूका व्यवहारको प्रवृत्ति धेरै पुरानो हो । त्यसैले अनुवाद पनि धेरै पुरानो विधा हो । रोमवासीहरूले ३०० ई.पू. ग्रीक भाषाको माध्यमबाट ग्रीक संस्कृतिको धेरै कुरा आफ्नो बनाए । यसका लागि अनुवाद उनीहरूको सहायक भयो । पश्चिमी राष्ट्रहरूले अरब देशको संस्कृति, ज्ञानभण्डार आदिलाई अनुवादको माध्यमबाट आफ्नो भाषामा भित्र्याए ।^{७३} जब अङ्ग्रेजले भारतमा आफ्नो राज्य स्थापित गर्न थाले, तब तिनीहरूले संस्कृत भाषाको रचनाहरूको अनुवाद धेरै संख्यामा प्रारम्भ गरे । यसप्रकार उन्नाईसौं शताब्दीसम्म प्रतिष्ठित भाषाहरूका रचना अनुवादको माध्यमबाट अन्य भाषामा लैजाने काम अनुवादकहरूको मुख्य प्रयोजन रहेको थियो । बीसौं शताब्दीलाई भाषा विज्ञानका केही विद्वानहरूले अनुवाद वा

^{७३} एन.ई. विश्वनाथ अय्यर, अनुवाद भाषाएँ : समस्याएँ (दिल्ली : ज्ञान गंगा, १९९२), पृ. १४ ।

पुनःसृजनको युग भन्न थाले ।^{७४} यस शताब्दीमा राजनीतिक एवं सामाजिक कारणबाट संसारका ठूलादेश र साना देशहरूबीच एक आपसमा घनिष्ठ सम्बन्धको अनिवार्यता अनुभव हुन थाल्यो । वाणिज्य र औद्योगिक विकासका निम्ति एक देशका संस्थाका लागि अर्को देशका संस्थाहरूसित सम्पर्क अनिवार्य हुँदै गयो । विज्ञान र ज्ञानको विविध धाराहरूमा नयाँ आविष्कार एवं नयाँ सिद्धान्त चर्चित हुँदै गए, जसले गर्दा एक देशका ज्ञानराशिबाट अरू देश पनि लाभान्वित हुने स्थिति आयो र यसका लागि अनुवाद नै एक मात्र साधन थियो । अमेरिका र रुसमा वैज्ञानिक पत्रिकाहरूको अनुवाद धेरै गर्न थालियो । युरोपीय संघ १९३० ले करिब १६०० अनुवादबाट अनुवाद गराएको थियो । स्पिट्जबार्डको अनुसार १९६७ मा प्रतिवर्ष ८०,००० वैज्ञानिक पत्रिकाको अनुवाद हुने गर्थ्यो । यसै गर्दै एक्काईसौं शताब्दीमा पनि अनुवाद कार्य अझै तीव्र गतिमा अघि बढिरहेको छ ।^{७५}

३.१.२ 'अनुवाद' शब्दको शाब्दिक अर्थ

'अनुवाद' शब्दको सम्बन्ध 'वद' धातुसित रहेको देखिन्छ, जसको अर्थ बोल्नु अथवा भन्नु भन्ने हुन्छ । 'वद' धातुमा 'घञ्' प्रत्यय लागेर वाद शब्दको निर्माण हुन्छ । यसमा 'अनु' उपसर्ग लागेर 'अनुवाद' शब्द बन्दछ । अनुवादको मूल अर्थ पुनः कथन अथवा कसैले भनेपछि भन्नु भन्ने हुन्छ ।^{७६}

३.१.३ अनुवादको व्यापक अर्थ

अनुवादलाई व्यापक अर्थमा हेर्दा कुनै पनि एक भाषाका कुनै सामग्रीको अर्को भाषामा अथवा दोस्रो भाषामा रूपान्तरण गर्नु भन्ने हुन्छ । अनुवाद गर्दा एक भाषामा व्यक्त विचारहरूको यथासम्भव समान र सहज अभिव्यक्तिद्वारा दोस्रो भाषामा व्यक्त गरिन्छ ।^{७७} अनुवाद एउटा यस्तो बौद्धिक, मानसिक प्रक्रिया हो, जुन बाहिरी रूपमा कृत्रिमजस्तो देखिए

^{७४} पूर्ववत्, पृ. १५ ।

^{७५} पूर्ववत् ।

^{७६} डा. भोलानाथ तिवारी/ओमप्रकाशगावा, अनुवादकी व्यावहारिक समस्याएँ (दिल्ली : तुकमान गेट, १९७८), पृ. १ ।

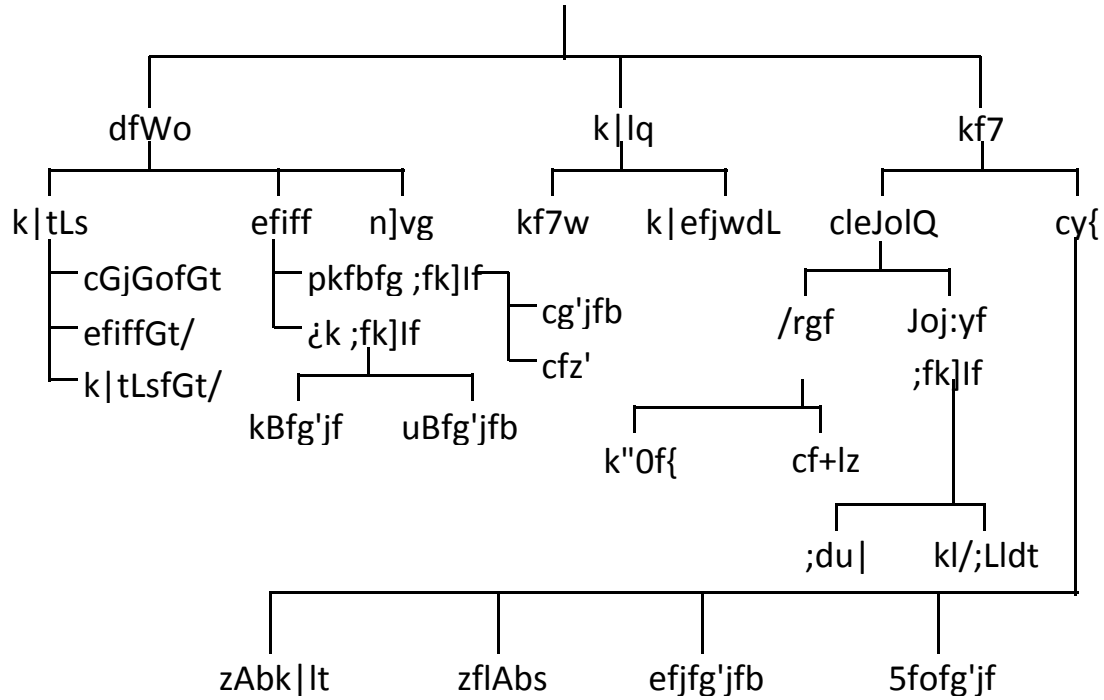
^{७७} पूर्ववत्, पृ. २ ।

तापनि वस्तुतः भित्री रूपमा अत्यन्त सहज हुन्छ, किनभने अनुवाद भनेको भाषाको सोभो र सरल रूपान्तर मात्र नभएर विचार भावनाको प्रतिरोपण पनि हो ।^{७८}

३.१.४ अनुवादका प्रकारहरू

विभिन्न भाषाविद्हरूले अनुवादका विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । श्रीवास्तव र गोस्वामीको अनुसार अनुवादको वर्गीकरण आफ्नो पुस्तक अनुवादसिद्धान्त और प्रविधिअन्तर्गत 'अनुवाद सिद्धान्त और समस्याएँ', पृ. ३५ मा दिएको तालिका यसप्रकार छ ।

तालिका नं. १ : अनुवादको वर्गीकरण
तीन आधारमा^{७९}

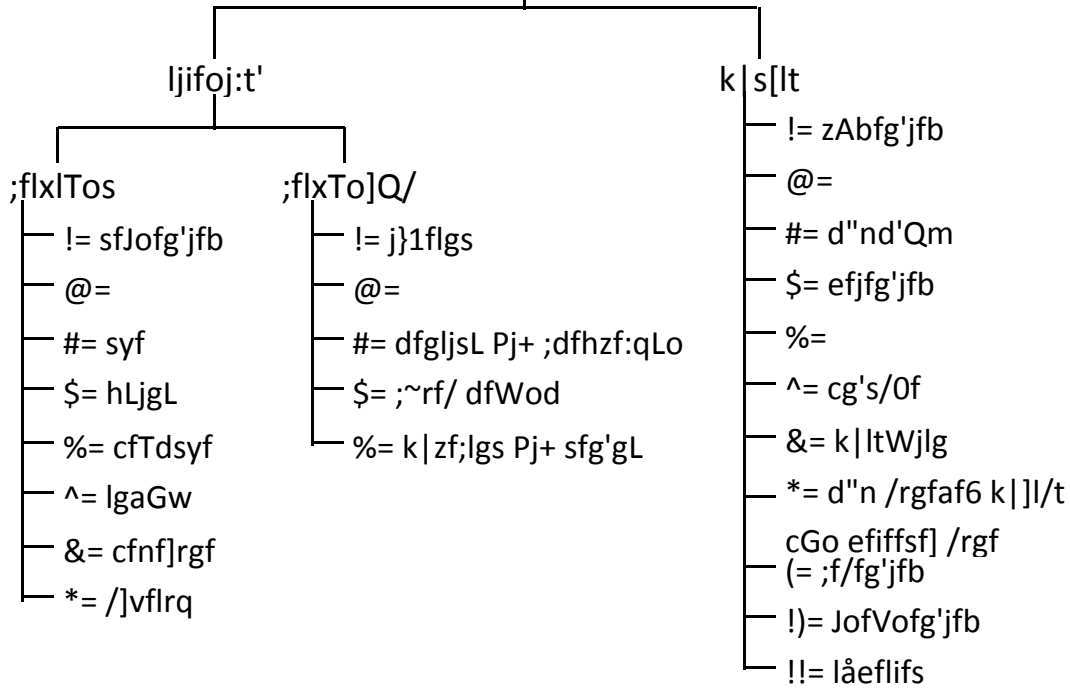

डा. गोपीनाथ अनुसार "अनुवाद सिद्धान्त और प्रयोग" नामक ग्रन्थमा अनुवादका प्रकारहरूका वर्गीकरण यसरी गरेका छन् ।

^{७८} दयाराम श्रेष्ठ, साहित्यको इतिहास : सिद्धान्त र सन्दर्भ (काठमाडौं : त्रिकोण प्रकाशन, २०६१), पृ. ११६ ।

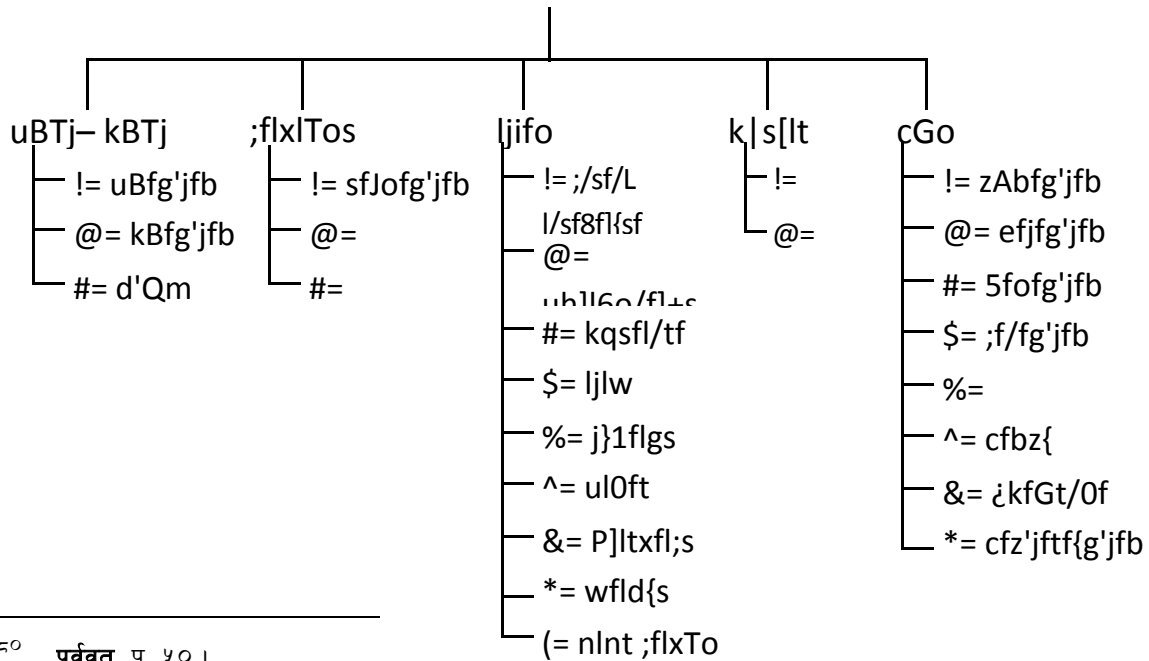
^{७९} आदिनाथ सोनटक्के, अनुवाद सिद्धान्त एवं प्रयोग (कानपुर : चन्द्रलोक प्रकाशन, १९९८), पृ. ४९ ।

दुई आधारमा^{८७}

अनुवाद विज्ञानका प्रसिद्ध लेखक डा. भोलानाथ तिवारीको अनुवादका प्रकारहरूको वर्गीकरण यसप्रकारको छ :-

चार आधार^{८८}

^{८७} पूर्ववत्, पृ. ५० ।

^{८८} पूर्ववत्, पृ. ५१ ।

अनुवादकलाई विभिन्न आधारमा हेर्ने दृष्टिकोण फरकफरक पाइन्छ । यहाँ अनुवादलाई अनुवादको प्रकृतिको आधारमा हेर्दा अनुवादका विभिन्न प्रकारहरूका रूपमा अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

क) शब्दानुवाद

शब्द+ अनुवादको संयोगबाट शब्दानुवाद बन्दछ । शब्दानुवादमा मूल श्रोतको हरेक शब्दमा अनुवादकको ध्यान जानुपर्ने हुन्छ । शब्दानुवादको प्रयोग धेरै प्रकारको अनुवादमा हुने गर्दछ । यस अनुवादका मुख्य तीन उपभेदहरू पनि रहेको पाइन्छ ।

- क) जसमा मूल सामग्रीको हर शब्दभिव्यक्ति प्रायः उस्तै क्रममा अनुवाद गर्नु,
- ख) जसमा क्रमाआदि मूल अनुसार नराख्नु तर हरेक शब्दको अनुवादमा ध्यान दिनु ।
- ग) शब्दानुवादको सबैभन्दा उत्तम आदर्श शब्दानुवाद हो । यसमा मूलको प्रत्येक शब्द, प्रत्येक अभिव्यक्ति एकाईको लक्ष्य भाषाको आधारमा मूल शब्दको लक्ष्य भाषामा सम्प्रेषित गर्नु हो ।^{३६}

ख) भावानुवाद

भावानुवादमा मूल शब्द, वाक्यांश, वाक्य आदिको ध्यान नदिई भाव, अर्थ वा विचार माथि ध्यान दिने गरिन्छ । भाव, अर्थ र विचारलाई लक्ष्य भाषामा सम्प्रेषित गरिन्छ । शब्दानुवादमा अनुवादकको ध्यान मूल सामग्रीको शरीरमाथि विशेष हुन्छ भने भावानुवादमा आत्मा माथि ध्यान दिने गरिन्छ ।^{३७}

शब्दानुवाद तथा भावानुवाद दुवै पद्धतिको आवश्यकताअनुरूप मूल भावको साथसाथै मूल शैलीको पनि अनुवादमा उतारेर लक्ष्य भाषाको सहज प्रकृतिलाई पनि व्यवस्थित रूपमा राख्न सक्नुलाई आदर्श अनुवाद भनिन्छ ।

^{३६} डा. भोलानाथ तिवारी/ओमप्रकाश गावा, पूर्ववत्, पृ. १७ ।

^{३७} पूर्ववत् ।

ग) छायाानुवाद

मूलमुक्त अनुवादलाई छायाानुवाद भन्ने गरिन्छ । छाया शब्दको प्रयोग संस्कृत नाटकमा पनि पाइने गर्दछ । छायाानुवादमा मूल अनुवादको छाया लिएर अनुवाद गरिन्छ । छायाानुवादमा नाम, स्थान वातावरण आदिको देशीकरण गर्ने गरिन्छ । यस अनुवादमा अनुवादकको व्यक्तित्व नै सर्वोपरि हुने गर्दछ ।^{६६}

घ) व्याख्याानुवाद

व्याख्याानुवादमा मूल श्रोतको व्याख्या गर्दै अनुवाद गरिन्छ । यस अनुवादमा व्याख्याताको व्यक्तित्व, ज्ञान तथा दृष्टिकोण माथि आश्रित हुन्छ । यसमा भनाइको स्पष्टीकरणको लागि केही अतिरिक्त उदाहरण, उद्धरण, प्रमाण आदि जोड्न सकिन्छ । त्यसकारण व्याख्याानुवादमा अनुवादक केवल अनुवादक मात्र नभएर धेरै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । व्याख्याानुवादमा अनुवादक अनुवादमा भन्दा अधिक बल, मूल स्रोतको विस्तार गर्नुका साथै आफ्नो तरिकाबाट सम्झाउने कोशिस गरेको हुन्छ । त्यसैले व्याख्याानुवाद अनुवादभन्दा भाष्य हुन्छ । यसलाई 'भाष्यानुवाद' पनि भन्न सकिन्छ । यो मूलको तुलनामा धेरै ठूलो हुन्छ, आजभोलि श्रीमद्भगवत् गीताको धेरै अनुवादकहरूले व्याख्याानुवाद गरेको पाइन्छ ।

ङ) सारानुवाद

मूल मुक्त अनुवादअन्तर्गत सारानुवाद पनि आउने गर्दछ । यो संक्षिप्त, अति संक्षिप्त, अत्यन्त संक्षिप्त आदि प्रकारको हुन्छ । संक्षिप्तता सरलता, स्पष्टता तथा लक्ष्य भाषाको स्वाभाविक सहज प्रवाहकको कारण व्यावहारिक कार्यमा सामान्य अनुवादको तुलनामा सारानुवाद अधिक उपयोगी मानिन्छ ।^{६७}

^{६४} डा. भोलानाथ तिवारी, ओमप्रकाश गावा, पूर्ववत्, पृ. १८ ।

^{६५} डा. आदिनाथ सोनटक्के, पूर्ववत्, पृ. ५७ ।

च) सहज अनुवाद वा आदर्श अनुवाद

सहज अनुवाद अनुवादको आदर्श प्रकार हो, जसमा अनुवादक श्रोतको मूल सामग्रीको अभिव्यक्ति र अर्थ लक्ष्य भाषामा निकटतम् एवं स्वाभाविक समानद्वारा अनुवाद गर्दछ । यस अनुवादलाई स्वाभाविक वा सटिक अनुवाद पनि भनिन्छ । अनुवादक यसमा सकेसम्म आफ्नो व्यक्तित्व आउन दिँदैन र अनुवाद मूल जस्तै हुन्छ, अर्थात् अनुवादकको प्रयास मूल पढेर वा सुनेर श्रोत भाषाभाषी जुन कुरा ग्रहण गर्दछ, त्यही कुरा अनुवादको पढेर वा सुनेर लक्ष्य भाषाभाषी पनि ग्रहण गर्दछ । आदर्श अनुवादको लागि एक सूत्र दिइएको छ । समवेततः एथासाध्य, नछोड्, नजोड अर्थात् अनुवादकले मूलको कुनै पनि कुरालाई नछोड्नु र आफ्नो तर्फबाट पनि कुनै कुरालाई नजोड्नु नै आदर्श अनुवाद हो ।^{४८}

छ) रूपान्तरण

यस शब्दको अर्थ रूप बदल्नु भन्ने हुन्छ । अनुवादको यस प्रकारमा रूपान्तरणकार मूल श्रोतको आफ्नो रुचि, सुविधा तथा आवश्यकताको अनुसार परिवर्तित गरेर लक्ष्य भाषामा राख्ने गर्दछ । यसमा मूल सामग्री, संक्षिप्त या विस्तृत, सरल वा कठिन तथा विधा रूपमा परिवर्तन भएर आउने गर्दछ । रूपान्तरण नेपाली अनुवाद शब्दको पर्यायवाची हो । वास्तवमा अनुवाद र रूपान्तरणमा अन्तर छ । रूपान्तरण दुवै भाषामा सम्भव हुन्छ । एकाङ्कीको कथाको रूपमा, कथाको अन्य भाषामा नाटकको रूपमा प्रस्तुत गर्नुलाई रूपान्तरण भनिन्छ । अनुवाद शब्दको प्रयोग श्रोत भाषाको रचनाको लक्ष्य भाषामा लैजानेको पद्धतिको लागि प्रयोग गरिन्छ । रूपान्तरणकार मूलको आफ्नो रुचि सुविधा तथा आवश्यकताअनुसार परिवर्तित गरी श्रोत भाषामा या लक्ष्य भाषामा लैजान सक्दछ । यसमा पात्रहरूको नाम, देशकाल, वातावरण आदिमा परिवर्तित पनि गर्न सकिन्छ ।^{४९}

^{४८} आदिनाथ सोनटवके, पूर्ववत्, पृ. ५९ ।

^{४९} डा. भोलानाथ तिवारी, ओमप्रकाश गावा, पूर्ववत्, पृ. २० ।

ज) वार्तानुवाद अथवा आशु अनुवाद

वार्तानुवाद प्रथमतः मौखिक रूपबाट नै गरिन्छन् । यो अनुवाद तत्काल गरिने हुनाले यसलाई आशुअनुवाद पनि भनिन्छ, र यो तुरुन्तै थोरै समयमा, सन्दर्भ ग्रन्थको अभावमा मूल भाषा श्रोतको आधारमा अनुवाद गरिन्छ । आशु अनुवादक आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक राजनीतिक आदि सबै पक्षको राम्रो जानकारी भएको हुनुपर्छ । व्यावहारिक महत्त्वका दृष्टिबाट यो अनुवाद धेरै उत्तरदायित्वपूर्ण हुन्छ । यस अनुवादमा अनुवादकको कुनै कुरा आफ्नो तर्फबाट जोड्न र छोड्न सक्दैन ।^{५५}

३.२ नेपाली अनुवादसाहित्य परम्परा

३.२.१ अन्य भाषाहरूबाट नेपालीमा भएका अनुवादहरूको संक्षिप्त परिचय

नेपाली साहित्यका प्राथमिक तथा माध्यमिक काल (विक्रम को १९ औं शताब्दीको प्रारम्भदेखि २० औं शताब्दीको नवौं दशकसम्म) मा अनुवाद साहित्यको निकै बाहुल्य रहेको थाहा हुन आउँछ । विभिन्न भाषाहरूबाट नेपालीमा अनुवाद गरिएका कृतिहरूले एकातिर इतिहास निर्माणमा सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ भने अर्कातिर मौलिक लेखनका लागि प्रतिभाहरूलाई अभिप्रेरित गरेको देखिन्छ । १९९० सम्म अनुवाद भएका कृतिहरूको विश्लेषण गर्दा के निष्कर्ष निकल्छ, भने नेपाल तथा भारतका नेपालीहरूले आफूले जुन भाषामा शिक्षा पाए त्यस भाषाको साहित्य भण्डारभित्रका रत्नहरूसँग पाठकवर्गलाई पनि राम्ररी परिचित गराई नेपाली साहित्यमा पाठकीयताको अभिवृद्धि गराएको देखिन्छ ।^{५६} यसरी आधुनिककालपूर्वको नेपाली अनुवाद-साहित्य सोदेश्यमूलक रहेको पाइन्छ । भाषा ज्ञानलाई विशुद्ध बौद्धिक प्रक्रियाद्वारा रूपान्तरण गर्नुपर्ने भएको हुँदा अनुवादलाई एउटा जटिल कला मानिन्छ । यस कलाले अनुवादलाई मौलिक सृजनाको माथिल्लो तहमा समेत पुऱ्याउन सक्छ, भन्ने कुराको प्रमाणका लागि भानुभक्त रामायणलाई देखाउन सकिन्छ ।

^{५५} पूर्ववत्, पृ. २२ ।

^{५६} दयाराम श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ. ११७ ।

सं. १९९० पूर्व अनुवादका लागि संस्कृत भाषालाई पहिलो स्रोत बनाइएको छ । नेपाली साहित्यको प्राथमिककालपूर्वको अभिलेखकालीन नेपाली वाङ्मय भण्डारलाई हेर्ने हो भने सर्वप्राचीन मानिएको 'भास्वती' (१४५७ पूर्व) ज्योतिषविषयक संस्कृतबाट अनूदित कृति हो । यसपछिका 'खण्डखाद्य' (१६४८), 'पञ्चपरिलेख' (१६४८), 'जातककर्मपद्धति' (१६४८), 'ग्रहउदायस्त' (१६४८), 'बाजपरीक्षा' (१७०० तिर), 'लक्षणसार' (१७४९), वाणीविलास ज्योतिर्विदको 'वैदाङ्गशास्त्र' (१७७२), प्रेमनिधि पन्तको 'प्रायश्चित्तप्रदीप' (१७८०), लीलाम्बरद्वारा प्रतिलिपि गरिएको 'अजीर्णमञ्जरी' (१८०८) आदि सबै ज्योतिष, औषधीमूलो र नीति शास्त्रसम्बन्धी प्राचीनकृतिहरू संस्कृतबाटै अनूदित भएको पाइन्छ।^{१०} प्रारम्भिककालको नेपाली वाङ्मय संस्कृत वाङ्मयकै वंशक्रमबाट विकसित भएको हुँदा साहित्येतिहासको आदिकाल पूरै संस्कृतको अनुवादबाट अनुप्राणित भएको पाइन्छ । नेपाली गद्यआख्यानको यो आदिकाललाई अनुवादकाल भने पनि उपयुक्त हुने देखिन्छ । यस कालमा तत्कालिक सांस्कृतिक परिवेशअनुकूल संस्कृतका धार्मिक, पौराणिक, तान्त्रिक शृङ्गारिक र लोकोपयोगी विषयका कृतिहरूको नेपाली अनुवाद भए । शक्तिवल्लभ अर्यालले सं. १८२७ मा 'महाभारत विराटपर्वको' अनुवाद गरे । उनैले आफूले पहिले संस्कृतमा लेखेको नाटक 'हास्यकदम्ब'लाई आफैले सं. १८५५ मा अनुवाद गरेको पाइन्छ । वि.सं. १८३१ तिरको 'तक्षक नागको कथा', भानुदत्तको 'हितोपदेश मित्रलाभ' (१८३३) रामभद्र पाठ्या रेग्मीको 'लक्ष्मी धर्म संवाद' (१८५१) गौरीशङ्कर पण्डितको 'वेतालपञ्चविंशति कथाहा' (१८५५), लक्ष्मीनारायण जोशीको 'महाज्ञान मुद्रा कथाहा' (१८५८) यी कृतिहरू हेर्ने हो भने नेपालीमा अनुवादका विषयमा देखिएका विविधतालाई देख्न सकिन्छ । वि.सं. १८६० को दशकमा गौरेश्वर शर्माले 'वेतालपञ्चविंशति' अमृतानन्दले 'पच्चीस वेताल' र अज्ञात लेखकले 'द्वात्रिंशत् पुत्तलिका कथाहा' नेपालीमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ।^{११} यसै दशकको अन्त्यमा 'पिनासको कथाहा' र वि.सं. १८७० को दशकको पूर्वाद्धमा 'अर्को पिनासको कथा' (१८७२) अनूदित भएको देखिन्छ । वि.सं. १८७५ मा वाणभट्टको 'दशकुमार चरित' को नेपाली अनुवाद हुनु नेपाली साहित्यका लागि अर्को महत्त्वपूर्ण उपलब्धि बन्न गयो । वि.सं. १८७८ को 'स्वस्थानीव्रत कथाहा' लाई पनि त्यत्तिकै

^{१०} माधवलाल कर्माचार्य, अनुवाद ग्रन्थसूची (काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०५९), पृ. १ ।

^{११} दयाराम श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ. ११८ ।

महऒवपूर्ण मान्न सकिन्छ, किनभने यी कृतिहरूले नेपाली गद्याख्यानको भण्डारलाई गरिमामय तुल्याइदिए । वि.सं. १८७० को दशकका मुन्सीको 'तीन आहान' सम्भवतः अङ्ग्रेजीबाट गरिएको अनुवाद थियो । वि.सं. १८७८ मा अङ्ग्रेजीबाट 'धर्मपुस्तक' (बाइबल) अनुवाद भयो । यी कृतिहरू नेपाल बाहिर भारतबाट अनूदित हुनाको पछाडि पनि सोद्देश्यता देखिन्छ, किनभने क्रिस्चियन बनेका भारतीय नेपालीहरूका लागि नेपालमा तद्विषयक धार्मिक ज्ञान आवश्यक थियो । नेपालमा आवश्यक नपरेको हुँदा बाइबलको अनुवाद आवश्यक नै परेन, नेपाली, सांस्कृतिको ज्ञानस्रोत मानिएको संस्कृत वाङ्मयकै अनुवाद आवश्यक मानियो । त्यसकारण वि.सं. १८८० को दशकमा पनि रामायण र महाभारतका विभिन्न पर्व तथा काण्ड, मनोरञ्जनात्मक किस्सा-कहानी नीतिकथा र आध्यात्मिक विषयका कृतिहरूको अनुवाद भएको पाइन्छ । यस दशकका महऒवपूर्ण कृतिहरू हुन् सुन्दरानन्दको 'अध्यात्म रामायण' (१८८६ तिर), ललितत्रिपुरा सुन्दरीको 'राजधर्म' (१८८८) हीन व्याकरणी विद्यापतिको 'गीतगोविन्द' (१८८८) र योगी अम्बरगीरले पनि वि.सं. १८८८ तिरै गीतागोविन्दको अनुवाद गरेको पाइन्छ ।^{१६} नेपाली भाषाका माध्यमबाट नेपाली पाठक वर्गलाई शृङ्गारिक विषयमा समेत अनुरक्त गराउने तत्कालिक अनुवादकहरूको उद्देश्य रहेको देखिन्छ । वि.सं. १८९० को दशकको प्रारम्भतिर भवानीदत्तको अनुवाद प्रतिभाद्वारा नेपाली साहित्यको भण्डार निकै भरिलो हुन पुग्यो । उनले 'मुद्राराक्षस' नाटक मात्र होइन महाभारत उद्योगपर्व, मार्कण्डेय पुराण, हितोपदेश मित्रलाभ र आत्मबोधजस्ता अनूदित कृतिहरू नेपाली वाङ्मयलाई समर्पण गरे । यस दशकमा भारतमा लेखिएको दुनेलको 'पुराना अनि नयाँ सास्तरको कथा' बाइबलको नेपाली अनुवाद थियो । यसरी विक्रमको १९ औं शताब्दीमा प्रथमतः संस्कृत त्यसपछि अङ्ग्रेजी नै नेपाली अनुवादका लागि स्रोतभाषा बने । ती कृतिहरू मौलिक नेपाली सृजना नभएकोले तिनमा यथार्थ सामाजिक चित्रण नपाइएता पनि नेपाली मानसिकताको सांस्कृतिक पक्ष भने अभिव्यक्त भएको पाइन्छ ।

अनुवादका दृष्टिले विक्रमको २० औं शताब्दी धेरै महऒवपूर्ण रहेको पाइन्छ । यस शताब्दीको आरम्भमा संस्कृतमा कथाको अपार भण्डार मानिने वृहत्कथाको नेपाली अनुवाद

^{१२} ऐजन ।

भयो । त्यसपछि वि.सं. १९१८ मा जमादार उम्रसिंह रुचालको 'वीरसिखा' अनूदित कृति देखा पयो । वि.सं. १९४० को दशक भन् उत्साहप्रद रह्यो, किनभने गङ्गाप्रसाद प्रधानले अनुवाद गरेको 'बाइबल' (१९४०) देवराज शर्माले अनुवाद गरेको सुन्दर कविको 'श्लोक पञ्चाशिका' (१९४४), शिवदत्त शर्माले अनुवाद गरेको हरिकृष्णको 'वीरसिक्का' (१९४६), मोतीराम भट्टले अनुवाद गरेका कालीदासको 'शाकुन्तला' (१९४४-४८) नाटक, श्रीहर्षको 'प्रियदर्शिका नाटिका' (१९४८-४९) र 'रत्नावली नाटिका', 'पद्मावती' (अपूर्ण) आदि देखा परेको पाइन्छ ।^{१३} वि.सं. १९५० को दशकमा चिरञ्जीवी पौडेल, नरदेव, सदाशिव शर्मा रिक्थदेव शर्माजस्ता प्रतिभाशाली अनुवादकहरूको योगदानबाट खास गरिकन नेपाली आख्यान विधा निकै सबल हुन सकेको देखिन्छ । चिरञ्जीवी पौड्यालका 'सुखार्णव' (१९५०) र प्रेमसागर (१९५०) देवराज शर्माको वृहत् 'स्वप्नाध्याय' (१९५०) सदाशिव शर्माको चन्द्रकान्ता, भाग १ (१९५६) र 'नरेन्द्रमोहिनी' (१९५९), नरदेवका 'नलोपाख्यान' (१९५९) र 'मेरिनाचरित्र' (१९५९), रिक्थदेव शर्माको 'किस्सा शुकसारिका' (१९५९) का साथै एक अज्ञात अनुवादकले शेक्सपियरको कृतिलाई आधार बनाई लेखेको 'अद्भूत मिलाप' (१९५८) यस दशकका महत्त्वपूर्ण अनुवाद साहित्य हुन् । हिन्दीका साथै अङ्ग्रेजी भाषाबाट नेपालीमा अनुवाद गरिनु यस दशकको मुलभूत विशेषता हो ।^{१४} सं. १९०६-७ तिर जङ्गबहादुर राणाले बेलायतको गरिमामय यात्रा गरी युरोपीय संस्कृति र सभ्यता भित्र्याउने चेष्टा गरेको पाइन्छ । सं. १९१० तिर अङ्ग्रेजी शिक्षाका लागि दरबार स्कुलको स्थापना भयो । सं. १९६० को दशकदेखिको इतिहास हेर्दा सं. १९६५ मा श्री ३ चन्द्रशमशेरले गरेको बेलायत भ्रमण, सं. १९७५ मा स्थापना भएको त्रिचन्द्र कलेज आदि यस क्रममा महत्त्वपूर्ण घटना ठहरिन्छन् । सं. १९६० देखि १९८० सम्मको तीन दशकमा सामाजिक सांस्कृतिक कारणले नेपाली अनुवाद साहित्यले भन् गति लिएको पाइन्छ । छिमेकी देश भारतका हिन्दीका साथै अझ बङ्गाली साहित्यप्रति आकर्षण बढ्नुका कारणले नेपाली आख्यानको माध्यमिक काल निकै लाभान्वित हुन पुगेको पाइन्छ । बंगालीका प्रसिद्ध

^{१३} माधवलाल कमार्चाय, पूर्ववत्, पृ. ३५ ।

^{१४} दयाराम श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ. १२० ।

लेखकहरूका श्रेष्ठ कृतिहरूसँग नेपाली पाठकवर्ग र लेखक वर्ग समेत परिचित हुन पुगेकाले तत्कालीन चिन्तन तथा सृजन परम्परामा सकारात्मक प्रभाव पर्न गएको देखिन्छ।^{१५}

सं. १९५८ देखि प्रकाशन प्रारम्भ भएको गोरखापत्रमा पनि अनुवाद साहित्यको बाहुल्य रहेको पाइन्छ। यसमा मिरजाको 'सपना' (१९६३), 'स्फटिकचन्द्र' (१९६५) जस्ता अनूदित आख्यानका साथै रवीन्द्रनाथ ठाकुरका 'ढालिपा' (१९६८) र 'मानभञ्जन' (१९७०), रसिकचन्द्र बोसको 'काला पहाड' (१९६९), बङ्गमहिलाको 'हृदय परीक्षा' (१९७२) पनि छापिए। गोरखापत्रमा यी रचनाहरू छापिनु अघि मेदिनीप्रसाद रेग्मीद्वारा अनूदित 'ज्ञानभङ्गतरङ्गिणी' (१९६० लेखक माइकेल मधुसूदन दत्त) छापिसकेको थियो। नेपालीमा अनूदित अन्य बंगाली कृतिहरू हुन् - बङ्किमचन्द्र चट्टोपाध्यायका 'चन्द्रशेखर' (१९७२- अनु. गम्भीरध्वज शाह) र 'हिरण्यमयी चरित्र' (१९७३- अनु. प्रशमान प्रधान)। यी बंगाली लेखक नेपालीमा निकै लोकप्रिय रहेको कुरालाई शंकरदेव पन्तद्वारा अनूदित आनन्दमठ र नीलिमा घोषद्वारा अनूदित बङ्किमचन्द्रका कथाहरूले पनि पुष्टि गर्दछन्।^{१६} भक्तवीर थापाले शतीशचन्द्र दासको उपन्यास 'ध्रुव' (१९७५) अनुवाद गरेको पाइन्छ। संस्कृतर्फ हर्ष देवको 'रत्नावली नाटिका' (१९७२ अनु. शम्भुप्रसाद हुंगेल), कलिदासका शाकुन्तलनाटक (१९७३- अनु. शम्भुप्रसाद हुंगेल) र 'विक्रमोर्वशीय' (१९८२- अनु. केशर शमशेर जबरा) नेपालीमा अनुवाद भए। हिन्दीबाट रामप्रसाद सत्यालले राधेश्याम कथावाचकको 'फूलमा भवरा' (१९८५) अनुवाद गरे भने अङ्ग्रेजीबाट अम्मर सिंहले रतनसिंह गुरुङ 'औटपोस्टको कथा' अनुवाद गरेको पाइन्छ। सं. १९७० र १९८९ का बीचको अवधिमा विभिन्न भाषाहरूबाट धेरै नै जीवनीहरू पनि अनुवाद भएका देखिन्छन्।^{१७}

अनुवाद सामग्रीले पनि साहित्यको आदर्श वा मानकलाई निर्देशित गर्न सक्ती रहेछ भन्ने कुरालाई सं. १९९० देखि यताका यस्ता कृतिहरूबाट प्रमाणित हुने देखिन्छ। शिवप्रताप शमशेर थापाले बङ्किमचन्द्र चट्टोपाध्यायको 'दुर्गेशनन्दिनी' (१९९०) कालिदास पराजुलीले भवभूतिको 'उत्तरामचरित' (१९९१), चक्रपाणि चालिसेले कालिदासको 'मेघदुच्छाया' (१९९४),

१५ पूर्ववत्।

१६ पूर्ववत्, पृ. १२१।

१७ पूर्ववत्।

अर्जुन शमशेर जबराले महाकवि भासको 'स्वप्नावासवदत्ता' (१९९४), मास्टर तुलसी प्रसाद दुङ्गेलले 'शर्लक होम्स' (१९९४), गम्भीरध्वज शाहले बङ्किमचन्द्र चट्टोपाध्यायको 'युगलाङ्गुलीय' (१९९५) । शंकरदेव पन्तले रवीन्द्रनाथ ठाकुरको 'गीताञ्जली' (१९९५), ऋद्धिबहादुर मल्लले रवीन्द्रनाथ ठाकुरकै 'आँखाको कसिङ्गर' (?) नरेन्द्रमणि आ.दी. ले 'युरोपीय साहित्यको नमुना' (१९९५), चक्रपाणि चालिसेले 'इशावाशयोपनिषद्' (१९९६), लक्ष्मीनन्दन चालिसेले बङ्किमचन्द्र चट्टोपाध्यायको 'एक जोर औँठी' (१९९७), चन्द्रलाल सिंहले पनि बङ्किमचन्द्र चट्टोपाध्यायकै विषवृक्ष (१९९७), पुष्कार शमशेरले हेनरी राइडर हेगार्डको 'शी' (१९९७), वासुदेव भट्टराईले 'वाल्मीकिको रामायण' (वि.सं. १९९७), सोमनाथ सिग्दालले गुमानी र क्षेमेन्द्रको 'उपदेशशतक' (१९९७) खड्गमान मल्लले शरच्चन्द्र चट्टोपाध्यायको 'काशीनाथ' (१९९८), 'दर्पणचूर्ण' (१९९८) र 'अँध्यारोमा उज्यालो' (१९९८), 'बैकुण्ठको दानपत्र' (१९९९) अनि बङ्किमचन्द्र चट्टोपाध्यायको 'माहिली दिदी' (१९९८), गोदमान श्रेष्ठले मिस्टर बालोको 'स्याण्डफोर्ड र मर्टन' (१९९८) आदि नेपालीमा अनुवाद गरेको पाइन्छ।^{९५} यस दशकको ज्यादै महत्त्वपूर्ण अनुवाद लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको प्रसिद्ध प्रबन्ध सङ्ग्रह (१९९८) हो । नेपाली अनुवाद साहित्यको प्रबर्द्धनमा ने.भा.प्र.स. को महत्त्वपूर्ण भूमिकालाई यस दशकका कृतिहरूले स्पष्ट पार्दछन् । संस्कृत बंगाली र अङ्ग्रेजी स्रोतबाट अनूदित भएका यी कृतिहरूले नेपाली साहित्यमा सकारात्मक प्रभाव पार्न सकेको पाइन्छ । मौलिक चिन्तन अनुभूतिका लागि विदेशी साहित्य कतिसम्म प्रेरणाको कारण बन्न सक्छ भन्ने कुरालाई यस दशकका यी अनूदित कृतिहरूले पुष्टि गरेको पाइन्छ।^{९६}

विक्रमको २१ औं शताब्दीको प्रारम्भ सँगसँगै नेपालीमा संस्कृत, अङ्ग्रेजी, बङ्गाली हिन्दी आदि भाषाका माध्यमबाट विश्वप्रसिद्ध कृतिहरूको अनुवाद कार्य हुन थालेको पाइन्छ । गुणराज उपाध्यायले कालिदासको 'मेघदूतको छायानुवाद' (२००१), लैनसिंह वाङ्देले 'विश्व कथासङ्ग्रह' (२००२), मुक्तिनाथ तिमल्सिनाले भारविको 'किरातार्जुनीय' (२००२) र कालिदासको 'रघुवंश' (२००२), माधव घिमिरेले हर्षदेवको 'नागानन्द' (२००२), डि.पी. परियारले 'काँडा' (२००३), खड्गमान मल्लले 'शरत् ग्रन्थावली' (

^{९५} माधवलाल कर्माचार्य, पूर्ववत्, पृ. ४० ।

^{९६} दयाराम श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ. १२२ ।

२००४), इन्द्र सुन्दासले 'टाक्सटायका कथा' (२००५), तुलसीप्रसाद ढुंगेलले कालिदासको 'मेघदूत' (२००५), खड्गमान मल्लले कालिदासकै 'अभिज्ञान शाकुन्तल' (२००७), कृष्णप्रसाद शर्माले ललिता वल्लभको 'भक्तविजय काव्यम्' (२००८) उकिउयामा ग्वाइनले उमर खैयामको 'उमर खैयाम' (२००८), दुर्गप्रसाद भट्टराईले शरच्चन्द्र चट्टोपाध्यायको 'चरित्रहीन' (२००८) जस्ता अमूल्य कृतिहरूद्वारा नेपाली पाठक र लेखक वर्गलाई विदेशी उत्कृष्ट साहित्यको आस्वादन गराएको पाइन्छ । भारतीय नेपाली अनुवादकहरूको समेत योगदान रहेको यस दशकमा आख्यानका साथै नाटक एवम् कविता काव्य विधाका चर्चित कृतिहरू नेपालीमा अनुवाद भएको देखिन्छ ।^{१००}

दोस्रो दशकमा नेपाली अनुवाद-साहित्य अरू समृद्ध हुँदै गएको कुरालाई यी कृतिहरूले प्रमाणित गर्दछन् । जस्तै टङ्कनाथ उपाध्यायको 'जुलियस सिजर' (२०१० ले शेक्सपियर) खिदमत सुब्बा र प्रवाकर गुरुङको 'ढुङ्गाको देवता' (२०१२ ले आर्थर कोयस्कर र अरू) केकेम नुक्यो पोखरेलको 'बारुद र चेरीका फूलहरू' (२०१२ ले कृष्णचन्द्र), केशवलाल कर्माचार्यको 'संक्षिप्त बुद्धजीवनी' (२०१३ ले भिक्षु अमृतानन्द) आर सोदेम्बाको 'यात्रीको प्रगति' (२०१३ ले जोन बुनयान), सूर्यप्रकाश गिरीको 'भेनिसका महाजन' (२०१३ ले शेक्सपियर), अज्ञात अनुवादकको 'मृच्छकटिक' (२०१३ ले शुद्रक), जगत्को 'खय्यामको रुवाइ' (२०१४), धनवज्र बज्राचार्य र ज्ञानमणि नेपालको 'जयरत्नाकर नाटक' (२०१४) र शक्तिवल्लभ अर्याल, लोकेशचन्द्र प्रधानको 'भगवान् हाम्रो गौतम बुद्ध' (२०१४), सूर्यविक्रम ज्ञवालीको 'डाकघर' (२०१५- ले रविन्द्रनाथ ठाकुर), नवीन्द्रप्रसाद बान्तवाको 'उमर खैयाममा रुवाइ' (२०१५), शिवकुमार प्रधानको 'मेघदूत' (२०१५ ले कालिदास), कोमलनाथ अधिकारीको 'रघुवंश महाकाव्य' (२०१५ ले कालिदास), लेखनाथ पौड्यालको 'अभिज्ञान शाकुन्तल' (२०१५ ले कालिदास), इन्द्र सुन्दासको 'महात्मा गान्धीको संक्षिप्त आत्मकथा' (२०१६ ले महात्मा गान्धी), चित्तरञ्जन नेपालीको 'गंकी' (२०१६ ले धुस्वाँ साय्मी), महलमान सिंह स्वाँरको 'अभिज्ञान शाकुन्तलम्'

(२०१६ ले कालिदास), रामहरि जोशीको 'नेत्रदान' (२०१६ ले रामवृक्ष वेनीपुरी), मोतीराम भट्टको 'प्रियदर्शिका' (२०१६ ले हर्षदेव), देवेन्द्रराजको 'राजा इडिपस'

^{१००} पूर्ववत् ।

(२०१६ ले सोफोक्लिज), डिल्लीराज उप्रेतीको 'कालयन्त्र' (२०१७ ले एच.जि. वेल्स), आनन्दप्रसाद ढुंगानाको 'साँघुरो ढोका' (२०१७ ले आन्द्रे जिद्), देवेन्द्रराज अर्यालको 'एन्टिगनी' (२०१७ ले सोफोक्लिज), उद्दीपसिंह थापा मुगालीको 'बाह्रौं रात' (२०१७ ले शेक्सपियर), वासुदेव भट्टराईको 'श्रीमद्भागवत' पहिलो भाग (२०१७ ले महर्षि व्यास), अज्ञात अनुवादकको 'बुद्धदेव' (२०१७ ले रवीन्द्रनाथ ठाकुर), सूर्यविक्रम ज्ञवालीको 'पारेघर्तीको पुरुषार्थ' (२०१८ ले श्रीमती आर.के. पार्कर), एच.वी. क्षेत्रीको 'बेन हुर' (२०१८ ले जेनरल वालेस ल्यू), इडोन रोड्गोगको 'हारभित्रको जीत' (२०१८ ले एलिजावेथ, इलियट), ईश्वर बरालको 'रवीन्द्रनाथका कथा' (२०१८), योगी नरहरिनाथको 'कीर्तिपताका' (२०१८ ले कुनु शर्मा), भुवनप्रसाद ढुंगेलको 'गीतगोविन्द छाया' (२०१८ ले जयदेव), पुष्कर शमशेरको 'ओथेलो' (२०१८ ले शेक्सपियर), देवेन्द्रराज अर्यालको 'चू-यां' (२०१८ ले को.मो.जो.), भवादीदत्त पाँडेको 'मुद्राराक्षस' (२०१८ ले विशाखदत्त), ऋद्धिबहादुर मल्लको 'गोरा' (२०१८ ले रवीन्द्रनाथ ठाकुर), पाँच कौडी देको जवाहरलाल नेहरूको 'आत्मकथा' (२०१९ ले जवाहरलाल नेहरू), भाइचन्द्र प्रधानको पनि 'जवाहरलाल नेहरूको आत्मकथा' (२०१९ ले जवाहरलाल नेहरू), भाइचन्द्रप्रधानको पनि 'जवाहरलाल नेहरूको आत्मकथा' (२०१९), 'इन्द्र सुन्दासको संक्षिप्त आत्मकथा' (२०१९ ले, महात्मा गान्धी सुख नम्फोकको 'संसारको छापरमाथि' (२०१९ ले क्वास्टेलन रा.जी.) लोकेशचन्द्र प्रधानको 'यात्री' (२०१९ ले खलिल जिब्रान), ओकि उयामा ग्वाइनको 'मेरा देशवासी' (? ले खलिल जिब्रान), आर.पी. सत्यालको 'दशकुमारचरित' (२०१९ ले दण्डी), वासुदेव भट्टराईको 'श्रीमद्भागवत' भाग २ (२०२० ले महर्षिव्यास) आदि अनूदित कृतिहरू पाइन्छ। यस दशकमा पनि वङ्गाली र संस्कृति साहित्य अझै लोकप्रिय रहेको तथ्यलाई माथि दिइएका केही अनूदित कृतिहरूले संकेत गर्दछन्। शिक्षा क्षेत्रमा अङ्ग्रेजी पठन-पाठनमा विस्तार हुनु, २००७ सालको क्रान्तिपछि अधिराज्यभर पाश्चात्य शिक्षाको लहर चल्नु, विदेशमा अध्ययन गर्ने प्रवृत्ति पनि बढ्दै जानु, २०१६ सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयको स्थापना हुनु, अन्य स्थानमा पनि कलेजहरू खोलिनु आदि कारणले

गर्दा अधिल्लो दशकमा भन्दा यस दशकमा अङ्ग्रेजीबाट नेपालीमा धेरै नै महत्त्वपूर्ण कृतिहरूको भाषान्तरण भएको पाइन्छ।^{१०१}

सं. २०२० को दशकमा पनि नेपाली अनुवाद साहित्यको स्थिति सफल रहेको देखिन्छ। आनन्ददेव भट्टले इब्सनको 'जनताको शत्रु' (२०२०), मोहनलाल श्रेष्ठले तिनै इब्सनकै 'कठपुतलीको घर', शान्तदासले लू स्युनको आहक्यूको 'साँचो कथा' (२०२०), तारिणीप्रसाद कोइरालाले भगवती चरण वर्माको चित्रलेखा (२०२०), विद्या सुब्बाले जैनेन्द्रको त्यागपत्र (?), गोविन्द शर्मा विमलले भारविको किरातार्जुनीय (२०२०), कोमलनाथ अधिकारीले श्रीहर्षको 'नैषधीय चरित्र' (२०२०) र कालिदासको 'मेघदूतको कोमल छाया' (२०२०), खगेन्द्रकुमार प्रधानाङ्गले रवीन्द्रनाथ ठाकुरको 'गीताञ्जली' (२०२१), माधवलाल कर्माचार्यले रवीन्द्रनाथ ठाकुरकै 'जीवनस्मृति' (२०२२), विनोदप्रसाद धितालले 'आचार्य विष्णुगुप्त चाणक्य' (२०२२), ऋद्धिबहादुर मल्लले रवीन्द्रनाथ ठाकुरको 'डुङ्गा पल्ट्यो' (२०२२), पुष्पलाल सिवाकोटीले शेक्सपियरको 'भेनिसको व्यापारी' (२०२२), शान्तदासले साहित्यमा 'लु सुनका विचारहरू' (२०२२) र 'लु सुनका निबन्धहरू' (तीन भाग), ए.जे. प्रधानले नर्थकोट सिसिलको म समूल नासिदिन्छु (२०२३), हरिप्रसाद शर्माले लियो टाल्सटायको 'युद्ध र शान्ति' (२०२३), अमल ब्यानर्जीले तरुण रायको 'एक झर्को पानी' (२०२३), कोमलप्रसाद अधिकारीले विश्वनाथ कविराजको साहित्यदर्पण (२०२३), शान्तदासले चिनचिङ्ग माईको 'ओयाड हाईको गीत' (२०२४) मुकुन्दनाथ रिमालले अनातोले फ्रान्सको 'थाया' (२०२४), कमल थापाले पेट्रिसिया सेन्ट जोन्सको 'रानीवनको रहस्य' (२०२४), ऋद्धिबहादुर मल्लले शरदचन्द्र चट्टोपाध्यायको 'शेषप्रश्न' (२०२४), नीलाम्बर आचार्यले मेक्सिम गोर्कीको 'बाज' (२०२४), शिवले बङ्किम चन्द्र चट्टोपाध्यायको 'कपालकुण्डला' (२०२५), दयाराम सम्भवले सर्वान्तिजको 'डन क्विजोट' (२०२५), श्रीप्रसाद शर्मा खरेलले शरच्चन्द्र चट्टोपाध्यायको 'देवदास' (२०२५), ऋद्धिबहादुर मल्लले भिक्टर ह्युगोको 'नाट्रिड्यामको कुम्भे' (२०२५), लैनसिंह वाङ्देलेले जोन गाल्जवर्दीको 'स्याउको रुख' (२०२५), सागरमणि आ.दी. ले भगवत शरण

^{१०१} पूर्ववत्, पृ. १२४।

उपाध्यायको 'बिहानीपख' (२०२५), कोमलनाथ अधिकारीले 'कालिदासको कुमार सम्भव' (२०२५), कृष्णप्रकाश श्रेष्ठले 'पुश्किनको जिप्सि' (२०२५), माधवलाल कर्माचार्यले महात्मा गान्धीको 'सबै मानिस दाजुभाइ हुन्' (२०२६), ओकिउयामा ग्वाइनले अर्नेस्ट हेमिङ्वेको 'बूढो र समुद्र' (२०२६), शङ्कर कोइरालाले शाही दुलला कैसरको 'माभीकी स्वास्नी' (२०२६), कृष्णप्रसाद श्रेष्ठले तुर्गनेभको 'गद्यमा कविता' (२०२६), लक्ष्मी आचार्यले मैथिलशरण गुप्ताको 'जयद्रथवध' (२०२६), लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले शेक्सपियरको 'म्याकवेथ' (२०२६), तीर्थराज वन्तले 'तु.फुका केही कविता' (२०२७), लक्ष्मीदेवी श्रेष्ठ ट्रान्ह डिन्ह बानको 'गुयेन वान ट्वाई' (२०२७), कृष्णसिंह मोक्तानले के. कस्तुरीको 'सत्यम् शिवम् सुन्दरम्' (२०२७), फणीन्द्रप्रसाद आचार्यले जर्ज अर्वेलको 'चारखुट्टेको घरजम' २०२७, ओकिउयामा ग्वाइनले पल ग्यालिकोको 'हिमहँसिनी' (२०२७) र खलिल जिब्रानको 'तटमा तरङ्गको गीत' (२०२७), खगेन्द्र सङ्ग्रौलाले 'अजम्बरी गाउँ' (२०२८), शान्तदासले लु सुनको 'एक बहुलाको डायरी र अरू कथाहरू' (२०२८), तुलसीबहादुर क्षेत्रीले रवीन्द्रनाथ ठाकुरका 'कविताहरूको सङ्ग्रह सञ्चयिता' (२०२८), बृहस्पति (लुषभेश) पौडेलले भासको 'प्रतिभा नाटक' (२०२८), गोपादास श्रेष्ठले 'ज्याँ ज्याक रुसोको कन्फेसन' (२०२९), तुलसीप्रसाद ढुंगेललेपनि तिनै 'रुसोको एमिल' (२०२९), शिवकुमार पराजुलीले कालिदासको 'अजविलाप' (२०२९), विश्वनाथ भट्टराईले अश्वघोषका 'बुद्धचरित् महाकाव्य' (२०२९), चैतन्यकृष्ण उपाध्यायले युरोप-अमेरिकाका 'केही आधुनिक कविता' (पूर्वाद्ध, २०३० मा र (उत्तरार्ध) २०३० मा, माधवलाल कर्मचार्यले हानसानका 'केही कविता' (२०२९), दायनिल खालिङले रवीन्द्रनाथ ठाकुरको 'चित्राङ्गदा' (२०२९), उद्दीपसिंह थापाले शेक्सपियरको 'राजा लिएर' (२०२९) जस्ता विश्वप्रसिद्ध अमूल्य कृतिहरू नेपालीमा प्रस्तुत गरेका पाइन्छ। यीबाहेक अङ्ग्रेजी र बङ्गाली कथाहरू, भवभूति, विद्यापति, कालिदास, रविन्द्रनाथ ठाकुर, शरदचन्द्र चट्टोपाध्याय, जवाहरलाल नेहरू, आय् छिड, ओमर खैययाम, पुश्किनका कृतिहरू पनि नेपालीमा अनूदित भएको जानकारी पाइन्छ।^{१०२}

^{१०२} पूववत्, पृ. १२५ ।

वि.सं. २०३० को दशकमा काव्य-सिद्धान्तविषयक विश्वप्रसिद्ध कृतिहरूको अनुवाद भयो, जस्तो राजशेखरको 'काव्यमीमांसा' (२०३० अनु. डिल्लीराज तिमिसिना), 'एरिस्टोटलको काव्यशास्त्र' (२०३० अनु. माधवलाल कर्माचार्य र लीलप्रसाद शर्मा), आई.ए. रिचर्डसको 'समालोचनाको सिद्धान्त' (२०३० अनु. माधवलाल कर्माचार्य र लीलाप्रसाद शर्मा), जर्ज लुकासको 'साहित्य सिद्धान्त' (२०३१ अनु. लीलाप्रसाद शर्मा सर फिलिप सिङ्गी, टि यस् इलियटका 'काव्यसिद्धान्तः कविको वाणीमा' (२०३१ अनु. लीलाप्रसाद शर्मा), भरतको 'नाट्यशास्त्र' (२०३१ अनु. गोविन्दराज भट्टराई) आदि । यस दशकको नेपाली अनुवाद साहित्यलाई उचाइमा पुऱ्याउने कार्य यी कृतिहरूको साथै सृजनात्मक कृतिहरूका उत्कृष्ट अनुवादले पनि गरेका छन् जस्तो - बर्ट्रेण्ड रसेलको 'शिक्षा' (२०३० अनु. पद्मनाथ ढुङ्गाना), एन फ्रैङ्को एन्ना फ्रैङ्को 'डायरी' (२०३० अनु. गीता उपाध्याय), एसकिलसको 'एगामेमनन्' (२०३० अनु. देवेन्द्रराज अर्याल), भोल्टेयरको 'कैन्डिड' (२०३० अनु. फणीन्द्रप्रसाद उपाध्याय), रोजरमार्ते दुगार्दको 'जाँ बाबाँ' (२०३१ अनु. वासु शशी), जोन स्टेनबेकको 'ग्रेप्स अफर ज्याथ' (२०३१ टङ्कविलाल वार्य) शेक्सपियरको जुलियस सिजर (२०३१ अनु. ओकिउयामा ग्वाइन्) गेटेको 'फाउस्ट' (२०३२ अनु. दमन राज तुलाधर), एच् राइडर हेगार्डको 'क्लियोप्याट्रा' (२०३२ अनु. गोकुल सिंह क्षेत्री), सेमुयल बेकेटको 'ईश्वरको अपेक्षा' (२०३२ अनु. ओकिउयामा ग्वाइन्), शेक्सपियरको 'भेनिसका महाजन' (२०३३ अनु. रामचन्द्र गिरी), गोर्कीको 'आमा' (२०३३ अनु. बद्रीनारायण प्रधान), लियोनिदन ब्रेभनेभको 'मालाया जेम्ल्या, पुनर्जन्म, पर्ती जमिन' (२०३६ अनु. सुदर्शन देवकोटा र मदनमणि दीक्षित), चिडगिज आइत्मातोभको 'बूढो र घोडा' (२०३६ अनु. राजेन्द्र मास्के), निकोलाई आस्ट्रोभस्कीको 'अग्निदीक्षा' (दुई खण्ड २०३७ अनु. राजेन्द्र मास्के), विलियम वर्डस्वर्थको 'अमरत्वको सन्देश' (२०३७ अनु. भरतराज मन्थलीय), 'मीर गालिब इकबाल' (गजलहरू २०३७ अनु. देवेन्द्रराज उपाध्याय), जेह्नाल्ड ह्यावरमनको मैक्सिम गोर्कीको जीवनी (२०३८ अनु. हरिहर खनाल) आत्तोन चेखोवको 'कथासङ्ग्रह' (२०३९ अनु. राजेन्द्र मास्के) आदि । सं. २०३० मा चैतन्यकृष्ण उपाध्यायको एशिया महादेशको कविता र वासु शशीको विश्वको श्रेष्ठ कथासङ्ग्रह, सं. २०३५ मा ऋषीकेश शाहको पुष्पाञ्जली (विश्व कविता सङ्ग्रह), सं. २०३६ मा बी योम्जनको 'समसामयिक भारतीय कथाहरू' र सं. २०३९

मा माधव लाल कर्माचार्यको 'कथासौरभ' (भारत, पाकिस्तान र बङ्गलादेशका कथाहरूको सङ्ग्रह) जस्तो अनूदित कृतिहरू पनि देखा परे । यस दशकमा संस्कृतबाट थोरै कृतिहरू मात्र अनूदित भए । अनुवादको गुणस्तरका दृष्टिले यो दशक धेरै नै उपलब्धिपूर्ण रहेको देखिन्छ ।^{१०३}

नेपाली अनुवाद साहित्यको ऐतिहासिक विकासक्रमलाई हेर्दा सं. २०४० को दशक पनि गौरवमय नै रहेको देखिन्छ । यस दशकमा बर्टोल्ट ब्रेख्तको 'सेचुआँको असल मान्छे' (२०४० अनु. कोमल चित्रकार), गोर्कीको 'येगोर बुलिचेभ र अरूहरू' (२०४० अनु. खगेन्द्र सङ्गौला), 'फूल बेच्ने केटी' (२०४०, अनु. खगेन्द्र सङ्गौला), हेनरिक इब्सनको 'कठपुतलीको घर' (२०४० अनु. निर्मल जोशी, दाँतेको 'डिभाइन कमेडी' (२०४० अनु. विनोद प्रसाद धिताल), मिखाइल लेर्मोन्टोभको हाम्रो जमानाको 'चरित्र नायक' (२०४० अनु. कृष्णप्रकाश श्रेष्ठ), नागभूषण पटनायकको 'बलिवेदीबाट' (२०४० अनु. राजेश्वर थापा), प्रेमचन्द्रका 'केही कथा' (२०४० अनु. भाइचन्द्र प्रधान), महाकवि अश्वघोषको 'सौन्दरानन्द महाकाव्य' (२०४० अनु. गजराज बज्राचार्य वैद्यभूषण), सुनीतिकुमार च्याटर्जीको 'जयदेव' (२०४१ अनु. जीवन नामदुङ), ब्राम स्टोकरको 'ड्याकुला' (२०४१ अनु. भाइचन्द्र प्रधान), लेभ तोल्स तोईको 'कथा कहानी' (२०४१ अनु. कृष्णप्रकाश श्रेष्ठ), एमिली डिकेन्सका 'कविताहरू' (२०४१ अनु. नरबहादुर गुरुङ र एस. चिल्कोट), गोर्कीका 'भास्सा भेलेज्जोभा' (२०४१ अनु. खगेन्द्र सङ्गौला) र 'शत्रु' (२०४१ अनु. खगेन्द्र सङ्गौला), रमेशचन्द्र साहको 'जैशङ्करप्रसाद' (२०४२ अनु. जीवन नामदुङ), गोगोलका 'तारास बुल्बा' (२०४२ अनु. खगेन्द्र सङ्गौला), 'सरकारी निरीक्षक' (२०४२ अनु. खगेन्द्र सङ्गौला) र मृतात्माहरू प्रकाशचन्द्र गुप्ताको 'प्रेमचन्द्र' (२०४३ अनु. बी.एस. राई), 'लु सुनको जीवनी' (२०४३ अनु. खगेन्द्र सङ्गौला), यासुनारी कावावाताको 'सहस्र सारस' (२०४३ अनु. माधवलाल कर्माचार्य), माओतुनको 'माओतुनको कथाहरू' (२०४३ अनु. खगेन्द्र सङ्गौला), वाङ यवानच्येनको 'सात काँटी सलाई र अरू कथाहरू' (२०४३ अनु. खगेन्द्र सङ्गौला), फैज अहमद फैजको 'फैज अहमद फैज' (२०४३ अनु. देवेन्द्रराज अर्याल), पर्ल एस. बकको 'कल्याणी धरती' (२०४४ अनु. टीकाराम शर्मा), रवर्ट लुई स्टिभेन्सको 'गधासितको सफर' (२०४४ अनु. राजेन्द्र बाबु सुवेदी), पुश्किनको 'द्रुबोभ्स्की' (२०४४ अनु. कृष्णप्रकाश श्रेष्ठ), हरमन हेसको 'सिद्धार्थ' (२०४४ अनु. कुमुद देवकोटा),

^{१०३} पूर्ववत्, पृ. १२६ ।

रयुनोसुके अकृतागावोको 'जापानी लघुकथा' (२०४४ अनु. मोहन हिमांशु थापा र चैतन्य कृष्ण उपाध्याय), 'रुसी चरित्र' (२०४४ अनु. कृष्ण प्रकाश श्रेष्ठ, नीलाम्बर आचार्य र श्याम उपाध्याय), 'आधुनिक जापानी कविता' (२०४४ अनु. अभिसुवेदी), जापनी हाइकु: 'हिजो र आज' (२०४४ अनु. अभि सुवेदी), आर्थर मिलरको 'सारा मेरा सन्तान' (२०४४ अनु. वासु शशी), मोलियरको 'स्कापाँको दाउपेच' (२०४४ अनु. कल्पना घिमिरे), गोपाल हल्दारको 'काजी नजरुल इस्लाम' (२०४५ अनु. मोदन ठकुरी), साबुरो शिरोयामाको 'युद्ध अपराधी' (२०४५ अनु. दुर्लभलाल सिंह), प्रभाकर माचवेको 'राहुल सांकृत्यायन' (२०४५ अनु. कमला सांकृत्यायन), यासुनारी कावावाताको 'हिमदेश' (२०४५, अनु. क्षेत्रप्रताप अधिकारी), पेत्रा रावेन्कोवाको 'ज्यार्जी दिमित्रोभ: एक संक्षिप्त जीवनी' (२०४६, अनु. सञ्जीवदास श्रेष्ठ), गोर्कीको 'बालककाल' (२०४६, अनु. सुदर्शन देवकोटा), जेके भट्टको 'भवभूति' (२०४६, अनु. नरेशचन्द्रखाती), गोर्कीको 'मान्छेहरूको माभमा' (२०४६, अनु. सुदर्शन देवकोटा) र 'मेरा विश्वविद्यालयहरू' (२०४६, अनु. सुदर्शन देवकोटा), शिवनारायण श्रीवास्तवको 'धुवाँ, आगो अनि मानिस' (२०४६, अनु. एचेम भ्वा), मानिक बन्धोपाध्यायको 'पद्मानदीको माभी' (२०४६, अनु. इन्द्र सुन्दास), काफु नागाईको 'सुमिदा नदी र अरू कथाहरू' (२०४६, अनु. तारानाथ शर्मा), 'जापानी नोह नाटक' (२०४६, अनु. अभि सुवेदी), दुर्गालाल श्रेष्ठको 'इन्कलाबको पदचाप' (२०४७, अनु. चितरञ्जन नेपाली) एम. मुजिबको 'गालिब' (२०४७, अनु. गोकुल सिन्हा), इभान तुर्गनेभको 'पिता र पुत्र' (२०४७, अनु. कृष्णप्रकाश श्रेष्ठ), चिंगिज आइत्मातोभको 'प्रथम शिक्षक' (२०४७, अनु. कृष्णप्रकाश श्रेष्ठ), आन्तोन चेखोवको 'भान्का र संसारप्रसिद्ध कथाहरू' (२०४७, अनु. पिभि सिलवाल), सोमनाथ धरको 'कल्हण' (२०४८, अनु. शान्तराज शर्मा), प्रेमा नन्दकुमारको 'भारती' (२०४८, अनु. अजित बस्नेत), 'मालिक रामको हाली' (२०४८, अनु. घनश्याम नेपाल), सार्त्रको बिना चिहानको 'मृत्यु' (२०४८, अनु. कल्पना घिमिरे), पद्मिनी सेन गुप्ताको 'सरोजिनी नायडू' (२०४९-अनु. बुद्धकुमार मोक्तान), आर.के. नारायणनको 'गाइड' (२०४९ अनु. खगेन्द्र र ध्रुव मधिकर्मी सेतोउची ज्याकुचोको 'बर्खान्त' (२०४९-अनु. क्षेत्रप्रताप अधिकारी) सोसेकी नाचुमेको 'सानो बाबु' (२०४९-अनु. क्षेत्रप्रताप अधिकारी) मियाजावा केन्जीका 'आकाश गङ्गायात्रा' (

२०४९-अनु. क्षेत्रप्रताप अधिकारी), 'त्रिवेणी काव्य' (२०४९-अनु. चित्तरञ्जन नेपाली र इन्द्रमाली), 'नेवारी भाषाका केही आधुनिक कविता' (२०४९-अनु. इन्द्रमाली), जयशङ्कर प्रसादको 'चन्द्रगुप्त' (२०४९-अनु. छविलाल उपाध्याय), विंशाखा दत्तको 'मुद्राराक्षस' (२०४९-अनु. चित्तरञ्जन नेपाली) शेक्सपियरको 'बेनिसको सौदागर' (२०४९-अनु. टङ्कनाथ उपाध्याय) आदि रहेको पाइन्छ।^{१०४} यी कृतिहरूका अतिरिक्त भोतीकाजी शाक्यले नेवारीबाट 'स्नेही छोरी' (२०४७) अनुवाद गरे। ध्रुवचन्द्र गौतमले बङ्गलादेशका 'समकालीन कथाहरू' (२०४६) अनुवाद गरी प्रकाशित गराएको पाइन्छ। यस दशकको महत्वपूर्ण अनुवाद कार्यबारे उल्लेख गर्नुपर्दा भारतको साहित्य अकादेमीको योगदान प्रशंसनीय भएको देखिन्छ। शिवनाथडोग्री 'साहित्यको इतिहास' (२०४१-अनु. हस्त नेपाली) हीरालाल माहेश्वरीको राजस्थानी 'साहित्यको इतिहास' (२०४४-अनु. कमला सांकृत्यायन), एम.के. नायकको 'भारतीय अङ्ग्रेजी साहित्यको इतिहास' (२०४८-अनु. कुमार प्रधान र सुकुमार सेनको 'बङ्गला साहित्यको इतिहास' (२०४९-अनु. इन्द्र सुन्दास) अङ्ग्रेजी भाषाका माध्यमबाट नेपालीमा अनुवाद गरिएका यी कृतिहरू नेपाली वाङ्मयका लागि अमूल्य उपहार ठहर भएका छन्।

नेपाली अनुवाद-साहित्यको ऐतिहासिक विकासक्रमको सर्वेक्षण गर्दा प्रत्येक दशक उपलब्धीपूर्ण र अग्रगामी रहेको देखिन्छ। यस क्रममा सं. २०५० को दशक पनि निकै नै उल्लेख्य रहेको छ। श्रीमती सरयु राईले शार्लोट ब्रन्टीको 'जेन एयर' (२०५०) उपन्यास, ज्ञानचन्द्र प्रधानले रवीन्द्रनाथका 'नाटकहरू' (२०५०), ज्ञानचन्द्र आचार्य र प्रल्हाद कुमारले भोला चटर्जीको 'बी.पी. कोइराला: एक क्रान्तिकारी चिन्तक' (२०५१), प्रतीक ढकालले लिशिन-थ्येनको 'चम्किलो तारा' (२०५१), उपन्यास, ताहिरा नैटयरले सिद्धिकी सालिकको 'प्रेशर कुकर' (२०५०) उपन्यास, क्षेत्रप्रताप अधिकारीले तेमिओका 'तेकेको भीरमुखा' (२०५०) कथा, उनै क्षेत्रप्रताप अधिकारीले नै १०० जापानी कविका २०० कविताहरूको सङ्कलन 'हिमजूल फूल' (२०५१), सिद्धेश्वरमान श्रेष्ठले अलेक्जान्द्रोभ र अरूका जोसेफ स्टालिनको 'संक्षिप्त जीवनी' (२०५२), अज्ञात अनुवादकले के. कृष्णमूर्थिको 'वाण भट्ट' (२०५२) जीवनी, जङ्गव चौहानले

^{१०४} पूर्ववत्, पृ. १२८।

‘युरेशियाका कविता’ (२०५२), वासुदेव त्रिपाठीले ‘आनोल्ड, टोयनबी र दाइसा कुइकेदाको जीवन रोज्नुहोस्’ (२०५२), एम.बी. प्रधानले जेम्स आर. मिन्टोको ‘कालिम्पोडका ग्राहम बाजे’ (२०५३), जीवनी, जङ्गल चौहानले मिखाइल लेर्मेन्तो भको ‘मत्सरो’ (२०५३) खण्डकाव्य, खगेन्द्र सङ्गोलाले जाफायानको ‘च्याङ चिङ’ (२०५४) जीवनी, विनोदरञ्जन वरालले विमलप्रसादको ‘जयप्रकाश नारायण’ (२०५४), कमला सांकृत्यानले हेम बरुवाको ‘लक्ष्मीनाथ बेज बे. ओका’ (२०५४) जीवनी, पं. बाबुराम भट्टराईले तसलिमा नसरीनको ‘आइमाईको हकमा’ (२०५४), उपन्यास, यादवप्रसाद पाण्डेले पनि तिनै लेखिकाको कृति यही शीर्षकमा, भुवनलाल प्रधानले ‘मार्टिन विक्रम सिङ्गे’ (२०५४) उपन्यास, खगेन्द्र सङ्गोलाले याङमोको ‘युवाहरूको गीत’ (२०५४), उपन्यास, हेमराज शर्माले तसलिमा नसरिनको ‘लज्जा’ (२०५४) उपन्यास, ताहिरा नेय्यरले ‘पाकिस्तानी आधुनिक कथाहरू’ (२०५४), कृष्णप्रकाश श्रेष्ठले रसुल हम्जातोभको ‘जीवित देवी’ (२०५४), काव्य जगन्नाथ शर्मा त्रिपाठीले अब्दुल्लाहरे महमूदको ‘नान्कार पाला’ (२०५४), एकाङ्की पं. बाबुराम भट्टराईले तसलिमा नसरीनको ‘बिग्रिएकी केटी’ (२०५४) र गोर्कीको ‘माँ’ (२०५५), प्रज्वल श्रेष्ठले अनिल बाबेको ‘धन्यवाद ग्लाड महोदय’ (२०५५), उपन्यास, डिल्लीराज उप्रेतीले अलवेर कामको ‘परचक्री’ (२०५५) उपन्यास, तेज राईले सिडनी शेल्डनको ‘मास्टर अफ द गेम’ (२०५५), डिल्लीराज उप्रेतीले मोपासाँको ‘बिचरी थसुल्ली र अरू कथाहरू’ (२०५५), ओमचरण अमात्यले होमरको ‘इलियाड’ (२०५५), महाकाव्य, यदुनाथ खनालले पण्डितराज जगन्नाथको ‘नेपाली भामिनी विलास’ (२०५५) काव्य, ऋषिकेश उपाध्यायले जर्ज बर्नाड शाको ‘प्रजातन्त्रको खेल’ (२०५५) नाटक, शान्तदास मानन्धरले गोर्कीको ‘मैले अध्ययन कसरी गरे ?’ (२०५५), एल.पी. शर्माले तसलिमा नसरीनको ‘बिग्रिएकी केटी’ (२०५५), खगेन्द्र सङ्गोलाले मेडिया बेन्जामिनको ‘होण्डुरसकी महिलाको हृदयको आवाज’ (२०५६), जीवनी, नूतन सिंहले गोय्थेको ‘अर्धबैसे मानिस’ (२०५६), उपन्यास, नवनिधि पन्तले तसलिमा नसरीनको ‘परिक्रमा’ (२०५६), उपन्यास, गोपीरमण उपाध्यायले मिखाइल सोलोखोबको ‘प्रशान्त दोन’ (२०५६), उपन्यास, भुवन ढुङ्गानाले ‘तिमी मलाई चिन्नेछौं’ (२०५६), कथासङ्ग्रह, चैतन्यकृष्ण उपाध्यायले ‘दखिना बाली’ (२०५६), कथासङ्ग्रह, योगेश मिश्रले सुनील गाङ्गो गीलीको ‘सन्त्रास’ (२०५६), कथाहरू,

रमेश भट्ट र पशुपति नेउपानेले खलिल जिब्रानको 'हृदयका रहस्यहरू' (२०५६) कथाहरू, पुष्पधर शर्माले हिरेन भट्टाचार्यका 'निर्वाचित कविताहरू' (२०५६), श्यामप्रसादले 'नेपाल भाषाका चार निबन्ध' (२०५६), जगदीशचन्द्र भण्डारी र सञ्जीवदास श्रेष्ठले हावर्ड फास्टको 'साहित्य र यथार्थ' (२०५६), गोविन्द गिरी 'प्रेरणा' ले दाइसाकु इकेदाको 'इकेदाका कविता र निबन्ध' (२०५६), अरविन्द रिमालले जेम्स एक फिसरको 'ज्यूँदा शहीदहरू: नेपाली क्रान्तिमा व्यक्तिहरूको भूमिका' (२०५७), वसन्तकुमार शर्माले हावर्ड फास्टको 'आदि विद्रोह' (२०५७), उपन्यास, यु. कार्कीले महाश्वेता देवीको '१०८४ औंकी आमा' (२०५७), उपन्यास, वसन्त कुमार शर्माले तसलिमा नसरीनको 'फेरा' (२०५७), उपन्यासजस्ता अनूदित कृतिहरू प्रस्तुत भएको पाइन्छ।^{१०५} यस दशकमा चर्चित तसलिमा नसरीन नेपाली पाठकबीच पनि निकै नै लोकप्रिय रहेको पाइन्छ। जापानी साहित्यप्रतिको आकर्षक भन् बढ्दो स्थितिमा रहेको तथ्यलाई माथिका विवरणले प्रष्ट पार्दछ।

यसरी विश्वका ख्यातिप्राप्त परिष्कारवादीको अनुवाद र साहित्यबाट नेपाली वाङ्मयको भण्डार सिंगारिन पुगेको छ। प्रारम्भ काल देखि नै नेपाली अनुवाद साहित्यले अग्रगति लिनै आफ्नो इतिहास निर्माण गर्दै गएको पाइन्छ।^{१०६}

३.२.२ नेपाली भाषाबाट अन्य भाषाहरूमा भएका अनुवादहरूको संक्षिप्त विवरण

नेपालीबाट संस्कृतमा अनुवाद भएको पहिलो कृति 'आदर्शदम्पती सीतारामो' (स. २०१२) हो। कुलचन्द्र गौतमले आफ्नो यस कृतिको अनुवाद आफै गरेका थिए। अङ्ग्रेजी भाषामा भएको पहिलो अनूदित कृति श्यामदास वैष्णवको 'उपहार' को त्जभ एचभकभलत १९६६० लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले गरेका थिए। आदिकवि भानुभक्त आचार्यको रामायणलाई हिन्दीमा अनुवाद गर्ने काम सन् १९७६ मा 'नेपाली भानुभक्त रामायण', शीर्षकमा नन्दकुमार अमात्य र तपेश्वरी अमात्यले गरेको पाइन्छ। त्यस्तै मैथिलीमा बदरी नारायण बर्माले 'भानुभक्तीय रामायण' (सं. २०५४) शीर्षक दिएर अनुवाद गरे। सन् १९७९ मा पारसमणि प्रधानले आफ्नो 'आदि कवि भानुभक्त आचार्य' भन्ने जीवनीमा 'प्रश्नोत्तर', 'बधूशिक्षा' र

^{१०५} माधवलाल कर्माचार्य, पूर्ववत्, पृ. ४२।

^{१०६} दयाराम श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ. १३०।

‘रामगीता’ को अङ्ग्रेजी अनुवाद समावेश गरेको पाइन्छ । महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको प्रसिद्ध खण्डकाव्य, मुनामदनलाई ६ जना विद्वान्हरू मधुसूदन देवकोटा (मुना मदन १९७९-८०), टङ्कविलास वार्य (मुना मदन, १९८९), ए.एम. साडदेन (मुनामदन, १९९५), आनन्दप्रसाद श्रेष्ठ (मुनामदन, १९९५) माइकल हट (देवकोटाको मुनामदन अनुवाद र विश्लेषण, १९९६) र मोतीवीर राई (मुनामदन) अनुवाद गरे । मैथिलीमा पनि मुनामदन (२०५६) शीर्षकमा सुन्दर भ्ना शास्त्रीले अनुवाद गरेको पाइन्छ । सन् १९८० मा डेभिड रुविजले ल्भउबर्षि छ्कष्यलक, ल्भउबर्षि म्चभककस् ऋभितभम एयभतचथ या िवर्षि एचबकबम म्भखपयतव र सन् १९९८ मा एम.एम. ठाकुरले ऋभितभम एयभकक प्रकाशनमा ल्याएको पाइन्छ ।^{१०७} हाम्रा कवि शिरोमणि लेखनाथ पौड्यालको सन् १९६५ मा ऐश्वर्यधर शर्माले हिन्दीमा अमर ज्योतिकी सत्य स्मृति र कृष्णप्रसाद उपाध्यायले मैथिलीमा सत्यकलि संवाद अनुवाद गरे । हाम्रा नाट्यसम्राट बालकृष्ण समको प्रसिद्ध पौराणिक नाटक प्रल्हादको अनुवाद अङ्ग्रेजीमा मधुसूदन, देवकोटाले प्रल्हाद (१९६९) शीर्षकमा, हिन्दीमा अक्षोभ्येश्वरी प्रताप र रामेश्वर ‘प्रेम’ ले प्रल्हाद (१९७४) शीर्षकमा र फेरी अङ्ग्रेजीमा टिकाराम शर्माले प्रल्हाद (१९९८) शीर्षकमा गरे । १९७२-७३ मा समको मृत्युपछिको अभिव्यञ्जनाको अनुवाद भ्भउचभककष्यल बातभच म्भवतज दामोदर ठाकुर, टि. आर, तुलाधर, दान खालिङ, एल.पि. देवकोटा र सम मिली प्रकाशित गरेको पाइन्छ । सिद्धिचरण श्रेष्ठको उर्वशी खण्ड काव्यको नेवारी अनुवाद दुर्गालाल श्रेष्ठ र शान्तहर्ष बज्राचार्यले २०३५ मा प्रकाशित गरे । सिद्धिचरण श्रेष्ठका ५७ ओटा कविताहरूको सङ्ग्रह अ हेन्डबुक अफ सिद्धिचरण भेर्स (१९९८-अनु. माधवलाल कर्माचार्य) पनि प्रकाशित भएको पाइन्छ । सन् १९६३ मा नीरविक्रम प्यासीको ऋभ एयभकक दथ एथबकष तीर्थराज, तुलाधर र माधवलाल कर्माचार्यबाट प्रकाशित भयो । म.वी.वी. शाहका कृति धेरै भाषाहरूमा अनूदित भए, जस्तो उसैको लागि को अङ्ग्रेजी अनुवाद ः ज्वचभकत या एयभकक ९ऋढटण अनु. तीर्थराज तुलाधर), ः ऋजयषभ या क्यलनक ९ऋढटण तीर्थराज तुलाधर) हिन्दी अनुवाद उसीके लिए (सन् १९६३ अनु. इन्द्रशेखर), संस्कृत अनुवाद तदर्थमेव (सं. २०२६- अनु. पूर्णप्रसाद ब्राम्हण), नेवारी अनुवाद वैत हे (सं. २०२८- अनु. चित्तरञ्जन नेपाली) मैथिली अनुवाद ‘ओकरहि लेल’ (अनु.-अनन्त विहारीलाल दास ‘इन्दु’) र ‘ओकरहि लेल’ (अनु. यदुवंश लाल चन्द्र), संस्कृतमा अर्को अनुवाद तस्या एवं कृते (

^{१०७} पूर्ववत्, पृ. १३१ ।

अनु. कुलमणि देवकोटा), अङ्ग्रेजीमा अर्को अनुवाद प्लन :बजभलमचवस त्जभ उयभत ९३८८८-सम्पा. वाई जि. कृष्णमूर्ति, अनु ?) चिनियाँ अनुवाद 'महेन्द्रगला' । सत्य मोहन जोशीले ने.सं. १०९३ (सं. २०२८ मा वैत हे व हान वैत हे नेवारीमा, तीर्थराज तुलाधरले फेरी उसैको लागिाको अङ्ग्रेजी अनुवाद ः ज्वचखभक्त या एयभक्त ९३८८८०, अनुवाद प्रकाशित भएको पाइन्छ।

नेपालीबाट अन्य भाषाहरूमा भएका अनुवादको दोस्रो चरणलाई हेर्दा व्यक्तिगत रूपमा केही कविहरूका मात्र कविताहरू अनुवाद भएको पाइन्छ । सामूहिक रूपमा विभिन्न कविहरूका कविताको संगालो गर्ने काम भने निकै उत्साहका साथ भएको देखिन्छ । कवि विशेषका कविताहरूको अनुवाद कृतिमा विजय मल्लको :थ धष्कज बलम इतजभच एयभक्त ९३८८८८(अनु. रामदयाल राकेश) वानीरा गिरीका ।चक तजभ यतजभच भलम ९३८८८८- अनु. युयुत्सु आर. डी. शर्मा ९:थ म्फकअयखभचथ ९३८८८८(अनु. युयुत्सु आर. डि. शर्मा) र ँचक तजभ विपभ यिखभ ९६९९(त्वा धवथलभ बतशष्क बलम ब्ललव जालपल्लक० वेञ्जु शर्मा र मञ्जु काँचुलीको त्थय कष्कतभच स त्जभ उयभतचथ या द्यभलवग क्जवक्कव बलम :बलवग क्जवक्कव ९३८८८८(त्वा धवथजभ बतशष्क बलम :बलवग प्वलअजगण्ठि आदि । २०३० को दशककी चर्चित कवयित्री तथा गीतकार चाँदनी शाहका रचनाहरू पनि विभिन्न भाषामा अनूदित भए । जस्तो अङ्ग्रेजीमा िथचष्अर्वा उयभक्त दथ ऋजवमवलण क्जवज ९३८८८८(अनु. तारानाथ शर्मा) ऋजवमवलण क्जवजुक उयभक्त ९३८८८८(अनु. बन्दना श्रेष्ठ, गउबजवच ९३८८८८०, हिन्दीमा चाँदनी शाह की कविताएं (सन् १९८७ अनु. रामदयाल राकेश) संस्कृतमा चाँदनी शाह विरचिता: गीति कविता सं. २०४६- अनु. ऋषिप्रसाद शर्मा) र मैथिलीमा चाँदनी शाह कविता (अनु. लोकेश्वर व्यथित) आदि रहेको पाइन्छ ।

आधुनिक नेपाली आख्यानको अनुवादको स्थितिलाई हेर्दा हारुहितो नोप्नुले जापानीमा गुरुप्रसाद मैनालीको कथासङ्ग्रह नासोको अनुवाद नासो-बासुरे गातायी (सन् १९९२) शीर्षक दिएर गरे । विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको कथासङ्ग्रह दोषी चश्माको अनुवाद अङ्ग्रेजीमा केशरलालले ँवअगतिथ ऋचविककभक्त ९३८८८८० र हिन्दीमा सि.के. प्रसाईले विश्वेश्वरप्रसाद

१०८ पूर्ववत्, पृ. १३२ ।

कोइराला की कहनियाँ शीर्षकमा गरे । उपन्यासहरूमा कालिप्रसाद रिजालले सुम्निमा (सन् १९९७), रञ्जना शर्माले मेदिआइन् फणीश्वरनाथ रेणुले तीन अध्याय (तीन घुम्ती) र अज्ञात व्यक्तिले

सुख

(नरेन्द्र दाइ) शीर्षकमा गरे । रुद्रराज पाण्डेको रूपमतीलाई उर्दूमा ताहिरा नैयरले स. २०५४ मा र शान्ति मिश्रले अङ्ग्रेजीमा सन् १९९९ मा अनुवाद गरे । लारी हर्टसेलले गोविन्द गोठालेको पल्लो घरको भयाललाई त्जभ ध्वलमयध या तजभ जयगकभ यउउयकप्तभ ९३६६०, अङ्ग्रेजीमा, डायमन शमशेरको बसन्तीलाई सन् १९६३ मा दीनानाथ शरणले हिन्दीमा ग्रिटा राणाले सेतो बाघलाई धवपभ या तजभ धजप्तभ तप्तभच ९३६६० अङ्ग्रेजीमा र यसै उपन्यासलाई काजुहिक सेइकीले सिरोई तोरा (सन् १९८८) जापानीमा, शिशुको तेरादाले विजय मल्लको कुमारी शोभालाई कामी नो ओतेमे, कुमारी सन् १९९४) जापानीमा अनुवाद गरे । लीलबहादुर क्षेत्रीको बसाईलाई त्य धवचमक गलपलयधल जयचषायल, ३६६ लारी हर्टसेलले शङ्कर कोइरालाको खैरनीघाटलाई (१९९६), मञ्जुश्री थापाले रमेश विकलका कथाहरूको सङ्ग्रह = भिवत प्ल व दभननप्लन दयधि ९६७० निरञ्जन बज्राचार्यले उनै रमेश विकलको सात सूर्य: एक फन्कोलाई क्षल कभवचअज या कजवलनचर्षव ९३६६०, लारी हर्टसेलले तारानाथ शर्माको ओभेल पर्दालाई द्यविअपयगत ९३६६०, फिलिप पियरले ध्रुवचन्द्र गौतमको अलिरिवर्तलाई ग्लधचप्ततभल ९३६६०, टङ्क विलास वार्य र सोन्डा जेडेन्स्टेनले पारिजातको शिरिषको फूललाई द्यगिभ :षयकव ९३६६० लारी हर्ट सेलले कवितारामको बकपत्रलाई अयलाभककष्यल ९३६६०, प्रतीक प्रधानले गीता केशरीको खोजलाई त्जभ कभवचअज ९३६६० र विनोद श्रेष्ठ र विश्व सुवेदीले हरिहर खनालका कथाहरूलाई त्जभ खयषभ या न्यगलतवप्लक ९६७० शीर्षकमा अनुवाद गरेको पाइन्छ । भरत जङ्गमका उपन्यासहरू सबैभन्दा धेरै भाषाहरूमा अनुवाद भएका छन् ।^{१०९} उनको कालो सूर्य हिन्दीमा काला सूरज (सन् १९९० अनु. रामदयाल राकेश), खुसीमा चोर्ने सोन्स (सन् १९९१- अनु. अलेक्जान्दर पाम्लोभ), अङ्ग्रेजीमा त्जभ द्यविअप कगल ९३६६० अनु. सरोसकुमार शाक्य), चीनियाँमा हाइथ योड (सन् १९९२ अनु. भाड. चाव) बङ्गा लीमा काली सूरज (सन् १९९६- अनु. शहेबुद्दिन अहमद), उर्दूमा काला सूरज (सन् १९९६ अनु. एस.के सिद्धिकी), असमियामा कोला सूरज (सन् १९९८- अनु. गीता उपाध्याय) र नेवारीमा हाकुम्ह सूर्घो (अनु. ध्रुव

^{१०९} पूर्ववत्, पृ. १३५ ।

मर्धिकर्मी), त्यस्तै उनको रातो सूर्यको हिन्दीमा लाल सूरज (सन् १९९१ अनु. रामहमाल राकेश) र अङ्ग्रेजीमा त्जभ च्भम कगल ९१९९३ अनु. सरोजकुमार शाक्य) शीर्षकमा अनूदित भए । नेपाली कथाकारहरूका कथाको सङ्ग्रह रुसी भाषामा भातेरिन्स्कामा ल्युबोभ: रास्काजी नेपालस्कोख पिसा तेलेइ (सन् १९६७- अनु. निकोलाई कोरोल्योभ र ल्युद मिला आगानिना), कथामा बारी हस्ताक्षरको जापानीमा निज्जु सेयकी, आरु कोमीछी निते (सन् १९८८ अनु. रिइको साइगुसा र शिणुको तोराहा), भारतीय नेपाली कथाहरूको कथासङ्ग्रह त्जभ द्यविअप कभचउभलत १६ण्णञ्ज(अनु. केसरलाल) जापानीमा नेपाली कथाहरूको अनुवाद सहित निज्यू सेइकी आरुकोउ निते नेपास ज्योसेई साक्कासेन (सन् १९९८- अनु. साइगु र तेरादा सिजुको) प्रकाशित भएको पाइन्छ।^{११०} यी आख्यानहरूका अतिरिक्त नेवारीमा गोविन्द भट्टको आधुनिक युग, आधुनिकता, न्हूगु साहित्य (ने.सं. ११०३/सन् १९८२) श्यामप्रसाद शर्माको 'जात जातिया' खँ (२०४९) र त्रैलोक्यनाथ श्रेष्ठको 'मेरो जीवन: मेरी कहानी' (सं. २०५४-अनु. इन्दिरा पसाई) घनश्याम उपाध्यायको देवयानी खण्डकाव्य अङ्ग्रेजीमा (वि.सं. २०६१, अनु. पशुपति न्यौपाने र विजय खरेल) जस्ता अनूदित कृतिहरू प्रकाशनमा आएको पाइन्छ ।

अन्त्यमा भन्दा नेपाली भाषाका कृतिहरूको अनुवाद अन्य भाषामा त्यति धेरै भएको पाइँदैन । ठूलो संख्यामा उत्कृष्ट नेपाली कृतिहरू अन्तर्राष्ट्रिय भाषाहरूमा हुन बाँकी नै छ, जसको लागि संसारमा अनुवादहरूको अझ बाहुल्यता हुनु आवश्यक देखिन्छ, भने अनुवादकहरूलाई अनुवादतिर लम्कनको लागि विविध क्षेत्रमा उत्सुकता जगाइदिनुपर्ने आवश्यक देखिन्छ ।

^{११०} पूर्ववत् ।

चौथो परिच्छेद

वासुदेव भट्टराईको कृतित्वको अध्ययन

पं. वासुदेव भट्टराईको नेपाली भाषा साहित्यको विकासमा ठूलो योगदान रहेको पाइन्छ । उनले दुई महान् ग्रन्थ वाल्मीकि रचित श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण र महर्षि व्यास रचित श्रीमद्भागवतको नेपाली भाषामा कुनै अर्थ र शैली समेत फरक नपर्ने गरी अनुवाद गरेका छन् । यो उनको अनुवादलाई आदर्श अनुवाद पनि भन्न सकिन्छ । उनले यी दुई महान् ग्रन्थका अनुवादको अतिरिक्त पाठ्यपुस्तक भारतवर्षको इतिहास पूर्वाद्ध र भारत वर्षको इतिहास उत्तरार्ध समेत लेखेर आफ्नो नाम इतिहास वेत्ताका रूपमा समेत राख्न सफल भएका छन् । उनका आजसम्म प्रकाशित कृतिहरू यसप्रकार छन् :

श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण अनुवाद भाग १-२ (१९९७) श्रीमद्भागवत महापुराण अनुवाद भाग १ (२०१८), श्रीमद्भागवत महापुराण अनुवाद भाग २ (२०२०), भारतवर्षको इतिहास पूर्वाद्ध (१९९०) र भारतवर्षको इतिहास उत्तरार्द्ध (१९९१) रहेका छन् ।

४.१ वासुदेव भट्टराईको अनूदित रामायणको अध्ययन

४.१.१ पृष्ठभूमि

नेपाली भाषा साहित्यकार पं. वासुदेव भट्टराई भाषा साहित्यिक प्रतिभाहरूमध्ये एक विशिष्ट प्रतिभा हुन् । भाषाप्रेमी भट्टराई शिक्षण पेसामा नै आफ्नो जिन्दगीलाई विताए तापनि भाषा साहित्यका क्षेत्रमा पनि उनको विशेष अनुराग रहेको पाइन्छ । पं. वासुदेव भट्टराईले वाल्मीकिद्वारा रचित रामायणको नेपालीमा भावानुवाद गरेका छन् । यी ग्रन्थ सर्वप्रथम १९९७ सालमा नेपाली भाषा प्रकाशनी समितिद्वारा प्रकाशित गरिएको हो । हिन्दू धार्मिक भक्तहरूले रामायणलाई ईश्वर दृष्टिले हेरेको पाइन्छ । रामायणको पूजा गर्ने, रामायण पुराण लगाउने, रामायण भजन गर्ने, रामायणको प्रत्येकशब्द प्रत्येक वाक्य प्रत्येक अक्षरलाई पवित्र मन्त्र मान्ने श्रद्धावान्हरू भारत तथा नेपालमा पनि प्रशस्तै पाइन्छन् । रामायणको आदर भारत नेपालमा मात्र सीमित नभई समस्त साहित्यिक संसारमा रामायण आदरणीय छ । संसारका उच्च

स्तरका विद्वान्हरूले रामायणलाई संसारकै सर्वश्रेष्ठ महाकाव्य मध्येको एक हो भन्ने काव्यात्मक दृष्टिले हेर्ने गर्दछन् । श्रीभद्राल्मीकीय रामायण एक आदर्श आर्य परिवार सत्यवादी पिता पितृभक्त, पुत्र भातृभक्त भाइ, पतिव्रता नारी, आदर्श प्रजावत्सल राजा, राजभक्त प्रजा र स्वामिभक्त सेवकको कथा हो । यो आर्य आदर्शको इतिवृत्त अखण्ड भारत निर्माणको इतिहास तथा आर्य र अनार्य संस्कृतिको संघर्षको कथा हो । यसलाई संसारको लौकिक प्रथम काव्य वा आदि इतिहास पनि भन्न सकिन्छ ।

हिमालयको स्वच्छ, पवित्र र शान्त वातावरणमा बसेको स्वच्छ हृदयी, पवित्र विचारवान् र शान्तिप्रिय वीर नेपाल राष्ट्रकी राजकन्यालाई आफ्नी शक्तिस्वरुपिणी अर्द्धांगिनीको रूपमा साथमा लिई आर्य राजकुमारले दुवैको संयुक्त प्रयासबाट आर्य संस्कृतदेखि भिन्न संस्कृतिका दक्षिणात्य प्रजालाई समेत आर्य संगठनमा ल्याएर र राक्षसी प्रवृत्ति भएका तत्कालीन लंका निवासीहरूमा समेत आर्यत्वको प्रचार गरी सम्पूर्ण भारतवर्षमा एकता स्थापित गरेको अद्भूत रहस्यमय काव्यात्मक आर्य इतिहास वाल्मीकीय रामायण हो । यस्तो अमूल्य ग्रन्थलाई सरल नेपाली भाषामा अनुवाद गरेर पं. वासुदेव भट्टराईले समस्त नेपाली जनता र आर्यत्वको अभिमानी जनताबाट यश र कीर्ति पाउनेअधिकारी बन्न पुगेका छन् । आकार र महत्त्वका दृष्टिले यस महान् ग्रन्थको नेपालीमा पूरा अनुवाद गर्नु सानो तपस्याले हुने कुरा होइन, यसमा पनि कुनै अर्थ यताउता नहुने गरी नेपाली सरल गद्य भाषामा आदर्श अनुवाद गरी पं. वासुदेवले नेपाली भाषा साहित्यमा अमूल्य गुण लगाएका छन् । संस्कृत नबुग्ने तर श्रीमद्वाल्मीकीय रामायणमा के छ भनेर चासो राख्ने समस्त जिज्ञासुहरूको लागि यो एक अमूल्य ग्रन्थ बनेको छ भने अल्प संस्कृत ज्ञान भएका पण्डित कथावाचकहरूको लागि त यो महान् गुरु ग्रन्थ सावित भएको छ ।

४.१.२ आदिकवि वाल्मीकि

श्री रामभक्त आदि महाकाव्य रामायण रचयिता महर्षि वाल्मीकिलाई हिन्दू समाजले सदासर्वदादेखि निर्विवाद रूपमा आदिकवि मान्दै आएको छ । उनलाई श्रीरामको समकालीन पनि भनिन्छ । उनको जीवनीबारे पाइएका किंवन्ति अनुसार उनको बाल्यकालको नाम रत्नाकर थियो । अध्यात्म रामायणअनुसार उनी ब्राह्मण कूलमा जन्मेका थिए, तर कुसंगतमा परी चोरी

गर्ने कार्यमा लागे । पछि नारद ऋषिको उपदेशअनुसार रामको उल्टो 'मरा' जप्न थाले, यसरी दीर्घकालसम्म एक आसनमा बसी तपस्या गरिरहनाले उनको शरीर माथि घमिराको थुप्रो (वाल्मीक) जम्मा भयो । एकदिन त्यसै बाटो गरी नारदजी फर्किरहेका थिए र उनलाई यसरी तपस्यामा लीन देखी प्रसन्न भई उनको प्रशंसा गर्दै उनको वाल्मीकि नामकरण पनि गरिदिए । यो कुरा नेपाली भानुभक्तीय रामायणमा पनि वाल्मीकिको मुखबाट यसै आशयको स्वीकारोक्ति छ ।

व्याधा हूँ अधिको म सप्तऋषिको : निर्मल कृपाले गरी

वाल्मीकि भनि नामचल्यो जब जप्याँ : राम नाम उल्टा गरी^१

वाल्मीकिलाई उनको प्रारम्भिक जीवनमा डाका भएको कुरा रामायण, महाभारत अरण्य पर्व (अध्याय १२२) र अनुशासनपर्व (अध्याय ४९) तथा भानुभक्तीय रामायणमा पनि पाइन्छ ।

महर्षि वाल्मीकि आफ्नो जीवनको प्रारम्भमा जे भए पनि उनीलाई एक महान् कविको रूपमा संस्कृत वाङ्मयमा शीर्ष स्थान प्राप्त छ । उनीपछिका सबै कविहरूले उनलाई आदरास्पद विशेषणले प्रस्तुत गरेका छन् । कालिदास, भवभूतिले पनि नामोल्लेख गर्दै प्रशंसा गरेका छन् । वाल्मीकिले पुरुषोत्तम श्रीरामको राजत्वकालको वर्णन गरेर एक आदर्श चरित्र उपस्थित गरेका छन् । त्यो नै त्यसबेला देखि आजसम्म समस्त हिन्दू जातिको जीवनधारको रूपमा रहिआएको छ ।

४.१.३ रामायणको रचनाकाल

परम्परागत दृष्टिकोणअनुसार रामायण ग्रन्थको रचना श्रीरामको जीवनकालमा भएको हो । वाल्मीकि रामायण (१.४.२) को अनुसार राम वनबासबाट फर्केपछि आफ्नो राज्य प्राप्त गरे, त्यसपछि वाल्मीकिले विचित्र पद र अर्थले युक्त रामायणको रचना गरे ।

प्राप्त राजस्य, रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषि : ।

चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमर्थवत् १।४।२

त्यस्तै वाल्मीकि रचित रामायणलाई श्रीरामको समक्ष सभास्थलमा लवकुशद्वारा सुनाइएको कुरा पनि रामायणमा ७९४ मा देखिन्छ ।

तर आधुनिक विद्वान्हरू रामायण वर्णित उक्त कुराहरूसँग सहमत भएको देखिँदैन । सात काण्ड र चौबीस हजार श्लोक भएको रामायण नै मूल रामायण हो भन्ने कुराको रामायणमा यत्रतत्र सशक्त रूपमा निरूपण भएको छ, तापनि बालकाण्ड र उत्तकाण्डलाई प्रक्षिप्त मान्ने कुरामा पनि विद्वान्हरू देखिएका छन्, साथै मौलिक रामायण (अयोध्याकाण्डदेखि युद्धकाण्डसम्म) र प्रचलित रामायण (सातकाण्ड भएको) र रचनाकाल भिन्दाभिन्दै ठहराएका छन् । तर मौलिक रामायणको रचनाकाललाई लिएर पनि प्राप्त मत भिन्नता पाइन्छ ।

४.१.४ रामायणको संरचना पक्ष

रामायण महर्षि वाल्मीकिद्वारा रचित ग्रन्थ हो । यसमा राम र सीताको महान् चरित्र वर्णन भएको तथा रावणादि राक्षसहरूको वध भएको व्याख्या छ । रामायणमा कूल चौबीस हजार श्लोकहरू सय उपाख्यानहरू, पाँचसय सर्गहरू तथा उत्तरकाण्डको अतिरिक्त ६ काण्डहरू छन् भन्ने कुराको प्रतिपादन बालकाण्डको चौथो तथा उत्तरकाण्डको ९८ औं सर्गमा भनिएको छ । यो काव्य पढनमा मधुरो, द्रुत मध्य विलंबित तीन प्रमाणले युक्त सात सूर तथा ताल लय मिलेको छ । शृङ्गार करुण, हास्य, रौद्र, भयानक, वीर, वीभत्स अद्भूत शान्त यी नौओटै रसले युक्त भएको छ भनेर बालकाण्ड चौथो सर्गको ८-९ श्लोकमा भनिएको छ ।

चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानामुक्त वानृषिः ।

तथा सर्गशतान्पञ्च षट् काण्डानि तथोत्तरम् ॥२॥

पाठ्ये गेये च मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् ।

जातिभिः सप्तभिर्युक्तं तन्त्रीलय समन्वितम् ॥८॥

रसैः शृङ्गारकरुणाहास्यरौद्रभयानकैः ।

वीरादिभी रसैर्युक्तं काव्य मेतदगायताम् ॥१-४-९॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायण (चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी सं. २०१४) अनुसार यसको काण्ड सर्ग र श्लोक संख्या तालिका यसप्रकार छ ।

क्र.सं.	काण्ड	सर्ग	श्लोक
१	बालकाण्ड	७७	२२६८
२	अयोध्याकाण्ड	११९	४२८६
३	अरण्य काण्ड	७५	२४३९
४	किष्किन्धाकाण्ड	६७	२४५५
५	सुन्दर काण्ड	६८	२८२७
६	युद्धकाण्ड	१२८	५७५९
७	उत्तरकाण्ड	१११	३३७२
जम्मा		६४५	२३४०६

४.१.५ रामायण सातकाण्डको विषयवस्तु

४.१.५.१ बालकाण्ड

वाल्मीकि रचित रामायणको बालकाण्डमा सर्ग संख्या ७७ छन् र यसमा तपस्वी वाल्मीकिले नारदलाई सबै गुणले युक्त भएको पुरुष को छ ? भनी सोधेको प्रश्नअनुसार नारदले वाल्मीकिलाई रामको सौन्दर्यत्व र पौरषत्वको वर्णन गर्दै समस्त रामायणको संक्षिप्त वर्णन गर्न पुग्दछन् । वाल्मीकि तमसा नदीको घाटमा स्नान गर्न लागेको बेला क्रौञ्च पंक्षीको एक जोडीको भालेलाई व्याधाले मारिदिन्छ, र त्यस्तो दुर्दशा देखेर तपस्वी मुनिले मुखबाट 'मा निषाद् प्रतिष्ठान्त्वमगमः शाश्वती समा : । यत् क्रौञ्चमिथुना देकमवधीः काममोहितम्' भन्ने श्लोकद्वारा व्याधालाई सराप दिन्छन् । यसै श्लोकको प्रभावबाट मुनि वाल्मीकिले संक्षेपमा सम्पूर्ण रामायणको वर्णन गर्दछन् । त्यसपछि वाल्मीकिले लव र कुशलाई पनि रामायण पढाउँछन्, रामचन्द्र लव र कुशले रामायण गाएको सुन्दछन् । अयोध्या सहरको सौन्दर्यता महर्षिको वर्णन, राजा दशरथको राज्य समय र त्यस समयका मानिसको अवस्था, राजा दशरथका मन्त्रीहरूको नीति वर्णन, राजा दशरथको अश्वमेध यज्ञ, ऋष्यशृङ्ग ऋषिको कथा, अति नै काव्यात्म तरिकाले वर्णन गरिएको छ । त्यस्तै राजा दशरथ ऋष्यशृङ्गारलाई अयोध्यामा लिएर आउनु, त्यसपछि देवता समान तेजस्वी यी ब्राह्मणलाई प्रमाण गरेर राजाले सन्तान कथा कूलको प्रतिष्ठाका लागि यज्ञ गर्ने काममा नियुक्त गरेको कुरा अनि यज्ञको चर्चा,

यज्ञशालाको वर्णन यज्ञ समाप्त भएपछि राजा दशरथद्वारा ब्राह्मणहरूलाई पर्याप्त दान दक्षिणा दिएपछि ब्राह्मणहरू पुत्र प्राप्तिको लागि नानाप्रकारको आशीर्वाद राजा दशरथलाई दिएको कुराहरूको वर्णन भएको पाइन्छ । ऋष्यशृङ्गले पुत्रोत्पत्तिका लागि अथर्ववेदका मन्त्रहरूद्वारा पुत्रेष्टि यज्ञ गराइदिन्छन् । वेदोक्त विधानअनुसारआगोमा होम गर्न लागेपछि गन्धर्व देवता महर्षिहरू आ-आफ्नो भोग लिन भनी जम्मा हुन्छन् । रावणले गर्दा दुःख पाइरहेको देवताहरू स्तुति गर्दछन् र विष्णु भगवान्ले यिनलाई वर दिएका कुराहरू, अग्नि देवताले दिएको खीर दशरथका रानीहरूले खाई शीघ्रै अग्नि र सूर्यसमान तेजस्वी गर्भ धारण गर्दछन्, त्यो देखेर राजा दशरथ खुशी हुन्छन् । वानरहरूको उत्पत्ति, रामचन्द्रको जन्म र विश्वामित्रको आगमन, यज्ञको रक्षाका लागि विश्वामित्र रामलाई आफूसँग लैजान खोज्छन् र मुनिको यो प्रस्ताव सुन्दा दुःखित भएर राजा दशरथ रामलाई बालक सम्भेर विश्वामित्रको साथ पठाउन मन गर्दैनन् । विश्वामित्रले सम्झाई बुझाई गरेपछि दशरथ विश्वामित्रको साथमा रामलाई पठाउन स्वीकार गर्दछन् । वशिष्ठको उपदेशअनुसार राजा दशरथ, राम र लक्ष्मणलाई विश्वामित्रका जिम्मामा सुम्पिदिन्छन्, बाटोमा रामले बला तथा अतिबला दुई विद्याहरू सिक्दछन् । त्यसपछि कामदेवका आश्रमहरूको वर्णन ताडकाको चरित्र वर्णन ताडकाको कथा अति काव्यात्मक शैलीमा वर्णन गरिएको छ । सगर राजाको वर्णन र यिनका छोराहरूले पृथ्वी खनेको कुरा, सगरका छोराहरूलाई कपिल मुनिले भस्म पारिदिएको वर्णन घोडा खोज्न भनी अंशुमान् जानु र घोडा लिएर फर्किएको चर्चा, भगीरथ राजा गंगालाई ल्याउनाको निमित्त तपस्या गर्नु र ब्रह्माबाट वर पाउनु, अति गंगा शिवजीको जटामा प्रवेश गरिसकेपछि भगीरथको पछिपछि लागेर आएको कुराहरूको वर्णन, गंगाको महिमाको वर्णन, विशाला नगरीको वृत्तान्त, समुन्द्र मन्थन, देव र दैत्यहरूको संग्राम, इन्द्रको पराजयका लागि दितिको तपस्या गरिएका कथाहरूको वर्णन पनि अति नै उत्सुकता जगाउने खालका देखिन्छन् । विश्वामित्र र शतानन्दको कथा, वशिष्ठमुनिकहाँ विश्वामित्रको अतिथि सत्कार र विश्वामित्र वशिष्ठसँग काम धेनु मागेका तर ऋषि दिन मञ्जुर नभएका कुराहरू पनि पाइन्छ । त्यस्तै विश्वामित्र कामधेनुलाई हरेर लगेको वर्णन, शक, यवन म्लेच्छहरूको उत्पत्ति भएको कुराहरूको वर्णन, विश्वामित्रको फौज नाश हुनु र महादेवबाट वर पाएकोले यिनी फेरि लड्न आउनु, विश्वामित्र ब्राह्मण बन्नाको लागि तपस्या गर्ने विचारमा पुग्नु, ब्रह्मर्षि बन्ने इच्छाले विश्वामित्र दक्षिण दिशामा गएर तपस्या

गरेको वर्णन र त्रिशंकु वशिष्ठलाई यज्ञ गराइदिन आग्रह गरेको आदि कुराहरूको वर्णन पनि अति नै महत्त्वपूर्ण देखिन्छन् ।

सीताको उत्पत्तिको रोचक पूर्ण वर्णन, राजा जनक आफ्नो प्रतिज्ञा अनुरूप रामचन्द्रलाई धनु देखाउँछन्, राम सजिलैसँग धनु भाँचिदिन्छन् र राजाजनकले विश्वामित्र र रामलक्ष्मणलाई निवेदन गर्दै त्यस धनुको महत्त्वको सबै कुरा बताउँछन् । सीताको विवाहको लागि आफ्नो प्रतिज्ञा पूरा भएको कुरा बताउँदै आफ्नो प्राण भन्दा प्यारी सीता रामचन्द्रलाई दिने कुरा जाहेर गर्दछन् । राजा दशरथको जनकपुरीतिरको प्रस्थानको वर्णन, वशिष्ठ ऋषिले राजा दशरथको वंशावली सुनाएको कुराहरू, त्यस्तै राजा जनकको पनि वंशको वर्णन भएको पाइन्छ । यसरी विवाह गर्दा दुवैतर्फको वंशहरूको बारेमा जानकारी लिएर मात्र विवाह गर्नु पर्दछ भन्ने कुरा अहिलेसम्म पनि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । वंशज वर्णन पछि मात्र सीता र रामको विवाहको निश्चित भएको पाइन्छ । विश्वामित्र र वशिष्ठले भरत र शत्रुघ्नका लागि कुशध्वजका दुई छोरी माग्दछन् र राम, भरत, लक्ष्मण, शत्रुघ्नको विवाह गरेपछि जनकसित विदावारी भई दशरथ अयोध्यातिर लाग्दछन् र बाटोमा परशुरामसित भेट भएको, राम परशुरामबीच सम्वाद भएको र परशुरामले भने बमोजिम रामचन्द्र वैष्णव धनुमा वाण चढाउन र परशुराम आफ्नो हार स्वीकार गरी महेन्द्र पर्वततिर लाग्नु, अति सहज देखिन्छ । राजा दशरथ आफ्ना चारै छोराहरू लिएर अयोध्यामा पुग्दछन् र त्यहाँ अयोध्यावासीहरूले उनीहरूको आगमनमा भव्य स्वागत गर्दछन् । केही दिनपछि भरत र शत्रुघ्न आफ्ना मामाँकहाँ जान्छन् भने रामलक्ष्मण आफ्ना आमाबुवाहरूको सेवागरी त्यही अयोध्यामा बस्दछन् ।

यसरी रामायणको बालकाण्डमा राजा दशरथले पुत्रेष्टी यज्ञ गरेको, यज्ञपछि पुत्रहरू प्राप्त गरेको, विश्वामित्रले रामलक्ष्मणलाई साथमा लैजानको लागि दशरथसँग अनुरोध गरेको, विश्वामित्रसँग रामलक्ष्मणले धेरै विद्याहरू सिक्नेको जनकपुरमा राजा जनकको प्रतिज्ञा अनुरूप रामलगायत अरू छोराहरूको पनि विवाह गरेपछि पुनः अयोध्यामा आई बसेको आदि कुराहरू यस काण्डमा उल्लेख छन् । यस काण्डमा रामको बालक अवस्थादेखि विवाहसम्मका साहसिक क्रियाकलापको वर्णन पाइन्छ, त्यसैले वाल्मीकिले सात काण्डहरूमध्ये यस काण्डको नाम बालकाण्ड राख्नुमा उपयुक्त देखिन्छ ।

४.१.५.२ अयोध्याकाण्ड

श्रीमद्वाल्मीकीय रामायणको अयोध्याकाण्डमा सर्ग संख्या ११९ रहेको पाइन्छ । यस काण्डमा कवि वाल्मीकिले अयोध्यानगरीसँग सम्बन्धित कथाहरूको वर्णन गरेको पाइन्छ । सर्वप्रथम रामको आत्मवान्, धैर्यवान्, सुशील, बुद्धिमान्, मधुभाषी, पराक्रमीजस्ता आदि गुणहरूको वर्णन गरेको पाइन्छ । यस्ता रामलाई राज्य दिने दशरथको पनि उपयुक्त विचार देखिन्छ । रामलाई युवराज बनाउने विषयमा राजा दशरथको मन्त्रीहरूसितको सल्लाह र राजा बनाउने निष्कर्षमा पुगेका कुराहरू, राजादशरथले राज्यभिषेकका सामग्रीहरू जम्मा पार्ने आज्ञा दिए बमोजिम सबै सामग्री तयार भएको र रामको राज्याभिषेक हुने खबरले सबै अयोध्यावासी धेरै खुशी भएको पाइन्छ । रामाभिषेक हेर्नको लागि भिन्नभिन्न दिशाबाट आएका मानिसहरूले अयोध्या शहरलाई भरिदिन्छन् । मन्थरा अटालीमा चढेर शहरको शोभा हेर्दछे र सो कुरा कैकेयीलाई सुनाउँछे । मन्थराले कैकेयीलाई अनेक तरहबाट सम्झाई रामलाई वन पठाउनामा र भरतलाई राज्य दिलाउनमा मञ्जुर गराउँछे । मन्थराले भरतलाई राज्य र रामलाई वनवास पठाउने इच्छा बमोजिम कैकेयी कोपभवनमा प्रवेश गर्दछिन् । मन्थराले बडो प्रभाव पार्ने शब्दले भरतको भलो र रामको कुभलो हुने कुराको उपदेश गर्न लाग्दछे, त्यसै बमोजिम कैकेयी पनि नाटक रचन थाल्दछिन् र राजा कैकेयीको खोपीमा गएर उनलाई सम्झाउँछन् । रानी कैकेयीले ठूलो छलकपट गरी राजासित भरतको राज्याभिषेक र रामलाई चौध वर्ष वनवास जानुपर्ने वर माग्दछिन् । त्यसपछि महाराज दशरथको पश्चाताप र कैकेयी सितको वार्तालाप, दशरथको व्याकुल अवस्थाको वर्णन पछि अभिषेकको सामग्री लिएर वशिष्ठ आउनु, दशरथ कहाँ जान भनी राम आफ्नो महलबाट निस्कनु र बाटोमा उनका बारे धेरै मानिसहरूले नाना कुराहरू गरेको सुन्नु आदि मार्मिक रहस्यमय कथाहरूको वर्णन पाइन्छ । रामचन्द्र दशरथकहाँ पुगेपछि त्यहाँ कैकेयीको रामलाई वन जाने आज्ञा हुन्छ त्यसपछि कैकेयीबाट राजाको शोकको कारण सुनेर राम कौशल्याकहाँ आउँछन् र त्यहाँ रामको वनवास जाने समाचार सुन्दा कौशल्याको विलाप हुन्छ अनि रामचन्द्र कौशल्या र लक्ष्मणलाई धर्मको उपदेश गर्दै रामचन्द्रले धीरतापूर्वक वन जाने इच्छाले आमालाई सम्झाईकन प्रशन्न गराई र भाइ लक्ष्मणलाई आफ्नो अभिप्राय बुझाउँछन् र मनैमनले आमाको प्रदक्षिणा गरेको उल्लेख पाइन्छ । रामले सीतालाई वनमा नजानको लागि सम्झाउने क्रममा वनवासका दुःखको वर्णन गर्दछन् ।

तर सीता रामसँग बनवास जाने ढिपी भएपछि सीताको वन जाने कुरामा रामको मञ्जुरी र लक्ष्मणले पनि आफूसँगै वन जाने विचारले जिद्दी गरेपछि लक्ष्मणलाई पनि सँगै लैजानामा रामको मञ्जुरी भएको उल्लेख कथामा पाइन्छ । रामचन्द्रले वनजानुभन्दा पहिले ब्राह्मणहरूलाई धन दिएको वर्णन, राम, लक्ष्मण र सीताको वन जाने आज्ञा लिनको लागि दशरथको दरबारमा प्रवेश, गरेको कुराहरू र त्यहाँ दशरथ रामबीच वार्तालाप भएको कुरा, कैकेयी प्रति सुमन्त्रको कठोर बचनको उल्लेख, दशरथ कैकेयी संवाद अनि सिद्धार्थको कैकेयीलाई उपदेश दिएको कथा र कैकेयीले दिएका चीर वस्त्र रामचन्द्रले लगाएको वर्णनको साथै वशिष्ठ कैकेयीलाई सम्झाएका कुराहरूको अति मार्मिक र रहस्यमय वर्णन पाइन्छ । सीताले चीर धारण गरेको देख्दा त्यहाँ बसेको सबै रुनथालेको र राजालाई धिक्कार दिन लागेको अनि यस्तो हाहाकार सुन्दा राजा दुःखीत भई कैकेयीप्रति राजाले कठोर बचन बोल्नु अनि माताको विषयमा रामचन्द्रको दशरथसितको प्रार्थनाको वर्णन, कौशल्याको सीतालाई दिएको उपदेशको वर्णन आदि कारुणिक र मार्मिक चर्चाहरू भएको उल्लेख पाइन्छ । रामको वनयात्रा देखेर अयोध्या वासीहरूको दुःख र विलापको वर्णन, राजा दशरथको शोकको वर्णन, कौशल्याको विलाप, शोकमा परेका कौशल्यालाई सुमित्राले दिएको सान्त्वना आदि कथाहरू अति कारुणिक देखिन्छन् ।

राम वनयात्रा लागेपछि पहिलो रात तमसा नदीको तीरमा विश्राम गर्दछन् र विहानी पख नगरवासीलाई छाडी वनतिरको प्रस्थान गर्दछन् । रामलाई नदेख्दा अयोध्यावासीहरू दुःख मानेर आँखाभरी आँशु झार्दै विलाप गर्दै फर्कन्छन् । राम लक्ष्मण र सीता गंगा पार गरी वत्स देशमा पुगेपछि दुवै भाइले चारवटा पवित्र पशु वराह, ऋष्य, पृषत् र रुरु मारेर ल्याई रुखमुनि गएर बस्दछन् अनि राती भएपछि भुइँमा सुतेर लक्ष्मणसँग घर व्यावहारिक र कर्तव्यपरायणका कुराहरू गर्दछन् । त्यसपछि राम भरद्वाज मुनिको आश्रममा पुग्नु, मुनि उनलाई चित्रकूटमा बस्ने उपदेश दिनु, कालिन्दी नदी पार गरी राम यमुनाको वनमा जानु र त्यसपछि चित्रकूट पुगी त्यहाँ कुटी बनाएर बस्न थालेको सौन्दर्यमय वर्णन देखिन्छ । उता राम लक्ष्मणलाई गंगा नदीको तटमा पुऱ्याई अयोध्यामा पुगेर सुमन्त्रले खबर सुनाउँदा दशरथ मूर्च्छा पर्दछन् र शोकले पीडित भएकी कौशल्या पनि आँशु बर्बरी खसाल्दै भूइँमा लड्दछिन् यस्तो विलाप सुनेर सबै सहर वासीहरू रुन थाल्दछन् । कौशल्याले विलाप गर्दै राजालाई कठोर बचन बोल्दछिन् ।

कौशल्याको कठोर बचन सुनेर राजाले उनीसित प्राथना गर्दछन् त्यसपछि राजा दशरथले कौशल्यालाई श्रवण मुनिको कथा आचोपान्त सुनाउँछन् र मुनीपुत्रको कथा सुनाउँदा सुनाउँदै राजा दशरथको प्राण जान्छ । यसरी प्राण त्याग भएपछि सम्पूर्ण अयोध्या वासी र रानीहरूको विलाप हुन थाल्छ । राजा दशरथको देहान्तले वशिष्ठप्रभृति सभासदहरू राज्यको विषयमा विचार गर्न थाल्दछन् र वशिष्ठले भरतलाई बोलाउनको लागि दूत पठाउँछन् भने भरतले नराम्रा सपना देखेर चिन्तित भइरहेका हुन्छन् । दूतहरूले लिन आएको बताएपछि अयोध्यातिर भरतको प्रस्थान हुन्छ । भरत अयोध्या पुगेर शहरको अवस्था देख्दा चिन्तामा पर्दछन् । कैकेयीको महलमा पुगेर भरत आफ्नो बाबुको मृत्युको खबर सुन्दछन् अनि भरतले आमालाई धिक्कार्दछन् र आमालाई कठोर बचन भनेर विलाप गर्दै रुन्छन् । भरतको बोली सुनेर कौशल्या आउँछिन् अनि यिनको सामुन्ने म निर्दोष छु भनेर देखाउन भरतले अनेक किरिया हाल्दछन् । विलाप गर्दै बेहोश भई भूइँमा छटपटाउँदै, बारम्बार लामो सास फेर्दै, भरतको त्यो रात बडो कष्टले बित्दछ । वशिष्ठ ऋषिले भरतलाई सम्झाउँदै राजा दशरथको अन्त्येष्टि क्रिया गर्न लगाउँछन् र बाह्रौँ दिन पुगेपछि राजा दशरथको सपिण्डी श्राद्ध गरेर ब्राम्हणहरूलाई धेरै धन सम्पत्तिहरू दान गर्दछन् । एक दिन भरतको आज्ञाले शत्रुघनले मन्थरालाई समातेर भूइँमा घिसाउँदै मूर्च्छित अवस्थामा छाडिदिन्छन् । भरतलाई राजा बनाउने प्रसङ्गमा भरत राज्यलाई स्वीकार नगरी भरत आफ्ना मन्त्रीहरूलाई रामकहाँ जाने आज्ञा दिन्छन् । रामचन्द्रको दर्शन गर्ने अभिलाषाले भरत वनयात्रातिर लाग्दछन् । भरत भरद्वाजको आश्रम पुगेपछि भरद्वाज मुनि सित भेट गरेर उनैबाट राम बसेको ठाउँको पत्ता पाउँछन् । त्यसपछि भरत शत्रुघन रामको आश्रम पुगेपछि राम, लक्ष्मण र सीतालाई देखेर विलाप गर्दछन् र त्यहाँ भरतलाई राम सम्झाउँदै राज्यको हालखबर सोध्न थाल्दछन् । भरतले रामलाई पिताको मृत्युको खबर सुनाउँदै अयोध्या फर्केर राज्य ग्रहण गर्न आग्रह गर्दछन् । भरतको मुखबाट पिताको मृत्युको अशुभ समाचार सुनेर राम विलाप गर्दै उनको नाममा पिण्ड तर्पण गर्दछन् । वशिष्ठ ऋषिसहित रामचन्द्रका आमाहरू पनि त्यही आइपुग्दछन् । रामले आमाहरू र वशिष्ठलाई प्रणाम गर्दछन् । भरतले रामलाई अयोध्या गएर राज्य गर्ने पटक पटक आग्रह गर्दा पनि अस्वीकार गर्दै रामले भरतलाई सम्झाउने प्रयत्न गर्दछन् । जाबालि ब्राम्हण र वशिष्ठ ऋषिले पनि रामको वंशावलीको वर्णन गर्दै रामलाई फर्केर राज्य गर्न आग्रह गर्दछन् भने भरत पनि रामलाई अयोध्या फर्काउनको

लागि प्रयत्नशील नै भएको पाइन्छ । यी सबैको प्रयत्न असफल भएपछि भरत रामको खराउ लिएर विदा भई अयोध्यातिर फर्किएको आदि वर्णनहरू पाइन्छ ।

४.१.५.३ अरण्यकाण्ड

श्रीमद्वाल्मीकीय रामायणको अरण्यकाण्डमा वनमा राम लक्ष्मण र सीताले भोग्नु परेका अनेक दुःख संघर्ष, युद्ध, जय, पराजय, मिलन विछोड आदिको काव्यात्मक शैलीले वर्णन गरेको पाइन्छ । यस अरण्य काण्डमा नै मूल युद्धको बीज रोपिन्छ । रामले सबै कुरा जान्दा जान्दै पनि छलयुक्त सुनको मृगमा लोभिनु, सीताले लक्ष्मणलाई वाणरूपी तिखा बचन बोल्नु र एउटी स्त्रीमा लालायित भई विद्वान् रावण पनि आफ्नो विनासलाई निम्ताउनु आदि यस रामायणका मुख्य पात्रहरूको कमजोर पक्ष देखिन्छ ।

वनमा घुम्ने क्रममा राम, लक्ष्मण र सीता एक तपस्वीको आश्रममा पुग्दछन् अनि त्यहाँ ज्ञानले सम्पन्न भएका महर्षिहरूले रामको अतिथि सत्कार गर्दछन् । उनीहरू भोलिपल्ट ऋषिहरूसँग विदा भई वनको बाटो लाग्दछन् र वनमा विराध राक्षसले सीतालाई उडाएर लैजान्छ, यस घटनालाई रामले पिताको मृत्यु भन्दा पनि कष्ट दायी भन्दछन् । विराध राक्षसले सीतालाई छाडेर रामलक्ष्मणलाई बोकी वनभित्र भाग्दछ, अनि रामले विराधराक्षसलाई मारेर भूइँमा गाडिदिन्छन् । राम घुम्दैघुम्दै सुतीक्ष्णको आश्रममा पुग्दछन् र सुतीक्ष्णाले पनि उनीहरूको राम्रो सत्कार गर्दछन्, भोलिपल्ट उनीसँग विदा भई राम लक्ष्मण र सीतालाई साथमा लिई वन हेर्न जान्छन् अनि वनमा सीता रामलाई खड्गसेवी मुनिको कथा सुनाउँछिन् जुन कथाले रामलाई अति मार्मिक बनाउँछ । अनेक आश्रमहरूमा डुलेर रामचन्द्र फेरि सुतीक्ष्णको आश्रममा आउँछन् र त्यहाँबाट अगस्त्य ऋषिको आश्रमतिर प्रस्थान गर्दछन् वनमा चराचुरुङ्गीहरूको आवाज, कटहर साल, अशोक, तिनीश आदि गरिएका फूल फुलेका लहराहरूले शोभित जङ्गलहरूको अवलोकन गर्दै उनीहरू अगस्त्य ऋषिकहाँ पुग्दछन् त्यहाँ ऋषिले उनीहरूको सत्कार गर्दै रामलाई शस्त्र दिन्छन् अनि त्यहाँबाट विदा भई पञ्चवटीतिर लाग्दछन् । पञ्चवटी जाने क्रममा रामले जटायुलाई भेट्छन् अनि जटायुले रामलाई नम्रतापूर्वक म तिम्रो बाबुको मित्र हूँ भनी आफ्नो परिचय दिई सबै प्राणीको उत्पत्तिको बारेमा पनि विस्तारपूर्वक बताउँछ अनि त्यहाँबाट विदा भएर उनीहरू पञ्चवटी पुगी त्यहाँ एउटा

रमणीय आश्रम बनाई बस्न थाल्दछन् । एक दिन सूर्पणखा नाम गरेकी राक्षसनी त्यहाँ आउँछे र उनीहरूसँग मोहित भई पटक पटक आफूलाई पत्नी बनाउन आग्रह गर्दछे, त्यो देखेर राम लक्ष्मण पनि उसँग ठट्टा गर्दछन् । उसले राम लक्ष्मणको कुरामा विश्वास गर्दै आफूलाई पत्नी ग्रहण नगर्नुको दोष सीतालाई देख्दै सीता माथि हमला गर्दछे, त्यो देखेर रामको आज्ञा बमोजिम लक्ष्मणले उसको नाक कान काटिदिन्छन् अनि ऊ त्यहाँबाट भागेर आफ्नो दाजु खरसँग जान्छे । बहिनीको त्यस्तो अवस्था देखेर खर रिसले चूर भई रामलाई मार्न भनी चौध जना राक्षस पठाउँछ अनि यी चौध जना राक्षसहरू रामको हातबाट मर्दछन् । सूर्पणखा आफ्नो त्यस्तो अवस्था हेर्दै विलाप गर्दछे, बहिनीको यो अवस्था देखेर खरले सम्झाउने प्रयत्न गर्दछ र उनीहरूसँग युद्ध गर्नको लागि उद्यत रहन्छ अनि रामचन्द्र र खरको घमासान युद्ध हुन्छ, त्यस युद्धमा खर र त्रिशिराबाहेक सबै राक्षस मर्दछन् फेरि केही दिनसम्मको लडाइ पछि त्रिशिरा र खर पनि मारिन्छन् । शूर्पणखा रामदेखि डराएर व्याकुल हुँदै लंकामा जान्छे र रावणलाई राम लक्ष्मण र सीताको वृत्तान्त सुनाउँदै रावणलाई धिक्कार गर्दछे । शूर्पणखाको रोमाञ्च गराउने कुरा सुनेपछि सीतालाई हरण गरेर ल्याउने विचार गर्दै रावण मारीचकहाँ जान्छ । कुनै समयमा आफू विश्वामित्रको यज्ञमा आफ्नो हार भएको वृत्तान्त रावणलाई सुनाउँदै अनेक दृष्टान्त दिएर मारीच रामायणलाई सीताको हरण गर्ने कुरामा रोक लगाउने प्रयास गर्दछ । जति प्रयास गर्दा पनि असफल भएपछि रावणको ढिपी र धम्कीले गर्दा मारीच सुन जस्तो राम्रो मृगको रूप धारण गरी रामचन्द्रको आश्रमलाई प्रकाशमान गर्दै सीतालाई लोभ्याउन यताउता गर्न थाल्छ, त्यो देखेर सीता लोभिन पुग्छिन् र रामलक्ष्मणलाई त्यस मृग छोपेर ल्याइदिन आग्रह गर्दछिन् लक्ष्मणले भने त्यस्तो सुनको मृग यस पृथ्वीमा असम्भव छ यो मारीचको जाल हो भनेर रामलाई समेत सम्झाउने प्रयास गर्दछन् तर साक्षात् विष्णुको अवतार त्रिकालदर्शी रामको मनमा समेत विस्मय उत्पन्न भई सीताको प्रेरणाले उनी मृगको पछि लाग्दछन् र लक्ष्मणलाई सीताको रक्षा गर्नमा सावधान रहनु भन्दछन् । रामले त्यस मृगरूपी राक्षसलाई वाण हान्छन् त्यस मृगले हा लक्ष्मण ! हा सीते भन्दै भन्दै चिच्याउँछ र त्यो आवाज सीताले सुन्छिन् र तुरुन्तै लक्ष्मणलाई राम खोज्न वन जान आग्रह गर्दछिन् तर यी सबै रावणको छल भनि बुझेका लक्ष्मणले सीतालाई सम्झाउने कोशिस गर्दछन् तर सीताले रामलाई अनेक असह्य कुवचन बोल्दछिन्, लक्ष्मणले सबै कुराहरू जान्दाजान्दै पनि सीताको

तीखा वाणरूपी वचनले गर्दा रामको खोजीतिर लाग्दछन् र त्यसै मौका छोपेर रावणले सन्यासीको भेष गरी सीता भएको ठाउँमा आई सीतालाई नाना प्रकारले सम्झाउँछ, केही नलागेपछि रावण आफ्नो स्वरूप प्रकट गरेर सीतालाई हरण गरी लैजान थाल्दछ, त्यो देखेर जटायुले पहिले रावणलाई सम्झाउँछन् र केही नलागेपछि लड्न भनी तयार हुन्छन् । रावण र जटायुको युद्ध हुन्छ, रावणले उसको पखेटा काटेर छेदविछेद गरेपछि जटायु मुर्च्छित भई भूँमा लड्दछन्, त्यसपछि सीतालाई लिएर रावण बाटो लाग्दछ भने सीता विलाप गर्दै पर्वतमा वानरहरूलाई बसेको देखेर आफ्नो गहनाको पोको खसाल्दछिन् । रावण सीतालाई लड्दाको अशोक वनमा लगेर राख्छ । रावणले सीतालाई अनेक प्रकारले लोभ्याउने चेष्टा गर्दछ, केही नलागेपछि रावण सीतालाई बाह्र महिनाको अवधि दिन्छ । यता रामले सीता नदेखेपछि अनेक विलाप गर्दै वनमा वौलाहा जस्तै उद्देश्य विहिन भइकन यताउता बरालिन्छन् र सीताको वियोगमा धेरै पटक कर्तव्य विमुख पनि हुन्छन् त्यस अवस्थामा लक्ष्मणले सम्झाउने काम गर्दछन् । यसरी सीता खोज्दै जाने क्रममा: दक्षिण दिशातिर गइरहेका रामचन्द्रले रावण र जटायुको बीचमा लडाइँ भएको जग्गा देख्छन् र पृथ्वीमा प्राण जाने अवस्थामा पल्टिरहेको जटायुबाट सीताको बारेमा जानकारी पाउँछन् र जटायुको पनि प्राण जान्छ र रामले बुवाको मित्र जटायुको विधिपूर्वक अन्त्यक्रिया गर्दछन् । त्यसपछि कबन्धले रामलक्ष्मणलाई सुग्रीवसँग मितेरी लगाउने उपदेश दिन्छ । राम लक्ष्मण पम्पा सरोवर नजिक पुग्छन् जहाँ उनीहरूको शवरीसँग भेट घाट र कुराकानी हुन्छ अनि राम र लक्ष्मण पम्पासरोवरको तलाउमा प्रवेश गर्दछन् ।

यस काण्डमा जङ्गलमा रामलक्ष्मण र सीताले भोगेका संघर्षहरूको यर्थात् चित्रण गरिएको छ । यस काण्डबाट विपत्तिकालमा प्रायः सबै मानिसहरूको बुद्धि मलिन हुन्छ । कसैको उपदेश पनि तितो लाग्दछ, असम्भव कुराहरू प्रति पनि मानिस भ्रममा परी लोभिन पुग्छ भन्ने कुराहरू बताइएको छ, जहाँ राम सुनको मृगमा लोभिन पुगे, जहाँ लक्ष्मणका वचनहरू सीतालाई नराम्रो लाग्यो र तिखा वाणरूपी वचन लक्ष्मणलाई भन्दी भइन, रावणलाई मारीचले कति सम्झाउँदा पनि आफ्नो अन्त्यलाई निम्तायो आदि ।

४.१.५.४ किष्किन्धाकाण्ड

वाल्मीकिद्वारा रचित रामायणको किष्किन्धाकाण्डमा रामले सीताको खोजीको लागि अथवा राक्षसहरूको राजा रावणको वधको लागि केही सुरुका महत्त्वपूर्ण कार्यहरू गरेको वर्णन पाइन्छ ।

रामलक्ष्मण सीताको बियोगमा विलाप गर्दै वनमा घुम्ने क्रममा पम्पा सरोवरको सौन्दर्य, वसन्त ऋतुले दिएको सौन्दर्य तथा वनमा अनेक पशु-पंक्षीले निकालेको मधुर आवाजले मोहित भई राम पटकपटक सीतालाई सम्भेर कामोन्मत्त हुँदै विलाप गर्दछन् । यसरी रामलक्ष्मणलाई ऋष्यमुक नजिकै डुलिरहेका देखेर पत्ता लगाउनाको निम्ति सुग्रीव हनुमान्लाई रामनेर पठाउँछन्, अनि त्यहाँ रामलक्ष्मणसँग हनुमान्को वार्तालाप हुन्छ । वार्तालाप पछि हनुमान्ले रामलाई सुग्रीवको चरित्र सुनाउँदै दुवै भाइलाई बोकेर सुग्रीवकहाँ लैजान्छन् र त्यहाँ सुग्रीवसँगको कुराकानी पछि दुवैले एक अर्काको सहयोगको अपेक्षा गर्दै आगोलाई साक्षी राखेर मितेरी लगाउँछन् । सीताले खसालेका गहना लुगा देख्दा रामचन्द्र विलाप गर्दछन् । सुग्रीव बालिको कारण दुःखित थिए भने राम रावणको कारण दुखित भएको पाइन्छ, त्यसैले सुग्रीव र रामचन्द्र दुवै परस्पर दुःख दूर गर्ने प्रतिज्ञा गर्न पुग्दछन् र सुग्रीवले रामलाई बालिसँग भएको आफ्नो दुश्मनीको वर्णन, शत्रुता पर्नाको कारण र उसको बारे सबै समाचार बताउँछन् । रामचन्द्रले सुग्रीवलाई आफ्नो पौरषत्वका बारेमा विश्वास दिलाउन सालको रुख छेड्छन् र बालिको सहर किष्किन्धातिर प्रस्थान गर्दछन् । सुग्रीवले त्यहाँ पुगेर बालिलाई युद्धको निम्ति हाँक दिन्छ, तर बालिकी पत्नी ताराले बालिलाई युद्ध गर्न नजानको लागि आग्रह गर्दा गर्दै पनि बालि युद्धको निम्ति निस्कन्छ र त्यहाँ रामको वाण लाग्नाले बालि घाइते भई रामचन्द्रलाई कठोर वचन बोल्दै भुइमा लड्दछ । रामचन्द्रको बाणद्वारा घाइते भई सुद्धी हराउन लागेको बालिले उनलाई धर्म र अर्थ युक्त भएको हित गर्ने तर सुन्दा कडा लाग्ने वचन भन्न थाल्दछ र केही समयपछि बालिले प्राण त्याग गर्दछ । तारा पतिविहीन भएर पटक पटक विलाप गरेको देखेर तारालाई रामले सान्त्वना दिन्छन् । बालिको मृत्युको कारण विलाप गरिरहेका सुग्रीव, तारा र अङ्गदलाई सम्झाउँदै बालिको क्रिया गर्न लगाउँछन् । सुग्रीवको राज्यभिषेकको वर्णन, रामचन्द्रले गरेको वर्षा ऋतुको शोभा वर्णन आदि अति मनमोहक तरिकाले कविले गरेको पाइन्छ । त्यसपछि हनुमान् सुग्रीवलाई सीताको खोजमा लाग्न सम्झाउँछन् अनि शरत्कालको शोभा देखेर रामको विलापको वर्णन, किष्किन्धामा लक्ष्मण र तारासित भएको वार्तालाप

पटकपटक भएको लक्ष्मणको क्रोध सुग्रीवको प्रार्थनाबाट साम्य हुन पुग्दछ । सुग्रीवले सीतालाई खोज्न जानकोलागि बानरहरूलाई चारै दिशातिर पठाउँछन् । सुग्रीवले बानर श्रेष्ठ हनुमान्बाट नै सीता पत्ता लगाउने काम सिद्धि हुन्छ भन्ने कुरा जानेर वायुपुत्र हनुमान्लाई सीताको खोजीमा जाने आज्ञा गर्दछन् र हनुमान् पनि रामको औंठी लिएर बानरहरूको विशाल सेना सहित प्रस्थान गर्दछन् । यसरी सीतालाई खोज्ने क्रममा एक महिनाको अवधि वितेकोमा बानरहरू शोक गर्दै सुग्रीवको डर मान्दछन् तर कुनै कुराको डर मान्नु पर्दैन भन्दै हनुमान् अंगदलाई अर्ती दिन्छन् तर सुग्रीवका दुर्गुणको वर्णन गर्दै अङ्गद मर्ने विचार गरी बानरहरू सहित त्यहीँ बस्दछन् । त्यहाँ जटायुको भाइ सम्पातिसित वाहनहरूको भेटघाट हुन्छ र बानरहरूले आफ्नो सबै वृत्तान्त सुनाईसकेपछि सम्पातिले सीताको समाचार सुनाउँदै सीताहरणको वृत्तान्त, निशाकर मुनिको वृत्तान्त आदि कुराको बारेमा वर्णन गर्दछन्, गृधराज सम्पातिले सीताको वृत्तान्त सुनाएपछि समुद्र पार गर्ने उपाय नदेखी दुःखित भई आफ्नो शक्तिहरूको वर्णन गर्दै बसिराखेका बानरहरूलाई देखेर जाम्बवान्ले हनुमान्लाई समुद्र नाघ्ने प्रेरणा दिन्छ र जाम्बवान्को प्रेरणा पाएर हनुमान् सय योजन समुद्र नाघ्नाको निम्ति महेन्द्र पर्वतमा चढ्छन् । यो देखेर सबै बानरहरू शोक गर्न छाडेर मनमा हर्ष मनाउँदै हनुमान्को प्रशंसा गर्दछन् ।

यस काण्डमा किष्किन्धा क्षेत्रसँग सम्बन्धित महत्त्वपूर्ण घटनाहरू भएकोले यस काण्डको नाम कविले किष्किन्धाकाण्ड राखेको पाइन्छ । यस काण्डका महत्त्वपूर्ण घटनाहरू भनेका राम र सुग्रीवसँगको मितेरी सम्बन्ध, बालिको बध, र रामले पति विलापमा परेकी बालिकी पत्नी तरालाई आत्मतत्त्वका बारेमा ज्ञान दिनु, सबै बानरहरू सीताको खोजीमा लाग्नु, सीताको बारेमा जटायुको भाइ सम्पातिबाट सबै वृत्तान्त थाहा पाउनु तर समुद्र पार गर्न नसकेपछि जाम्बवान्ले वायुपुत्र हनुमान्लाई प्रेरणा दिनु र त्यसै अनुसार रामका भक्त हनुमान् महेन्द्रचल पर्वतमा चढ्नु आदि देखिन्छन् ।

४.१.५.५ सुन्दरकाण्ड

वाल्मीकि रचित सुन्दरकाण्ड धर्म अर्थ र मोक्षको लागि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । आज पनि भारत तथा नेपालका धेरै घरमा नित्य सुन्दरकाण्ड पाठ गरेको पाइन्छ । यस सुन्दरकाण्डको कथा वस्तुको सार यस प्रकारको छ ।

जाम्बवान्ले उत्साह दिएपछि वायुपुत्र हनुमान् आकाश मार्गको यात्रा गर्दै समुद्र नाघेर त्रिकूट पर्वतको शिखरमा रहेको लङ्का नगरीका पशुपक्षीलाई तर्साउँदै आफ्नो साविकको रूप धारण गरी त्यहाँ ओर्लिन्छन् र कविले त्यस लंकाको सुन्दरताको वर्णन अति काव्यात्मक शैलीले गरेको पाइन्छ । त्यसपछि त्यहाँ हनुमान् र लङ्किनी बीच सम्वाद हुन्छ र लङ्किनीले त्यहाँको बारेमा सबै कुरा यथार्थ बताउँदै सीताको पत्तालगाउन बाटो बताइदिने गरेको वर्णन पाइन्छ । हनुमान्ले लङ्कापुरी रावणको अन्तपुर, राजदरबार र मुख्य मुख्य राक्षसहरूको घरमा सीताको खोजी गर्दछन् । यसै प्रसङ्गमा कविले राजभवनको वर्णन, पुष्पक विमानको वर्णन, रावणको अन्तःपुरको वर्णन पनि अति रहस्यमय तरिकाले गरेको पाइन्छ । रावणको सौन्दर्य अशोकवाटिका भित्र हनुमान्ले गोलाआकार भएको मन्दिरमा राक्षसहरूका बीच मैला लुगा लगाएकी, दुब्ली पातली सीताको सोचनीय अवस्था देखेर हनुमान् यिनै सीता हुन् भन्ने निश्चय गरेर त्यही रुख माथि बसिरहन्छन् । अशोक वनमा सीताको रखवाली गर्ने राक्षसहरू पनि देखिन्छन्, राति भएपछि रावण सीतालाई भेट्न अशोक वाटिका आउने गर्छ र सीतालाई नानाप्रकारका लोभ देखाउँछ तर सीताले कडा वचनमा रावणलाई जवाफ दिन्छिन्, केही उपायनलागेपछि रावणले सीतालाई दुई महिनाको अवधि दिन्छ । राक्षसहरूले सीतालाई रावणलाई पति स्वीकार गर्नुपर्दछ भनि तर्साउँछन् । सीताको देब्रे आँखा, देब्रे हात देब्रे तिघ्र फर्फराउन थाल्दछ र सीतालाई राम्रा राम्रा कुराहरू शकुन हुन्छ, जसले गर्दा सीताको शोक, आलस्य तथा सन्तापसबै हरेर जान्छ, हर्षले प्रफुल्लित भई चन्द्रमा जस्तै शोभायमान् देखिन लाग्दछिन् । हनुमान्ले पनि सीतासँग कुरा गर्ने विचारगरी रुखको हाँगामा लुकेर रामचन्द्रको चरित्र वर्णन गर्न लाग्दछन् । यी कुरा सुनेर चकितभई यताउता हेर्दैमा वायुपुत्र हनुमान्लाई देखिन्छन् र हनुमान्लाई सीताले आफ्नो वृत्तान्त सुनाउँछिन् । अभैपनि हनुमान्लाई रावणको शङ्का गरीरहेकी सीतालाई हनुमान्ले रामचन्द्र र लक्ष्मणको वर्णन गरी सबैकुरा सुनाउँछन् । उनले रामको औंठी दिएपछि सीता खुशी हुँदै हनुमान्सँग कुरा गर्दछिन् र यसै क्रममा हनुमान् आफ्नो विशाल रूप देखाउँछन् । सीताले आफ्नो जीवनमा घटेको कागको कथा सुनाउँछिन् ।

हनुमान्‌ले रावणको सुन्दर अशोक वाटिका ध्वस्त पारिदिन्छन्, त्यसपछि रावणको फौजसित हनुमान्‌को युद्ध हुन्छ र राक्षसीहरू रावणलाई खबर पुऱ्याउँछन् । हनुमान्‌ले राक्षसका कुल देवताको मन्दिर ध्वस्त पारेर त्यहाँका राक्षसहरूलाई पनि मार्दछन् । रावणका मन्त्रीहरूका सातजना छोरा, विरूपाक्ष आदि गरिएका पाँच मन्त्रीहरू अक्षकुमार, यी सबैलाई हनुमान्‌ले बध गर्दछन् यी सबैलाई मारेपछि इन्द्रजितले हनुमान्‌लाई ब्रह्मास्त्रद्वारा बन्धनमा पारिदिन्छ र ब्रह्मास्त्रको बन्धनमा परेपछि हनुमान्‌ हलनचल भई भुइँमा खस्दछन् । यसपछि साधारण डोरीले बेसरी बाँधी तानेर घिच्याउँदै रावण नजिकै पुराउँछन् अनि हनुमान्‌को पुच्छरमा राक्षसहरूले आगो लगाइदिन्छन् अनि हनुमान्‌ले एक घरबाट अर्को घर हामफाल्दै लड्दा सबै भष्म पारिदिन्छन् । लड्दा भष्म गरेपछि सीतालाई सम्झाउँदै हनुमान्‌ सीतासित विदा हुन्छन् र ठूला ठूला भेलहरूले तीरको स्पर्श गर्ने नुनिलो पानी भएको त्यस समुद्रलाई सजिलैसँग नाघेर पार गर्ने इच्छाले हनुमान्‌जी उडेर आकाश मार्गतिर लाग्दछन् र समुद्रपार गरेपछि अङ्गद आदि वानरहरूसित भेट गरी हनुमान्‌ले वानरहरूलाई आफ्नो कामको सबै वृत्तान्त सुनाउँछन् । हनुमान्‌ अङ्गद सहित सबै वानरहरू आकाश मार्गबाट राम र सुग्रीव भएको ठाउँमा पुग्दछन् । महाबाहु हनुमान्‌ले टाउको निहुराई प्रणाम गरेर रामचन्द्रलाई सीताले दिएको चिन्ह स्वरूप मणि दिएर रामलाई लङ्कामा भए घटेका सबै वृत्तान्त सुनाउँछन् । सीताले दिएको चूडामणि देखेर रामले ठूलो विलाप गर्दछ भने हनुमान्‌ सीताले भनेको खबरहरू रामचन्द्रलाई सुनाउन थाल्छन् ।

यस सुन्दरकाण्डको मूलसार हनुमान्‌ले समुद्र नाघेर लंकागई सीताको खोजि गरी त्यहाँका केही राक्षसहरूलाई मार्नुका साथै सम्पूर्ण लंका भष्म पारी सीताको समाचार लिएर रामचन्द्रलाई सबै वृत्तान्त सुनाउनु हो । यस कथामा हनुमान्‌ उडेर समुद्र पार गर्नु भन्ने कुरा अपत्यारिलो र विस्मयकारी देखिन्छ । रावणले सीताको स्वीकार विना कुनै पनि सीताको पतिव्रता च्युत हुने कार्य नगर्नु नै उसको महानता देखिन्छ ।

४.१.५.६ युद्धकाण्ड

श्रीमद्वाल्मीकीय रामयणको सातकाण्डहरूमध्ये यस युद्धकाण्डमा युद्धको नै प्रधानता देखिन्छ । हुन त रामायणको सबै काण्डमा युद्धको भल्को देखिन्छ तर यस काण्डमा सुरुदेखि नै

युद्धको तयारी विकास हुँदै चरमोत्कर्षमा पुग्दछ र दुई महान वीर योद्धाहरूबीच ठूलो द्वन्द्व चर्किरहेको हुन्छ । यस काण्डमा बाह्य रूपमा राम र रावण बीच भौतिक र आध्यात्मिक द्वन्द्व देखिन्छ, भने आन्तरिक रूपमा रामको आफू भित्रैमा पनि द्वन्द्व देखिन्छ, त्यस्तै रावणभित्र पनि अनेक आन्तरिक द्वन्द्वहरू पर्याप्त भएको पाइन्छ ।

यसभन्दा पूर्वको सुन्दरकाण्डमा सीताहरण भएपछि हनुमानले सीताको बारेमा सबै जानकारी लिई, सीताले पठाएका खबरहरू रामलाई सुनाउँछन् राम पनि धेरै समयदेखि सीता वियोगमा विलाप गर्दै हिंडेका र अहिले सीताको समाचार लिएर आएका हनुमानको प्रशंसा गर्दछन् । पुनः रामले हनुमानसँग लंकाको वृत्तान्त सोद्धछन् र रामले रावणसँग युद्ध गर्ने विचार गरी वानरसेनाहरूसँग सम्बन्ध स्थापित गर्दछन् । त्यसपछि राम सेनाहरू लिएर समुद्रको तीरमा पुग्दछन् भने उता लंकामा रावण सबै शूर वीरहरू जम्मा गरी सभाको आयोजना गर्दछ र मन्त्रीहरूसँग सल्लाह गर्दै आफूले पाएको श्रापको पनि वृत्तान्त सुनाउँछ, त्यसपछि विभीषणले सीतालाई रामकहाँ पठाइदिने उपदेश दिन्छन् तर यो कुरा स्वीकार्य नभएपछि विभीषण रावणलाई छोडेर रामको शरणमा पुग्दछन् । रामले विभीषणसित लंकाको हालखबर सोद्धछन् र समुद्र पार गर्ने उपायको विचार गर्दछन् । रामले तीनरात सम्म समुद्रको तीरमा सुतेर नदीनाथ समुद्रको ध्यान पूजन गर्दछन् । तर समुद्रले आफ्नो रूप नदेखाएपछि रामले रिसले समुद्रमा वाण हान्ने निर्णयमा पुग्दछन् तर यो कार्य हुनको लागि लक्ष्मणले रोक लगाउँछन् । समुद्रले रामलाई पुल बाँध्ने सम्मति दिन्छन् त्यसै अनुरूप पुल निर्माण गरी राम, लक्ष्मण, सुग्रीव र अन्य वानर सेनाहरू समुद्र पार गर्दछन् । रावणले पनि अटाली माथि चढेर रावण वानरहरूको फौज हेर्दछ । रावणको मनमा अनेक त्रास उत्पन्न हुन्छ, आन्तरिक द्वन्द्व चर्कन्छ र उसले मायाद्वारा बनेको रामको टाउको लिई सीताकहाँ जान्छ, यो देखेर सीता विलाप गर्दछन् तर सरसा नाम गरेकी राक्षसी यो सब रावणको छल हो भनेर सीताको चित्त बुझाउँछे । सरसा राक्षसनी भएपनि सीतापक्षमा देखिन्छे । रावणलाई देखासाथ सुग्रीव उफ्रेर गई उसँग युद्ध सुरु गर्दछन् दुबै बीच घमासान युद्ध हुन्छ, वानरहरू लंकालाई चारैतिरबाट घेर्दछन् भने अङ्गद दूत बनेर रावणकहाँ पुग्दछन् । यो भीषण कोलाहल सुन्नासाथ रावणका योद्धा राक्षसहरू बडा बडा अस्त्रशस्त्र लिएर प्रलयकालको वायु भैं जताततै घुम्न लाग्दछन्, अनि वानरहरूसित राक्षसहरको घमासान युद्ध हुन्छ । रावणको छोरा इन्द्रजित्ले प्रत्यक्ष रूपमा

रामलक्ष्मणलाई युद्धमा जित्न नसकिने देखेपछि मायाबलको आश्रय लिएर दुवै राजकुमारलाई बन्धनमा पारिदिन्छ । इन्द्रजित् सबैको शरीर छेड्ने वाण चलाएर रामलक्ष्मणका शरीरलाई छियाछिया पार्दछ, र रामको मूर्च्छित अवस्था देखेर वानरहरूको विलौना हुन्छ । इन्द्रजित् मुख्य मुख्य वानरहरूलाई घाइते गराएर पितालाई शत्रुको संहार भएको खबर सुनाउन जान्छ । रावण सीतालाई पुष्पक विमानमा संग्राम भूमि हेर्न पठाउँछ, र सीताले वानाहरूको हार देखेर विलाप गर्दछिन्, तर त्रिजटाले वास्तविक रहस्य सम्झाउने प्रयत्न गर्दछिन् । राम मूर्च्छा अवस्थाबाट विउँभन्छन् र लक्ष्मणको निमित्त शोक गर्दछन् । त्यसपछि गरुडले दुवै भाईलाई नागपाशबाट मुक्त गराइ निको पार्छ, फेरि रावण धूम्राक्षराक्षसलाई युद्ध गर्न पठाउँछ, हनुमान्को हातबाट धूम्राक्षको वध हुन्छ, रावणले पठाएका अरू वीर योद्धाहरूको पनि वध भएपछि रावण स्वयं युद्ध गर्न जान्छ, अनि हारेर फर्कन्छ, र लंकामा आएपछि रावण पश्चाताप गर्दै कुम्भकर्णलाई विउँभ्याउँछ । कुम्भकर्ण बेला नपुग्दै विउँभनु परेकोले निद्राको मदले व्याकुल भइ राखेको कुम्भकर्ण मूल सडकमा हिड्छ, र दाजुसँग भेट गरी नीति संझाएर आफ्नो पराक्रमको वर्णन गर्दछ । त्यसपछि कुम्भकर्ण र महोदरको वादविवाद चल्छ, अनि रावणसँग विदावारी भई कुम्भकर्ण युद्ध भूमिमा उपस्थित हुन्छ । राम र कुम्भकर्णको घमासान युद्ध हुन्छ, र रामले उसलाई मारिदिन्छन् । कुम्भकर्णको वध भएकोले उसका सबै नातेदारहरू लगायत रावणले पनि ठूलो विलाप गरी मूर्च्छा परेर भूइँमा ढल्छ । युद्धमा त्रिशिरा, अतिकाय, देशान्तक, नरान्तक सबैको मृत्यु हुन्छ, जसले गर्दा रावणले ठूलो चिन्ता र शोक प्रकट गर्दछ । इन्द्रजित् र मेघनादले पहिलेजस्तै लुकेर युद्ध गरी रामलक्ष्मण दुवै भाईलाई मूर्च्छित बनाउँछन् । हनुमान्ले सञ्जीवनी औषधि ल्याएर सबै वानरहरूलाई वानरहरूलाई चङ्गा गराइदिन्छन्, अनि रात्रिको समयमा वानरहरूले लंका भष्म पारिदिन्छन् । हनुमान्को हातबाट निकुम्भको मृत्यु र रामको हातबाट मकराक्षको मृत्यु हुन्छ, फेरि मेघनाद मायाबलले अन्तर्धान भईकन युद्ध गर्न थाल्छ, वानरहरूको अगाडि मायाको सीतालाई काट्छ र यसरी सीता मारिएको सुन्दा राम मूर्च्छा पर्दछन्, भने लक्ष्मण यिनलाई संझाउँछन् । मेघनादलाई मार्नाको लागि विभीषणले उचित सल्लाह दिन्छन् । धेरै दिनपछिको घनाघोर युद्धपछि मेघनादको लक्ष्मणको हातबाट वध हुन्छ । यसरी रावणका दुवै पुत्र मेघनाद र इन्द्रजितको वध भएपछि रावण पनि रिसले लामो सास फेर्दै स्वयं युद्ध गर्नाको निमित्त निस्कन्छ, र धेरै वानरहरूलाई हताहत पार्दछ । युद्धमा विरूपाक्ष

महोदर, महापार्श्वको पनि वध हुन्छ, यस्तो अवस्था देखेर स्वयं रावण रामलक्ष्मण माथि जाई लाग्दछ र रावणको शक्तिलागनाले लक्ष्मण मुर्च्छापर्दछन् यो देखेर हनुमान् औषधि पर्वत बोकेर ल्याई लक्ष्मणको व्यथा दूर गराउँछन् । इन्द्रले पठाएको रथमा चढेर रामचन्द्र रावणसित युद्ध गर्न थाल्छन् लगभग समान शक्ति भएका राम-रावणको ठूलो युद्ध हुन्छ । रावणको टाउको काटिएपछि रावणको अरू टाउकाहरू निस्कन्छन् अनि ब्रह्मास्त्रको प्रयोग गरेर रामचन्द्र रावणलाई मार्दछन् । दाजु रावण मरेको विलाप गरेका विभीषणलाई रामचन्द्र सम्झाउँछन् । रावणको वध भइसकेपछि राक्षसीहरूले शोकले विह्वल भएर विलाप गर्दछन् । सबै राक्षसहरू मरेपछि राम लक्ष्मणले विभीषणको राज्याभिषेक गर्दछन् । त्यसपछि हनुमान् सीताकहाँ गएर रावणको वध भएको खबर सुनाउँछन् अनि विभीषण सीतालाई रामचन्द्रकहाँ लिएर आउँछन् । लोकनिन्दाले डराएका रामले सीतालाई हे सीते ! जुन उद्देश्यले मैले तिम्रो उद्धार गरेको हुँ सो मेरो उद्देश्य पूरा भइसक्यो अब तिम्रीलाई मेरो अलिकता पनि आशक्ति छैन जहाँ मन लाग्छ उही जाउ भन्दै कठोर वचन बोल्दछन् । यस्ता वचन रामबाट सुनीसकेपछि सीता रुँदै हे लक्ष्मण ! मेरा लागि चिता बनाइदेऊ, मेरो दुःखको यही मात्र औषधि छ मिथ्या कलङ्कले कलङ्कित भएर म एकछिन पनि बाँच्न चाहन्न भनी सीता लक्ष्मणले बनाएको चितामा परिक्रमा गरी प्रवेश गर्दछिन्, तर अग्निले उनको सतित्वले गर्दा जलाइनन् । त्यसपछि देवताहरू रामचन्द्रको अगाडि आएर स्तुति गर्दछन् अनि अग्नि प्रकट भएर सीतालाई रामको काखमा राखिदिन्छन् र फूलै फूलले सिँगारिएको पुष्पक विमानमा सुग्रीवहरूको साथमा राम, लक्ष्मण, सीता चढ्छन् र विमानैबाट रामचन्द्रले सीतालाई युद्धभूमि देखाउँछन् । यसरी पूरा चौध वर्ष पुगेपछि रामचन्द्र भरद्वाजको आश्रममा आउँछन् अनि रामको आज्ञानुसार हनुमान् भरतलाई खबर दिन जान्छन् र त्यहाँ गएर हनुमान् संक्षेपमा भरतलाई रामचन्द्रको सबै वृत्तान्त सुनाउँछन् । भरतसँग रामचन्द्रको भेट हुन्छ र सबै सहर बासीहरू आनन्द प्रकट गर्दछन् भरतले रामलाई राज्य फिर्ता गर्दछन् र रामले गुरुपुरोहितको सल्लाह अनुसार राज्याभिषेक गर्दछन् ।

यस युद्धकाण्डमा राम र रावणबीच ठूलो द्वन्द्व देखिन्छ । रामले केको लागि यति ठूलो युद्ध गरे अन्त्यमा सीतालाई पाएर अंकमाल गर्नुको सट्टा कडा वचन बोलेर सीताको हृदयलाई छिया छिया पारे भने रावणले एक स्त्रीको निम्ति आफू, आफन्त र सबै राज्य नै विनाश

गर्नुपच्यो । यस युद्धमा प्रत्यक्ष रूपमा विभीषणलाई राज्यको लाभ भएको देखिन्छ भने अरूलाई खासै ठूलो प्राप्ती र सन्तोष भएको देखिदैन ।

४.१.५.७ उत्तरकाण्ड

वाल्मीकीय रामायणको उत्तरकाण्डमा रामले जन्म लिनुको मुख्य उद्देश्य पूरा गरी अयोध्या नगरीमा फर्केर राज्याभिषेक गरेपछि ऋषिमुनिहरूसँग गरिएका वार्तालाप र केही प्रश्नहरूका उत्तरप्रतिउत्तर गरेका कुराहरूको वर्णन पाइन्छ । यो काण्ड मूल रामायणको प्रसङ्गहरू भन्दा केही भिन्नतामा आफ्नै अलग पहिचानबाट निर्माण गरिएको जस्तो लाग्दछ ।

राक्षसहरूको वध गरेर राम राजगद्दीमा बसेपछि समस्त मुनिजनहरू उनको वैभवको वर्णन गर्न भनी त्यहाँ आउँछन् । अगस्त्यले रावणको उत्पत्ति रावणका पिता विश्रवाको तप, यिनको विवाह र कुवेरको उत्पत्ति, आदिकाल देखिको राक्षसहरूको उत्पत्ति, सुकेशको वंशावली, विष्णुसित राक्षसहरूको युद्ध भएको वर्णन, मालीको वध भएको वर्णन आदि कुराहरू रामलाई बताउँछन् । त्यस्तै रावण कुम्भकर्ण विभीषण र शूर्पणखाको उत्पत्तिको वर्णन, रावणादि तीनै भाइले तपस्या गरेर वर पाएको, कुवेरलाई लंकाबाट निकालेर रावणादि तीनै भाइ त्यहाँ बस्न थालेका अनि मेघनादको उत्पत्तिको चर्चा आदि रोचकपूर्ण वर्णन गरिएको पाइन्छ । रावणले यक्ष गन्धर्व देवता ऋषि सबैलाई संहार गर्न थालेको यक्षहरूसँग उसको ठूलो युद्ध भएको र अन्त्यमा यक्षहरूले पराजय भोग्नुपरेको, कथाहरूको वर्णन पाइन्छ । रावणले कुवेरलाई पराजित गरी पुष्पक विमान खोसेर लैजान्छ । नन्दीश्वरको मुख वानरको जस्तो देखेकोले रावण ठूलो खित्का छोडी हाँस्दछ र नन्दीश्वरको मुखबाट वानरहरूले तेरो कुलको नाश गर्न उत्पन्न हुनेछन् भनी श्राप पाउँछ । दशानन शङ्करबाट 'रावण' भन्ने नाम पाउँछ । रावण माथि वेदवतीको सराप परेको वर्णन, रावणको हातबाट मरुतको पराजय भएको कथा, अनरण्यसँग रावणको युद्ध भएको वर्णन र अनरण्यले रावणलाई श्राप दिएको वर्णन आदिको चर्चाहरू भएको पाइन्छ । नारद रावणलाई यम राजसँग युद्ध गर्ने उपदेश दिन्छन् अनि रावण र यमराजको युद्ध हुन्छ । यमराज माथि रावणको विजय हुन्छ । त्यसपछि रावणले पाताल प्रवेश गर्दछ र नाग वरुणादिहरूसँग युद्ध गरी विजय प्राप्त गर्दछ । रावणले शूर्पखालाई दण्डक वनमा पठादिन्छ अनि पतिव्रता स्त्रीहरूबाट 'परस्त्री गमन गर्न चाहना गर्ने हुनाले परस्त्रीले गर्दामा नै यस

मूर्खको वध हुनेछ' भनी पतिव्रता स्त्रीहरूले दिएको श्राप पाउँछ । यसरी अगस्त्यले रामलाई इति वृत्तान्त कथाहरू सुनाएपछि त्यस दिन अध्यारो हुन्छ र भोलिपल्ट राज्याभिषेक पछि जनक र कैकेयराज विदा भएको वर्णन, कुवेरकहाँबाट फर्केर आएको पुष्पक विमानले रामचन्द्रसित गरेको प्राथनाको वर्णन, त्यस्तै अशोक वाटिकाको वर्णनहरू अति रहस्यमय तरिकाले गर्न कवि सफल भएको पाइन्छ । सीताको बारेमा चलेको लोकापवाद रामचन्द्रको कानमा पर्दछ र त्यस लोकापवादबाट बच्नको लागि रामले लक्ष्मणलाई, सीतालाई गङ्गाको तीरमा छोडेर आउन भन्दछन् । त्यसपछि सीतालाई लक्ष्मणले रथमा बसालेर गङ्गा पारी तारी सीतालाई रामचन्द्रले परित्याग गरेको समाचार सुनाउँछन् । सीताले रामले परित्याग गरेको कुरा थाहा पाएर विलाप गर्दछिन् र केही बेर मूर्च्छावस्थामा पर्दछिन् । गर्भिणी भएकी सीता वाल्मीकि मुनिको आश्रममा पस्छिन् सीताको यो अवस्था देखेर लक्ष्मणले अफसोस गर्दै अयोध्या तिर लाग्दछन् र रामचन्द्रलाई सीता छोडेर आएको समाचार सुनाउँछन् । रामले मधुपुरीको राज्यमा शत्रुघनको अभिषेक गराइदिन्छन् । त्यसपछि लवणलाई मानीको निमित्त शत्रुघन प्रस्थान गर्दछन् । घरबाट हिंडेको तेस्रो दिन शत्रुघन वाल्मीकिको आश्रममा बास बस्छन् । त्यसैरात सीताले लव र कुशलाई जन्माउँछिन् । शत्रुघनले भृगुनन्द ब्रह्मणसित लवणासुरको बारेमा विस्तृत जानकारी लिन्छन् । लवणसँग शत्रुघनको युद्ध, लवणासुरको मृत्यु भएको वर्णन, मधुपुरीमा बाह्र वर्ष बितेपछि शत्रुघनलाई रामसँग भेट गर्ने इच्छा जागेका कथा, अयोध्या आउने क्रममा शत्रुघन वाल्मीकिको आश्रममा रामचरित सुनेको कुरा आदिको वर्णन गरेको पाइन्छ । रामचन्द्रको दर्शन गरी शत्रुघन फेरि आफ्नो मधुपुरमा फर्केर आएको कथाको वर्णन पनि पाइन्छ ।

मरेको छोरा लिएर कोही एक ब्राम्हण रामचन्द्रको ढोकामा आई रामलाई दोष दिन्छन् । बालकको मृत्यु भएको विषयमा रामचन्द्र नारद वशिष्ठादिसँग सल्लाह गर्दछन् र त्यस ब्राम्हणको छोरोलाई तेलमा राख्न लगाएर आफू स्वयं कारण पत्ता लगाउन हिड्दछन अनि शुद्र तपस्वीको पत्ता लगाएर उसँग तपस्या गर्नाको कारण सोढ्छन् र शम्बूक नाम गरेको तपस्वीलाई रामले तरवारले टाउको काटिदिन्छन् । त्यसपछि बाहुनको छोरो जीवित हुन्छ । यो कथा रामायणमा अति रहस्यमय र तर्कसंगत देखिन्छ । अगस्त्य मुनिले रामलाई आफूले आभूषण पाएको कथा, विदर्भराजको छोरो श्वेतले आफ्नो पूर्व जन्मको वृत्तान्त सुनाएको कथा मनुपुत्र इक्ष्वाकुको कथा, इक्वाकुपुत्र दण्ड राजाको कथा, भार्गव दण्ड राजालाई श्राप दिएको

आदि कथाहरू सुनाउँछन् र यी सबै कथाहरू सुनिसकेपछि राम ऋषिसँग विदावारी भई अयोध्यातिर फर्कन्छन् अनि रामचन्द्रले राजसूर्य यज्ञ गर्ने विचार गर्दछन् तर भरत यस कुरालाई निषेध गर्दछन् । लक्ष्मण रामलाई अश्वमेध यज्ञ गर्ने सल्लाह दिन्छन् र लक्ष्मणले रामलाई वृत्तासुरको कथा, इन्द्रले गरेको अश्वमेघ यज्ञको कथाहरू सुनाउँछन् त्यस्तै रामले लक्ष्मण र भरतलाई कर्दमपुत्र इल राजाको कथा, इलाको गर्भबाट बुधको वीर्यद्वारा पुरुखाको जन्म भएको कथा, अश्वमेध यज्ञद्वारा राजा इल सदा पुरुष बनिरहने वर पाएको कथाहरू सुनाउँछन् जुन लक्ष्मण र भरतले अति उत्सुकता साथ सुन्दछन् ।

यसरी एक कथाभित्र अर्को कथाको उत्पत्ति भएको पाइन्छ । महाराज रामचन्द्रको अश्वमेघ यज्ञको वर्णन, महर्षि वाल्मीकि ऋषिहरूलाई साथमा लिएर यज्ञमा आएको वर्णन, लव र कुशले रामचन्द्रलाई रामायण गाएर सुनाएको वर्णन छोराहरूलाई चिनेपछि राम वाल्मीकि मुनिले दूत पठाएको कुरा, वाल्मीकिको साथ सीताको यज्ञशालामा प्रवेश गरेको कुरा, सीताको पाताल प्रवेश, अनि सीताको विरहले व्याकुल रामलाई ब्रह्माजीले सम्झाएको कथा, रामका महतारीहरूको परलोक गमन गरेको वर्णन, भरत गन्धर्व देशमा गएको कुरा, भरत गन्धर्वहरूलाई मारेर छोराहरूलाई राज्य सुम्पी फर्केर आएको वर्णन, लक्ष्मणका दुई छोराहरूको निमित्त दुई राज्यको प्रबन्ध भएको कथा, मुनिको भेषमा काल रामकहाँ आएको कथा, तपस्वी रूपमा आएको कालले ब्रह्माले भनि पठाएको खबर सुनाएको कुरा, कालसँग वार्तालाप भएको बेला दुर्वासा ऋषि आएको र लक्ष्मण आज्ञाविरुद्ध खबर दिन भित्र प्रवेश गरेको कुरा, लक्ष्मण सरयू नदीको तीरमा गएर सशरीर वैकुण्ठतिर लागेको कथा, लव कुशको राज्याभिषेक र शत्रुघन बोलाइएको कुराको वर्णन पाइन्छ । रामचन्द्र समस्त अयोध्यावासीलाई साथमालिई सरयूको तीरमा आउँछन् र भाइहरूको साथमा बैकुण्ठ प्रवेश गर्दछन् । उत्तरकाण्डको अन्तिम सर्गमा रामायण पाठ गर्नाले कस्तो फल पाइन्छ भनी सम्पूर्ण रामायणको महत्त्वका वारमो दर्शाइएको छ ।

यसरी रामायणको उत्तरकाण्ड मौलिक जस्तो लाग्दैन यहाँ धेरै कुराहरू जो पछि थपिएको जस्तो लाग्दछ यसकाण्डमा रामले निर्दोष तपस्वी शुद्र शम्बकलाई मार्नु र ब्राह्मणको मरेको छोरो जीवित हुनुले अहिलेको वर्ण भेद समानता राख्नुपर्ने मान्यता लिएकाहरूमा

आन्तरिक द्वन्द्व पैदा गर्ने देखिन्छ भने सिङ्गो रामायणमा नै भ्रमित शङ्का उपशङ्का धेरैले गरेको पाइन्छ ।

४.१.६ वासुदेव भट्टराईको रामायणमा देखिने अनुवादकला

अनुवादलाई हेर्ने विभिन्न आधारहरूमध्ये अनुवादको प्रकृतिको आधारमा हेर्दा पं. वासुदेव भट्टराईको अनुवादको रूपमा देखिएको श्रीमद्वाल्मीकिद्वारा संस्कृत भाषामा रचित श्रीमद्वाल्मीकीय रामायणको नेपाली अनुवाद अत्यन्तै सहज तरिकाले गरेको पाइन्छ ।

यस महान् ग्रन्थको अनुवाद कार्य गर्दा पं. वासुदेव भट्टराईले भाव अर्थ र विचारलाई लक्ष्य भाषामा सम्प्रेषित गरेका छन् । यस ग्रन्थमा वासुदेवले शब्दानुवाद तथा भावानुवाद दुवै पद्धतिको आवश्यकता अनुरूप मूल भावको साथसाथै मूल शैलीको पनि अनुवादमा उतारेर लक्ष्य भाषाको सहज प्रवृत्तिलाई पनि व्यवस्थित रूपमा राख्न सफल भएका छन् । त्यसैले यस अनुवादलाई आदर्श अनुवाद पनि भन्न सकिन्छ ।

सहज अनुवाद अनुवादको आदर्श प्रकार हो । यस रामायणमा अनुवादक पण्डितले स्रोतको मूल सामग्रीको अभिव्यक्ति र अर्थ लक्ष्य भाषामा निकटतम् एवं स्वभाविक समानद्वारा अनुवाद गरेका छन् । त्यसैले यस अनुवादलाई स्वाभाविक अनुवाद वा सटीक अनुवाद पनि भन्न सकिन्छ । अनुवादले यसमा सकेसम्म आफ्नो व्यक्तित्व आउन दिएका छैनन् र अनुवाद मूल जस्तै देखिन्छ । अनुवादको मूल पढेर वा सुनेर स्रोत भाषाभाषी जुन कुरा ग्रहण गर्दछन् त्यही कुरा अनुवादको यस ग्रन्थलाई पढेर वा सुनेर लक्ष्य भाषाभाषी पनि ग्रहण गर्दछन् । समवेततः यथासाध्य, नछोड, नजोड भन्ने आदर्श अनुवादको मूल सूत्रमा आबद्ध भएको यस अनुवादलाई आदर्श अनुवाद अर्थात् परिष्कृत अनुवाद भन्दा अझ उपयुक्त होला ।

४.१.६.१ भाषिक पक्ष

पं. वासुदेव भट्टराईले श्रीमद्वाल्मीकीय रामायणको नेपाली भाषामा सुन्दर र सरल अनुवाद गरेका छन् ।

अनुवाद-साहित्य र भाषालाई परस्परबाट कहिल्यै छुट्याउन सकिँदैन । भाषा नै एक मात्र माध्यम हो जसले भावनालाई अभिव्यक्तिशील सङ्केतहरूमा रूपान्तरण गरिदिन्छ । भाषा संस्कृत छैन अर्थात् शब्द भण्डारको कमी छ र व्यक्त गर्ने ढाँचामा प्रशस्त विकल्पहरू छैनन्,

व्याकरणिक ज्ञानको कमी छ तथा साहित्य रचना शून्य प्रायः छ भने त्यस्तो भाषाले रूपान्तरको चाहनालाई साकार रूप दिन सकदैन ।

पं. वासुदेव भट्टराई बनारसमा जन्मेर संस्कृत व्याकरणको राम्रो ज्ञान गरेका थिए । उनको नेपाली गद्यशैली सरल थियो । उनलाई नेपाली शब्द भण्डारको पनि राम्रो ज्ञान थियो । जसको परिणाम उनले श्रीमद्वाल्मीकीय रामायणलाई कुनै पनि अर्थमा फरक नपर्ने गरी सर्वसाधारणले पनि राम्रो बुझ्न सक्ने भाषामा अनुवाद गरेका छन् । उनले संस्कृतबाट नेपाली अनुवाद गर्दा केही संस्कृतको प्रभाव त परेकै छ तर सकभर उनले तद्भव शब्दहरूको प्रयोग गर्ने गरेका छन् । कतै कतै भाषालाई सरल र परिष्कृत पार्ने क्रममा तत्सम् शब्दहरूको पनि प्रयोग भएको देखिन्छ । वासुदेवको नेपाली भाषा अनुवाद यस प्रकारको छ :-

मकहाँ हजारौं आइमाई अनेकौं नोकर छन् तर कसैले पनि रामको सम्बन्धमा निन्दा वा बदखाई गरेको सुनिएको छैन ॥२७॥ रामशुद्ध चित्तले सबै प्राणीहरूको साथमा व्यवहार गर्दछन् र देशवासीहरूलाई उनको भलो गरेर आफ्नो वशमा राख्दछन् ॥२८॥ राम दुनियाँलाई सत्यद्वारा (राधव नीतिले) ब्राम्हणलाई दानद्वारा, आफू भन्दा ठूलालाई सेवाद्वारा तथा युद्धमा शत्रुलाई धनुद्वारा जित्दछन् ॥२९॥ सत्य दान, तप, त्याग, मित्रता, पवित्रता, कोमलता, विद्या र गुरुजनको सेवा यी सबै गुण रामचन्द्रमा नै छन् ॥३०॥ यस्ता बिनय युक्त, देवतुल्य, महर्षि जस्ता तेजस्वी, रामचन्द्रको विषयमा हे कैकेयी ! किन यस्तो कुभलो कुराको विचार गर्दछ्यौं ?^{जज्ञ}

उनको भाषामा सरलता र साहित्यिक मिठासको आभास हुन्छ । उनले नेपाली क्लिष्ट शब्दहरूको पनि प्रयोग गरेको पाइन्छ । जस्तै: आइमाई, बरदखाई, जित्नु नोकर, स्वास्नी आदि ।

^{१११} अनुवादक वासुदेव भट्टराई रामायण (वाराणासी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड, १९६५), पृ. १६३ ।

४.१.६.२ वाक्य संरचनागत पक्ष

कुनै पनि कृतिहरूको सर्वसाधारणले पनि बुझ्ने भाषामा अनुवाद गर्नु भनेको जटिल कार्य हो । अनुवादको लागि वाक्यहरूलाई आवश्यकता अनुरूप मूल कृतिको अभिव्यक्तिमा कुनै फरक नपर्ने गरी संरचना गर्नु महान् कार्य हुन जान्छ । मूल भाषाको अर्थ र लक्ष्य भाषाको अर्थमा कुनै परिवर्तन न आउने गरी वाक्यहरूको आवश्यकता अनुसार निर्माण गरी गरिएको अनुवाद आर्दश अनुवाद हो । अनुवाद गर्दा मूलमा भएका वाक्य संरचना अनुसार लक्ष्य भाषामा पनि आउनुपर्दछ ।

पं. वासुदेव भट्टराईले वाल्मीकिको संस्कृत पद्यात्मक रामायणलाई गद्यात्मक नेपाली भाषामा उतार्ने क्रममा आफ्नो शक्ति र क्षमता अनुसार आवश्यक वाक्य संरचनाहरू मिलाई सरल भाषा र सरल शैलीको अधिनमा रही आर्दश अनुवाद गरेको पाइन्छ । यो उनको अनुवाद कार्यको सफलता पक्ष हो । उनले अनुवादलाई सकेसम्म सरल भाषा र सरल शैलीमा लैजाने प्रयत्न गरेको देखिन्छ । त्यसैले उनले अनुवादमा आवश्यकता अनुरूप सरल वाक्य, संयुक्त वाक्य र मिश्रवाक्यहरूको संरचना गरेको पाइन्छ । उनका अनुवाद कार्यहरूमा देखिएका केही सरल, संयुक्त र मिश्रवाक्यहरूका उदाहरण यस प्रकार छन् । दयाले युक्त भएको सत्य नै सनातन राजधर्म हो, यसैले राज्यलाई सत्यस्वरूप भन्दछन् र यो लोक पनि सत्यमा नै अडिएको छ ॥१०॥ ऋषि र देवताहरू केवल सत्यको आदर गर्दछन्, संसारमा केवल सत्य वचन बोल्नेले अक्षय ब्रह्मलोक भेट्दछन् ॥११॥ जसरी मानिस साँपदेखि डराउँछन् त्यसैगरी भुटो बोल्ने मानिसदेखि पनि डराउँछन् संसारमा धर्मको पूर्ति सत्यद्वारा नै हुन्छ, त्यसैले सत्यलाई सबैको व्यवहारको मूल भनेको हो ॥१२॥^{अनर्द्ध} पं. वासुदेव भट्टराईको यस अनुवादमा हेर्दा आवश्यक अनुरूप सरल वाक्य, संयुक्त वाक्य र मिश्रवाक्यको संरचना भएको देखिन्छ भने सिङ्गो अनुवाद कृतिलाई हेर्दा प्रायःगरी संयुक्त वाक्यहरूको नै संरचना अधिक पाइन्छ ।

^{११२} पूर्ववत् ।

४.१.६.३ शैली

अनुवादको मूल उद्देश्य मूल कृतिको लक्ष्य भाषामा निकटतम रूपमा भाषान्तरित गर्नु हो । अनुवादको शैली मूल रचनामा जस्तो छ, त्यस्तै लक्ष्य भाषामा राख्न सक्नु अनुवादको सफलता हो, त्यसैले अनुवादकले मूल कृतिमा जुन किसिमको शैली छ अनुवादमा पनि त्यही शैलीमा लैजाने प्रयत्न गर्नुपर्दछ । यो कार्य त्यति सरल छैन किन भने हरेक भाषाको प्रकृतिमा केही आफ्नो निजी विशेषता पाइन्छ, जुन विशेषता दोस्रो भाषामा नहुनसक्छ । हरेक भाषाको आ-आफ्नो निजी शैली हुन्छ र त्यो समय अनुसार परिवर्तन पनि हुन सक्छ ।

पं. वासुदेव भट्टराईले आफ्नो अनुवाद ग्रन्थमा मूलमा भएको शैलीलाई सकेसम्म उतार्ने प्रयत्न गरेको पाइन्छ । यहाँ मूल संस्कृत भाषा र काव्यात्मक शैली भएकोले उनको लक्ष्य नेपाली भाषामा संस्कृत प्रभाव र काव्यात्मक शैली रहेको पाइन्छ । शैलीका विभिन्न प्रकारहरूमध्ये सरल शैलीको प्रयोग उनको अनुवादमा पाइन्छ । उनका अनुवादमा देखिएका सरल शैलीका केही उदाहरण निम्न प्रकार छ ।

वधिनीको वशमा परेका हरिणीहरूको भैं शोकले गर्दा दुब्लाएकी तथा राक्षसीहरूको वशमा परेकी सीताको दशा भइराखेको थियो ॥३४॥ जसरी पाशोमा बाँधिएकी हरिणी सुखी हुन सक्तिन, त्यसै गरी महाशोकले गर्दा डराएकी सीता सुखी हुन् सकिनन् ॥३५॥ डरलाग्दा आंखा भएका राक्षसीहरूले हप्काएकोले सीताको मनमा शान्ति आउन सकेन । आफ्ना पति तथा प्यारा देवरलाई सम्झदै डर र शोकले पीडित भएकी सीता बेहोश परिन् ॥३६॥ यसरी पं. वासुदेव भट्टराईको अनुवाद कार्यमा सरल शैलीको प्रयोग भएको पाइन्छ भने सूक्ष्म रूपमा मूल शैली वाल्मीकि शैलीको पनि प्रभाव रहेको देखिन्छ ।

४.१.६.४ अलङ्कारीक पक्ष

पं वासुदेव भट्टराईको अलङ्कारीक पक्षलाई हेर्दा, उनले मूल कृतिमा भएको अलङ्कारलाई लक्ष्य भाषामा पनि सफलता पूर्वक प्रयोग गरेको पाइन्छ । जसले गर्दा उनको अनुवादलाई

आदर्श अनुवाद भन्न सकिन्छ । उनका मूलमा जस्तै नेपाली भाषाको गद्यानुवादमा देखिएका केही अलङ्कारीक विशेषता यस प्रकार रहेको पाइन्छ ।

धनै धनले पूर्ण भएको यो लङ्का नगरी सिँगारिएकी आइमाईसमान देखिएको थियो, रत्नै रत्न जडिएका घर यसका लुगा थिए, गाई गोठ तथा पहरादाहर बस्ने घर यसका कानका गहना थिए, हातहतियार राख्नका लागि बनेका घर यसका स्तन थिए ॥१८॥

यसरी उनको अनुवादमा मूल कृतिमा भएको अलङ्कारलाई सहज रूपमा उतार्न सफल भएको देखिन्छ । उनले मूलमा भएका उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा आदि अलंकारलाई नेपाली गद्य भाषामा पनि सफलतापूर्वक प्रयोग गरेका छन् । यो नै उनको आदर्श अनुवादको एक उदाहरण हो ।

४.१.७ तुलनात्मक अध्ययन

पं. वासुदेव भट्टराईले बालकाण्ड ४३ सर्गको 'गङ्गावतरणम्' प्रसङ्गबाट नेपालीमा गरेको सरल अनुवाद ढाँचा यसप्रकार छ ।

देवदेवे गते तस्मिन्सो ऽ झुष्ठाग्रनिपीडिताम् ।
कृत्वा वसुमतीं राम वत्सरं समु पासत ॥११॥
अथ संवत्सरे पूर्णे सर्वलोकनमस्कृतः ।
उमापति : पशुपति राजानमिदमब्रवीत् ॥१२॥
प्रीतस्ते ऽहं नरश्रेष्ठ करिष्यामि तव प्रियम्
शिरसा धारमिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥३॥
ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता

पं. वासुदेव भट्टराईले यस अनुवाद प्रक्रियामा मूलमा 'गङ्गावतरणम्' मात्र दिएको सबैले प्रष्ट बुझ्न सक्नु भन्ने उद्देश्यले विषय प्रष्ट पार्नको लागि त्यस सर्गको सारांश आफ्नो तर्फबाट केही थप गरेका छन् । जस्तै: 'गंगा शिवजीको जटामा प्रवेश गरिसकेपछि भगीरथको

पछि पछि लागेर आउँछिन्, जह्नु ऋषिको चरित्र वर्णन तथा सगरका छोराहरूको स्वर्ग प्राप्ति ।’

यसरी त्यस सर्गको पूरै प्रसङ्गलाई व्यक्त गरेको पाइन्छ । वासुदेवले संस्कृत श्लोकहरूको नेपाली अनुवाद यस प्रकार गरेका छन् :-

देवताहरूका पनि देवता ब्रह्मा गएपछि राजा भगीरथले पृथ्वीमा एउटा औँलाले टेकेर उभीकन एक वर्ष सम्म शिवजीको उपासना गरे ॥१॥ एक वर्ष पूरा भएपछि सबैले वन्दना गर्न योग्यका उमापति महादेवजीले राजालाई भने ॥२॥ हे नरश्रेष्ठ ! म तिमीदेखि प्रसन्न छु, तिम्रो मनोरथ सिद्ध गरी दिनेछु, हिमवान्की छोरी गंगालाई आफ्नो मस्तकमाथि धारण गर्नेछु ॥३॥ यसपछि हे राम ! सबद्वारा पूजा गरिएकी हिमवान्की जेठी छोरी गंगा- अति ठूलो रूप धारण गरेर थाम्ने गाढो पर्ने बडो भारी वेगसित् आकाशबाट शिवजीको मस्तक माथि खसिन् र खस्ने समयमा वेग रोक्न कठिन पर्ने कुरा यिनी विचार गर्न लागिन् ॥४-५॥

वासुदेवले यहाँ सबैले बुझ्न सक्ने खालको सरल शैलीको प्रयोग गरेका छन् । शब्दानुवाद तथा भावानुवाद दुवै पद्धतिको आवश्यकता अनुरूप मूल भावको साथसाथै मूल शैलीको पनि अनुवादमा उतारेर लक्ष्य भाषाको सहज प्रकृतिलाई पनि व्यवस्थित रूपमा राखेका छन् । संस्कृत भाषाबाट अनुवाद भएकोले केही तत्सम् शब्दको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै: नरश्रेष्ठ, मनोरथ, मस्तक आदि । श्रीमद्वाल्मीकीय रामायणको किष्किन्धा काण्डको सर्ग २८ मध्ये संस्कृत निम्न पंक्तिबाट वासुदेवले गरेका सरल नेपाली अनुवाद यस प्रकार छ ।

वर्षर्तुवर्णनम्

स तदा वालिनं हत्वा सुग्रीवमभिषिच्य ।
वसन्माल्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणभब्रवीत् ॥१॥
अयं सकालः संप्राप्तः समयोऽद्य जलागमः ।
संपश्य त्वं नभो मेघैः संवृतं गिरिसनिभैः ॥२॥
नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः ।
पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ॥३॥

पं. वासुदेव भट्टराईले अनुवाद गर्ने क्रममा यहाँ मूलमा 'वर्षर्तुवर्णनम्' मात्र शीर्षक दिइ सुरु गरेको छ भने यिनले 'रामचन्द्र वर्षा ऋतुको शोभा वर्णन गर्दछन्' भनेर सर्गको पूरै मूल सार सुरुमा नै दिएको पाइन्छ । उनले गरेको नेपाली अनुवाद यसप्रकार छ । बालिलाई मारी सुग्रीवको अभिषेक गरेर माल्यवान् पवर्तमा बस्न लागेका रामलक्ष्मणलाई भन्न लागे ॥१॥ हेर, पानी बर्सने समय आइपुग्यो, पर्वत समानका मेघले आकाशलाई घेरि राखेको हेर ॥२॥ आकशमण्डल, सूर्यका किरणद्वारा समुद्रको जलको पान गरी नौ महिनासम्म सो जललाई गर्भमा धारण गरिसकेपछि, लोक उपकार गर्ने रसायन स्वरूप जलको वर्षा गर्दछ ।

यहाँ पनि अनुवादक भट्टराईले पुरै शब्दानुवाद पनि भन्न नसकिने र पूरै भावानुवाद पनि भन्न नमिल्ने बीचको आदर्श अनुवादको आधारमा अनुवाद गरेको पाइन्छ । उनले स्रोतको मूल सामग्रीको अभिव्यक्ति र अर्थ लक्ष्य भाषामा निकटतम् एवं स्वभाविक समानद्वारा अनुवाद गरेका छन् । यस अनुवादलाई सहज अनुवाद पनि भन्न सकिन्छ । यो अनुवादको आदर्श रूप हो । उनको वाक्यमा सरल शैली छ, जो सबैको लागि बोधगम्य छ । उनले अर्थ र शैलीलाई सरल पार्नका लागि आवश्यक अनुरूप सरल, संयुक्त र मिश्रवाक्यको पनि निर्माण गरेका छन् । त्यस्तै अरू केही उदाहरण,

शक्यमम्बरमारुह्य मेघसोपान पङ्क्तिभिः ।

कुटजार्जुनमालाभिरलंकर्तुं दिवाकरम् ॥

संध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरन्तेष्वपि च पाण्डुभिः ।

स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवाम्बरम् ॥

मन्दमारुतनिः श्वासं संध्याचन्दन रञ्जितम् ।

आपाण्डुजलदं भाति कामातुरमिवाम्बरम् ॥ ४॥२८॥६॥

पं. वासुदेव भट्टराईले गरेको अनुवाद यसप्रकार छ ।

यस समयमा यी मेघरूपी भन्ज्याङ्गद्वारा आकाशमा चढेर कुटज, अर्जुन आदि गरिएका फूलका माला सूर्य भगवान्लाई पहिराउन सकिन्छ ॥४॥ सन्ध्याकालको रातो रङ्गले रंगिएका सेतो किनारा भएका रसिला मेघरूपी लुगाले आकाशले आफ्नो घाउमा पट्टी बाँधिराखेको जस्तो देखिन्छ ॥५॥ विस्तारै बहने हावा जसको विश्वास र जसले सन्ध्यारूपी चन्दन धारणा

गरिराखेको छ र जसमा सेतो रङ्गको बादल वर्तमान छ, यस्तो आकाश कामातुरजस्तो देखिन लागेको छ ।

यहाँ पनि अनुवादक भट्टराईले मूलमा जस्तै अनुवादमा पनि उपमा, रूपक अलंकार प्रयोग गरेको पाइन्छ । जस्तै: मेघरूपी, सन्ध्यारूपी, कामातुरजस्तो आदि । कवि वाल्मीकिको प्रकृति वर्णन भएको पंक्तिहरूमा पनि पं. वासुदेव भट्टराईले पनि उस्तै काव्यात्मक शैलीको प्रयोग गरेको पाइन्छ । जस्तै:

पश्येममचलं भद्रे नानाद्विजगणयुतम् ।

शिखरैः खमिवोद्विद्वैर्धातुमद्भिर्विभूषितम् ॥४॥

केचिद्रजतसंकाशाः केचित्क्षतजसनिमाः ।

पीतमाञ्जिष्ठवर्णाश्च केचिन्मणि वरप्रभाः ॥५॥

पुष्पार्ककेतकामाश्च केचिज्ज्योति रसप्रभाः ।

विराजन्तेऽचलेन्द्रस्य देशा धातुविभूषिता ॥२/९४/६॥

हे सीते ! यो रमाइलो पर्वतको शोभा हेर्न पाएकोले राज्यको नाश तथा मित्रहरू देखिको वियोगले मेरो मनलाई दुःखीत पार्दै न ॥३॥ हेर, यस पर्वतमा नाना प्रकारका चराचुरुङ्गी छन्, आकाशलाई छेड्न भनी उठेका भैं यसका टाकुराहरू छन् र नाना प्रकारका धातुले यो शोभायमान भएको छ ॥४॥ चित्रकूटमा कतैको जग्गा चाँदी जस्तो सेतो, कतै रगत जस्तो रातो, कतै पहेंलो, कतै माञ्जिष्ठको वर्ण जस्तो र कतै नीलमणि जस्तो कालो छ ॥५॥ कहींको जग पुष्पराज जस्तो, कहींको स्फटिक जस्तो, कहींको केवडा फूल जस्तो, कहींको तारा समान चम्कने र कहींको पारो समान देखिन्छ । २॥९४॥६॥

यहाँ अनुवादक भट्टराईले सर्वसाधारणले पनि बुझ्न सकिने अति सरल शैली र मूलमा देखिएका उपमा अलंकारलाई पनि नेपाली अनुवादमा मूलमा जस्तै उतारेका छन् । जस्तै: चाँदी जस्तो सेतो, रगत जस्तो रातो, नीलमणि जस्तो कालो, पुष्पराज जस्तो, तारा समान चम्कने, पारो समान आदि उनका प्रकृतिको वर्णनको अनुवादमा देखिएका उपमादि अलंकारका विशेषता हुन् । कवि वाल्मीकिको नौ रसमध्ये कारुणिक रस भएको किष्किन्धकाण्ड २३ सर्गको ताराको

विलाप भन्ने शीर्षकबाट अनुवादक भट्टराईले मूलमा जस्तै अनुवादमा पनि कारुणिक रस र अन्य रसको पनि प्रयोग गरेका छन् । जस्तै:

ततः समुपजिघ्रन्ती कपिराजस्य तन्मुखम् ।

पतिं लोकश्रुता तारा मृतं वचनमब्रवीत् ॥१॥

शेषे त्वं विषमे दुःखमकृत्वा वचनं मम ।

उपलोपचिते वीरे सुदुःखे वसुधातले ॥२॥

कपिराजको मुख सुँधै लोकप्रसिद्ध तारा आफ्नो मरेका पतिलाई यी कुरा भन्न लागिन ॥१॥ हे वीर ! तिमी यस समयमा मेरो कुरा नमानेर अग्लो, होचो, ढुङ्गै ढुङ्गा भएको अतएवं शरीरलाई दुःख दिने भूँमा सुतिरहेका छौं ॥२॥ हे वानरेन्द्र ! यो पृथ्वी तिमीलाई म भन्दा पनि वर्ता मनपर्दो रहेछ जस्तो देखिन्छ किनकी तिमी मलाई छोडेर तिनैलाई च्यापेर सुतिरहेका छौ, म सित बोल्दा पनि बोल्दैनौ ॥३॥

यहाँ पं. वासुदेव भट्टराईले मूल (संस्कृत) मा जस्तै आफ्नो उत्कृष्ट नेपाली अनुवादमा पनि 'तारा विलाप'को वर्णनमा देखिएका कारुणिक रसहरू मूलमा जस्तै पर्याप्त पाइन्छ, त्यसैले गर्दा पनि उनको यो अनुवाद काव्यलाई आदर्श अनुवाद काव्य भन्न सकिन्छ ।

४.२ श्रीमद्भागवत अनुवादको अध्ययन

४.२.१ पृष्ठभूमि

पूर्वीय आर्यहरूमा वाल्मीकि र वेदव्यासको उच्च स्थान रहेको देखिन्छ । राम र कृष्णलाई हजारौं वर्षसम्म भारतलगायत नेपालका कविहरूले कविताका देवता बनाएको पाइन्छ । नेपाली भाषा केवल बोलचालको नभई यसमा कविता बन्न थालेपछि पनि त्यही परम्परा रह्यो । यसरी प्रचार हुनाको कारण राम र कृष्णको पुरुषार्थ नै हो । महर्षि वेदव्यास रचित भागवत संसारको एक विशिष्ट अतुलनीय ग्रन्थ हो । श्रीमद्भागवतको महर्षि प्रकाश पार्ने क्रममा व्यासले यसरी भनेका छन्- 'श्रीमद्भागवत पुराण सूयको समान प्रकाशमान छ,

जुन व्यक्तिले कलियुगमा अविद्याको घोर अन्धकारमा डुवेर अन्धो बनेको छ, यसलाई यस पुराणबाट प्रकाश मिल्दछ' (श्रीमद्भागवत, १.३.४३) ।

प्रारम्भमा यस पुराणको संरक्षण मौखिक परम्पराद्वारा हुँदै गयो । आजभन्दा पाँचहजार वर्ष पूर्व भगवान्को साहित्यिक अवतार श्रीव्यासदेवले सर्वप्रथम वेदको लिखित रूप तयार गरे र वेदको संकलनपछि उनले वेदको सारांशको वेदान्त सूत्रको प्रस्तुत गरे । श्रीमद्भागवत व्यासदेवद्वारा विरचित वेदान्त सूत्रको भाष्य (टीका) हो । यसको प्रणयन उनले आफ्नो आध्यात्मिक जीवनको परिपक्व अवस्थामा आफ्ना आध्यात्मिक गुरु नारद मुनिको निर्देशनमा तयार गरेका थिए । श्रीमद्भागवतलाई "वैदिक वाङ्मयरूपी वृक्षको परिपक्व फल" पनि भनिएको पाइन्छ । यो वैदिक साहित्यको सर्वाधिक पूर्ण एवं प्रमाणिक भाष्य हो ।

श्रीमद्भागवत शास्त्रको रचना गरिसकेपछि महर्षि वेदव्यासलाई आफ्ना छोरा श्रीशुकदेवको स्मरण भयो । तर शुकदेव निवृत्ति परायण एवं ब्रह्मनिष्ठ भई अध्ययन तथा अध्यापनको केही वास्ता नराखी समाधिमै स्थित रहन्थे । उनलाई श्रीमद्भागवतको अध्ययनतिर आकृष्ट गर्नका लागि व्यासदेवले शुकदेव समाधि लगाएर बसेको ठाउँमा गई भगवान्का लीला र दयालुताका निम्न श्लोक सुनाउन थाले :

अहो ! बकीयं स्तनकाल कूटं

जिघांसया पाययदप्य साध्वी ।

लेभे गतिं धाऽयुचितां ततोऽन्यं

कं वा दयालुं शरणं ब्रजेम (श्रीमद्भागवत, ३।३।२३)

यी श्लोक सुन्नासाथ शुकदेवको चित्त प्रसन्न भयो र समाधि र आत्मानन्दलाई त्यागी उनी भगवत्प्रेमको अनन्त धारामा बग्नु लागे । यसपछि श्रीशुकदेवले महर्षि व्यासको आश्रममा आई सम्पूर्ण भागवतको अध्ययन गरे । त्यसपछि शुकदेव गोस्वामीले हस्तिनापुरको गंगातटमा विद्वान्मुनिहरूको एक सभामा राजा परीक्षितलाई सम्पूर्ण भागवत श्रवण गराएको कुरा श्रीमद्भागवतमा पाइन्छ । यसमा राजा परीक्षितद्वारा आत्माको प्रकृतिबाट लिएर ब्रह्माण्डको उत्पत्ति सम्बन्धित प्रश्नहरू सोधिएका थिए भने शुकदेवले त्यस प्रश्नहरूका उत्तर दिँदै जान्थे ।

जब शुकदेवले गंगा तटमा श्रीमद्भागवतको कथा प्रथम पटक सुनाएका थिए, त्यहाँ सुन्ने क्रममा सुतजी पनि रहेका थिए । उनले केही समयपछि नैमिषारण्यमा सनकादि ऋषिहरूको सभामा त्यहीँ कथालाई आफ्नो स्मृतिमा श्रीमद्भागवतको अठार हजार श्लोक सुनाएका थिए । श्रीमद्भागवतमा राजा परीक्षितले सोधका प्रश्नहरू र शुकदेवले दिएका उत्तरहरू तथा सनकादि ऋषिहरूले सोधका प्रश्नहरू सुतजीले दिएका उत्तरहरू भएको हुँदा यसमा एक साथ दुई प्रकारको संवाद भएको पाइन्छ ।

संस्कृत साहित्यमा श्रीमद्भागवत सर्वमान्य र सर्वश्रेष्ठ भएको छ । पछि कालिदास, श्रीहर्ष, माघ र भारवीहरूले पनि यसलाई श्रोत बनाई महाकाव्यहरू लेखे । त्यसैले तिनीहरूले लेखेका महाकाव्यलाई रामायण महाभारत र श्रीमद्भागवतको पुनरावृत्ति भन्दा पनि हुने देखिन्छ । वाल्मीकि ग्रन्थ रामायणमा कवितात्मक सरलता र यथार्थताको विशेषता छ भने भागवतमा सबै विषय चरम सीमामा विकसित भएको पाइन्छ ।

महर्षि व्यास पूर्वीय आर्य संस्कृतिका एक विशिष्ट प्रतिभा कवि हुन्, श्रीमद्भागवत उनको सर्वोत्कृष्ट कृति हो । जसका नायक श्रीकृष्ण छन्, यस ग्रन्थलाई भारतलगायत नेपालका भक्तजनहरूले आफ्नो जीवनको गोरेटो बनाई रहेका छन् । भागवतले बालकदेखि ठूलाठूला सिद्ध महात्माहरूलाई पनि परमानन्द दिएको पाइन्छ । भागवत कथासित परिचित नभएको कुनै नेपाली छैन । भागवत यस्तो लोकप्रिय भए तापनि यसको नेपाली सरल भाषामा पूरै भावानुवाद गर्नु भनेका सानो तपस्याले हुने कुरा होइन । पं. वासुदेव भट्टराईले यस महान् ग्रन्थको विशुद्ध भाषाशैलीमा केही मात्रा टीका र केही व्याख्यासमेत गरेर अक्षरशः भावानुवाद गरेका छन् । यस अनुवादबाट भागवतको मनन र चिन्तन गर्नेहरूको लागि पथप्रदर्शक बनेको छ भने सामान्य पौडी खेल्नेको लागि शान्त र सरल सतह हुनाको साथै डुबुल्की मार्ने वा मोती खोज्नेको निमित्त पनि त्यतिकै गम्भीर छ किनभने यसमा सरल अनुवाद भएको छ ।

४.२.२ संरचनापक्ष

महर्षि व्यास रचित श्रीमद्भागवतमा वैराग्य उत्पन्न गराउने खालका कथाहरू रहेको पाइन्छ । यसमा भगवान्हरूको अनेक लीला कथाहरूको साथै दार्शनिक पक्ष पनि अत्यधिक

रहेको पाइन्छ । श्रीमद्भागवतमा बाह्र स्कन्ध तीन सय पैतीस अध्याय र अठार हजार श्लोकहरू रहेको छ । यसमा शृङ्गार करुण हास्य, रौद्र भयानक, वीर, वीभत्स अद्भूत शान्त यी नौ ओटै रस र उपमा रूपक उत्प्रेक्षा आदि अलंकारहरू पनि रहेको पाइन्छ ।

४.२.३ बाह्र स्कन्धको कथा सार वस्तु

४.२.३.१ प्रथम स्कन्ध

श्रीमद्भागवत महापुराणको प्रथम स्कन्धमा अध्याय संख्या १९ छ । यसमा नारदद्वारा व्यासलाई भागवत बनाउनको लागि दिएको उपदेशअनुसार भागवत निर्माण गरेपछि आफ्ना पुत्र शुकदेवलाई पढाउँछन् र शुकदेवद्वारा राजा परीक्षितलाई सुनाउँछन्, जो कथा नैमिषारण्यमा सुतजीले सौनकादि नाम गरिएका ऋषिहरूलाई सुनाएका कुराहरू छन् । यसमा भागवतको महिमा बताउने क्रममा भागवतको उदयको चर्चा र यसको महत्त्व उदाहरणहरू दिँदै प्रष्टाउने कोशिस गरेको पाइन्छ ।

सूतजी नैमिषारण्यमा ऋषिहरूको सभामा आएको बेला सनकादि ऋषिहरूले सूतजीलाई सबभन्दा उत्तम कथा कुन हो भनेर प्रश्न गर्दछन् त्यही प्रश्नको उत्तरमा सूतजीले सबभन्दा उत्तम कथा भनेको भागवत कथा हो भन्दै अघि व्यासले रचना गरेको र शुकदेवले राजा परीक्षितलाई सुनाएको कथा सूतजीले सनकादि ऋषिहरूलाई भन्दछन् । सूतजीले भागवत कथा भन्ने क्रममा भगवद्भक्तिको महिमा, भगवान्का अवतारहरूको वर्णन र महर्षि व्यासलाई नारदले भगवद् धर्म वर्णन गर्नको निमित्त प्रेरित गरेका कुराहरू र स्वयं नारदले आफ्नो पूर्वजन्म वृत्तान्तका बारेमा दर्शाएका कुराहरू वर्णन गरेका छन् । त्यस्तै व्यासले नारदको उपदेशअनुसार भागवत निर्माण गरी आफ्ना पुत्र शुकदेवलाई पढाएको कथाहरूको पनि चर्चा गर्दै सूतजीले सनकादिहरूलाई बताउँछन् । अश्वत्थामाद्वारा द्रौपदीका छोराहरूको वध र अर्जुनद्वारा अश्वत्थामाको मानमर्दन, गर्भमा परीक्षितको रक्षा, कुन्तीले गरेको भगवान्को स्तुति र राजा युधिष्ठिरले आफ्ना मरेका बन्धुहरूको निमित्त गरेको शोकको उल्लेख पनि विश्लेषणात्मक तरिकाले गरेको पाइन्छ र श्रीकृष्णको स्तुति गर्दै भीष्मले प्राण त्याग गरेको कथाहरू, श्रीकृष्णजीको द्वारकामा आगमन भएपछि उनको त्यहाँ धूमधामसँग स्वागत गरिएको वर्णन, परीक्षितको जन्म वर्णन अति काव्यात्मक शैलीले गरेको पाइन्छ । विदुरको उपदेशले धृतराष्ट्र

गान्धारीको साथमा वनमा जान्छन् जो कुरा राजा युधिष्ठिरलाई पश्चात्ताप हुन्छ र नारद आएर उनलाई सम्झाउने गर्दछन् । आफ्नो सहरमा अनेक अपशकुन देख्दा महाराज युधिष्ठिरको मनमा शङ्का उठ्छ र त्यसैवेला अर्जुन द्वारकाबाट फर्केर आउँछन् अनि भगवान् कृष्ण स्वधामतिर लाग्नु भएको समाचार सुनाउँछन् । उनको विरहले दुःखित भई पाण्डवहरू परीक्षितलाई राज्य सुम्पेर हिमालयतिर जान्छन् भन्ने कुराहरू पनि दर्शाइएको छ । दिग्विजयका लागि निस्केका परीक्षित पृथ्वी र धर्मको संवाद सुन्दछन् र कलि परीक्षितको शरणमा आउँछ र राजा परीक्षितले कलिलाई असत्य, मद, काम, वैर र रजोगुण प्रवृत्तिमा बस्ने ठाउँ दिन्छन् र उनलाई शृङ्गी ऋषिको श्राप पर्दछ त्यसपछि गङ्गाको तटमा शरीर त्याग गर्नाको निम्ति मुनिमण्डलीको बीचमा अनशन-व्रत गरेर बसेका राजा परीक्षितलाई शुकदेवजीले भागवतद्वारा प्रत्युत्तर दिएको वर्णन पाइन्छ ।

यसप्रकार उद्देश्यबमोजिम उदय भएको भागवतले कलियुगको प्रभावलाई मलिन गराउँछ र भगवद् भक्तहरूलाई मोक्ष दिन्छ भन्नु नै यस प्रथम स्कन्धको मूल सार हो ।

४.२.३.२ द्वितीयस्कन्ध

श्रीमद्भागवतको द्वितीयस्कन्धमा राजा परीक्षितले शुकदेवलाई अध्यात्म योगादि र भगवान्को बारेमा गरिएका प्रश्नहरू र शुकदेवले दिएका प्रत्युत्तर पाइन्छ ।

यस स्कन्धमा ध्यान विधि र भगवान्को विराट् रूपको वर्णन, भगवान्को स्थल र सूक्ष्म रूपको ध्यान तथा क्रममुक्ति र सद्योमुक्तिको वर्णन, कामना अनुसार भिन्न-भिन्न देवताहरूको उपासनाको वर्णन तथा भगवद्भक्तिको सर्वश्रेष्ठताको निरूपण आदि कुराहरूको वर्णन पाइन्छ । त्यसपछि राजाको सृष्टिविषयक प्रश्न र मङ्गलाचरणपूर्वक शुकदेवजीको कथारम्भ सुरु हुन्छ र भगवान्को विराट् रूपबाट जगतको उत्पत्तिको वर्णन, भगवान्को विराट् स्वरूपको वर्णन, भगवान्का लीलावतारहरूको वर्णन गरेको पाइन्छ । त्यसपछि भागवतको विषयमा शुकदेवसित राजा परीक्षितले प्रश्नहरू गर्दछन् र शुकदेवजीले ब्रह्माजीको भगवद्दामदर्शन र भगवान्द्वारा उनलाई चतुश्लोकी भागवतको उपदेश मिलेको कुराहरू र भागवतको दश लक्षणको वर्णन गरेको पाइन्छ ।

यस द्वितीय स्कन्धमा पनि विभिन्न दृष्टान्तहरू दिँदै श्रीमद्भागवतको महिमा गरेको पाइन्छ ।

४.२.३.३ तृतीय स्कन्ध

तृतीय स्कन्धमा पनि शुकदेवले राजा परीक्षितले सोधेका प्रश्नहरूको उत्तर दिने क्रममा विभिन्न आध्यात्मिक र दार्शनिक कुराहरूमा विभिन्न दृष्टान्तहरू दिँदै प्रष्ट्याउने प्रयत्न गरेको पाइन्छ ।

यसमा उद्धव र विदुरको संवाद, उद्धवजीद्वारा भगवान्का बाललीलाहरूको वर्णन, मथुरा द्वारकामा छँदाखेरिको भगवान्को लीलाहरूको वर्णन अति रहस्यमय तरिकाले गरेको पाइन्छ । उद्धवसित विदा भएर विदुर मैत्रेय ऋषिकहाँ जान्छन् र विदुरजीको प्रश्नअनुसार मैत्रेयजीले गरेको सृष्टिक्रमको वर्णन, विराट शरीरको उत्पत्तिको वर्णन, भगवान्को नाभिकमलबाट ब्रह्माजीको उत्पत्तिको वर्णन, त्यसपछि ब्रह्माले गरेको भगवान्को स्तुति अनि दशप्रकारको सृष्टिको वर्णन, मन्वन्तरादिको काल परिमाण, मनुष्य, देवादिको आयु, ब्रह्माको सृष्टिको वर्णन, वराह अवतारको कथा र ऋषिहरूले गरेको स्तुति पाइन्छ । दितिको गर्भधारण, विष्णु भगवान्का पार्षद जयविजयलाई सनकादि ऋषिहरूले दिएको श्रापको चर्चा, वैकुण्ठधामको वर्णन, हिरण्यकशिपु र हिरण्याक्षको जन्म तथा हिरण्याक्षको दिग्विजय भएको कुरा, हिरण्याक्षसँग वराह भगवान्को युद्ध र हिरण्याक्षवधको वर्णन पनि अति उत्कृष्ट रूपमा गरेको पाइन्छ । ब्रह्माले रचेका अनेक प्रकारका सृष्टिको वर्णन, मनुकर्म संवाद, कर्म प्रजापतिसँग देवहूतिको विवाह त्यसपछि योगबलले बनेको विमानमा कर्म र देवहूतिको विहार भएको चर्चा, कपिलदेवको जन्म, नौ कन्याको विवाह, कर्म कपिल-संवाद, देवहूतिको प्रश्न तथा कपिलदेवजीद्वारा भगवद्भक्ति योगको महिमा वर्णन महदादि भिन्नभिन्न तत्वहरूको उत्पत्तिको निरूपण र सद्धर्मको वर्णन अति मन्त्रमुग्ध पार्ने किसिमले गरेको पाइन्छ । प्रकृति र पुरुषको विवेकद्वारा मोक्ष प्राप्तिको वर्णन, भक्तियोगको रहस्य तथा काल प्रभावको वर्णन, देह-गेहादिमा आसक्ति राख्ने पुरुषहरूको अद्योगतिको वर्णन, माताको गर्भमा प्रवेश गरेको जीवको देहप्राप्तिको वर्णन र गर्भमा छँदाखेरि त्यसले गरेको भगवान्को स्तुति पनि अति रहस्यमय रूपमा रहेको पाइन्छ । त्यसपछि मनुष्य योनिमा प्राप्त भएको भिन्नभिन्न गतिको वर्णन,

धूममार्ग तथा अर्चिरादि मार्गबाट जानेहरूको भिन्न गतिको र भक्ति योगको उत्कृष्टताको वर्णन र देवहूतिले गरेको भगवान्को स्तुति, कपिलजीको प्रस्थान, देवहूतिको ज्ञानलाभ तथा मोक्षपदको प्राप्ति आदिको अति काव्यात्मक शैलीले वर्णन गरेको पाइन्छ ।

यस स्कन्धमा मन्वन्तरादिको काल-परिमाण, मनुष्य देवादिको आयुको बारेमा गरिएको चर्चा, ब्रह्माको सृष्टिको वर्णन, माताको गर्भमा प्रवेश गरेको जीवको देहप्राप्तिको वर्णन अति महत्त्वपूर्ण र रहस्यमय देखिन्छन् ।

४.२.३.४ चतुर्थस्कन्ध

श्रीमद्भागवतको चतुर्थ स्कन्धमा अति रहस्यमय र विस्मयकारी लाग्ने कथाहरूको वर्णन पाइन्छ । यसमा देखिने ध्यानयोग, ज्ञानयोग र महत्त्वपूर्ण ध्रुवकथाहरूले मानिसको कार्यशैली र जीवनशैली पनि सपार्ने देखिन्छ ।

यस स्कन्धमा स्वायम्भुव मनुका दुई छोरीहरूको वंश वर्णन, प्रजापतिहरूको यज्ञमा शिव र दक्षको वैरको वृत्तान्त, तथा सती पिताको घर यज्ञोत्सवमा जान आग्रह गर्दछिन् तर शिवजी उनलाई जान हुन्न भनेर सम्झाउँछन् तर सती आफ्नो ढिपीले दक्षका घर जान्छिन् अनि दक्षका कुवचनले गर्दा सतीको अग्नि प्रवेश हुन्छ र शिवजीको आज्ञाबमोजिम वीरभद्र उत्पन्न भएर दक्षको यज्ञको विध्वंस गर्दछन् र दक्ष प्रजापतिको वध हुन्छ, त्यसपछि ब्रह्मादि देवताहरू कैलाशमा जम्मा भएर भगवान् शङ्करलाई मनाउँछन् । रुद्र भगवान्को वरदानले दक्षको पुनर्जीवन प्राप्त हुन्छ भन्ने स्वस्थानीमा पनि देखिएको कथाको महत्त्वपूर्ण वर्णन र सौतेनी आमाको मुटु छेड्ने कुरा सुन्दा ध्रुव वनतिर लाग्नु र त्यहाँ नारदको उपदेशले भगवान्को आरधाना गर्नु जसले गर्दा ध्रुवले भगवान्को दर्शन पाउनु अनि उनको स्तुति गरेर भगवान्बाट वर पाएपछि घर फर्की राज्य चलाएको कुराहरूको अति रहस्यमय तरिकाले वर्णन गरेको पाइन्छ । ध्रुवले आफ्ना भाइ उत्तमको यक्षहरूद्वारा वध भएको सुन्दा क्रुद्ध भएर यक्षहरूसित युद्ध गर्न थाल्दछन् तर स्वायम्भुव मनु ध्रुवलाई सम्झाई-बुझाई युद्ध बन्द गर्ने उपदेश दिन्छन् अनि कुबेरबाट वरदान पाएर ध्रुव आफ्नो राजधानी फर्केर आउँछन् र अनेक यज्ञ गरेर विष्णुलोक जान्छन् भन्ने कथाहरूको विस्तृत चर्चा, त्यस्तै ध्रुव-वंशको वर्णन र यस वंशमा

उत्पन्न भएको वेनको दुराचारले गर्दा अतिशय विरक्त भएका उसका पिता अङ्गले गृहत्याग गरेको कथा, वेनको राज्यभिषेक र ब्राह्मणको श्रापले उसको प्राण-नाश, वेनको तिघ्रा मथनाले निषादको उत्पत्ति, राजा पृथुको उत्पत्ति र राज्याभिषेक, वन्दीजनद्वारा महाराज पृथुको स्तुति गरेको चर्चा, महाराज पृथु पृथ्वीमाथि भोक्किनु र उनले शस्त्र धारण गरेको देख्दा पृथ्वी डराएर उनले स्तुति गर्न लागेको जस्ता महत्त्वपूर्ण र रहस्यमय कौतूहलता जगाउने खालका कथाहरू पाइन्छ । पृथ्वीको भनाइमुताबिक पृथक्-पृथक् बाच्छोको कल्पना गरेर महाराज पृथु पृथ्वीलाई दुहुन्छन् अनि यज्ञको घोडा चोरेकोले राजा पृथु इन्द्रलाई मार्न उद्यत हुन्छन् र ब्रह्माजीले सम्भाउँदा यज्ञबाट निवृत्त हुन्छन्, त्यसपछि महाराज पृथु यज्ञशालामा विष्णु भगवान्को प्रत्यक्ष दर्शन पाउँछन् भन्ने आदि पृथु र पृथ्वीका रहस्यमय कथाहरूको उल्लेख भएको पाइन्छ । राजा पृथु आफ्ना प्रजालाई भगवद्धर्मको उपदेश गरेको वर्णन, महाराज पृथुलाई महर्षि सनत्कुमारले ज्ञानको उपदेश दिएको कुरा, राजा पृथुको तपस्या और परलोक गमन, पृथुको वंश वर्णन, रुद्र प्रचेताहरूको समागम तथा रुद्र गीत आदि पृथुद्वारा गरिएका कार्यहरूको वर्णन पाइन्छ । प्राचीनबर्हि र नारदको संवाद, पुरञ्जनोपाख्यानको आरम्भ, पुरञ्जन सिकार जाँदा रानीक्रोध हुनु, पुरञ्जनको सन्तान विस्तार, अन्त समयमा स्त्रीमा मन गएकोले पुरञ्जनको स्त्रीयोनीको प्राप्ति र अज्ञातको उपदेशले मोक्ष प्राप्ति भएको वर्णन, जीव र ईश्वरमा भेद विस्तार आदि आनन्दवर्धक कथाहरूको उल्लेख यस चतुर्थ स्कन्धमा पाइन्छ ।

४.२.३.५ पञ्चम स्कन्ध

श्रीमद्भागवतको पञ्चम स्कन्धमा महर्षि व्यासले अनेक पात्रहरूको चरित्रचित्रण, वंशवर्णन र खगोलशास्त्रका कुराहरू समेत दर्शाई काव्यात्मक शैलीमा वर्णन गरेको पाइन्छ ।

यस स्कन्धमा प्रियव्रत, आग्नी र आग्नीधका छोरा नाभिको चरित्र वर्णन, ऋषभदेवको चरित्र एवं राज्य शासनको वर्णन, ऋषभदेवको देहत्यागको कथा, राजा भरतको चरित्र र यिनले पुलहाश्रममा गएर तपस्या गरेको वर्णन आदि उत्सुकता जगाउने खालका वर्णनहरू भएको पाइन्छ । भरत मृगको मोहमा परेर मृग योनीमा जन्म लिएको कथा, भरत ब्राह्मणकुलमा जन्मेको कथा, जडभरतलाई भद्रकालीको मन्दिरमा राजाको नोकर बलि दिन लैजानु तर देवीद्वारा उनको रक्षा भएको रहस्य मयकथा, राजा रहुगणका संशयको समाधान सत्सङ्गको

प्रशंसा र जडभरतजीको पूर्व जन्मको वृत्तान्त आदि रोचक कथाहरूको विस्तारपूर्वक वर्णन भएको पाइन्छ । भरतवंशीय राजाहरूको वर्णन, भुवनकोशको वर्णन, गंगाजीको विवरण र रुद्रदेवले गरेको भगवान् संकर्षणको स्तुति, भिन्नभिन्न खण्डको र त्यहाँका निवासीहरूको उपासनाको वर्णन, खगोलको विवरण तथा सूर्यको रथ र त्यसको गतिको वर्णन, भिन्नभिन्न ग्रहको स्थिति र उनको गतिअनुसार मानिसको इष्ट र अनिष्टको वर्णन आदिको विस्तारपूर्वक वर्णन गरेको पाइन्छ । ध्रुवलोक र ज्योतिषचक्र वर्णन, अन्तरिक्ष पाताल वर्णन, राहु आदिको स्थिति र अतलादि तलका सात लोकको वर्णन तथा भिन्नभिन्न नरकको वर्णन आदि वर्णनहरू अति रहस्यमय तरिकाले गरेको पाइन्छ ।

४.२.३.६ षष्ठस्कन्ध

श्रीमद्भागवतको षष्ठस्कन्धमा भगवान्को महिमाको गुणगान गरिएको छ । भगवान्को स्मरण गर्नाले मनुष्य सबै पापबाट छुटकारा हुन्छ, अजामिलले देहान्तको समयमा नारायण नाम लिएको हुनाले मात्रै उसलाई विष्णुका दूतहरूले वैकुण्ठ लोकमा लगेका थिए, त्यसैले भागवतमा “कलौ केशव कीर्तनात्” भनेर यस कलियुगमा भगवान्को कीर्तनको महत्त्व दर्शाइएको छ ।

यस स्कन्धमा अजमिलोपाख्यानकोअन्तर्गत विष्णु र यमराजको दूतहरूसितको कुराकानी देखाइएको छ । धेरै समयसम्मको वार्तालापपछि विष्णुदूतहरू भागवत धर्मको निरूपण गर्दछन् र अजामिललाई विष्णुलोकमा लैजान्छन् । यम र यमदूतहरूको संवाद र वैष्णवहरूको महत्त्व वर्णन, दक्षको जन्म, उनले गरेको तपस्याकोअन्तमा भगवान्को प्रादूर्भाव, हंसगुह्य स्तोत्र र दक्षको भगवान्सितको संवाद, नारदको उपदेशले हर्यश्व र शवलास्व नामक दक्षपुत्रहरूको विरक्ति र नादलाई दक्षको श्राप परेको कथा, दक्षप्रजापतिका साथी कन्याहरूको वंशको वर्णन, विश्वरूपद्वारा इन्द्रलाई नारायणकवचको उपदेश, विश्वरूपको वध, वृत्तासुरको हातबाट देवताहरूको हार अनि भगवान्को प्रेरणाले देवताहरू दधीचि ऋषिकहाँ जानु, देवताहरूले ल्याएको दधीचि ऋषिको हाडबाट बज्र निर्माण गरी इन्द्र वृत्तासुरसित युद्ध गर्नु आदि कथाहरूको विस्तृत रूपमा वर्णन गरेको पाइन्छ । त्यस्तै वृत्तासुरको भक्ति ज्ञान वैराग्यले युक्त भएको वीरोचित वाणी र भगवत्प्राप्ति चर्चा, युद्धमा इन्द्रद्वारा वृत्तासुरको वध भएको कथा,

ब्रह्महत्याको भयले इन्द्र भागाभाग र अश्वमेध यज्ञले ब्रह्महत्याको निवारण भएको प्रसङ्ग पनि उल्लेख गरेको पाइन्छ । वृत्तासुरको पूर्वजन्मको वृत्तान्तमा चित्रकेतुको उपाख्यान, अङ्गिराको अनुग्रहले पाएको छोराको विनाश हुँदा चित्रकेतुको अत्यन्त शोक एवं कृतघ्नितिको विलापको वर्णन, नारद और अङ्गिराले सम्भाउँदा चित्रकेतुको शोक दूर भएको कथा, मरेको छोराले भनेको उक्ति नारदले उपदेश गरेको मन्त्रको सात दिन जप गर्नाले चित्रकेतु विद्याधरहरूको आधिपत्य भेट्दाउनु र केही दिनपछि त्यै मन्त्रको प्रभावले भगवान्को दर्शन पाएको कथा आदि वर्णनहरू अति ज्ञान दिने खालका र मानिसलाई सत्मार्गमा लैजाने खालका रहेको पाइन्छ । कैलाश पार्वतीका साथमा बसेका शिवको उपहास गर्नाले पार्वतीको श्रापले चित्रकेतु असुरयोनीमा जन्मेको कथा र अदिति र दितिका सन्तानहरूको तथा मरुद्गणको उत्पत्तिको वर्णन पनि यस स्कन्धमा अति रोचकपूर्ण तरिकाले गरेको पाइन्छ ।

४.२.३.७ सप्तमस्कन्ध

श्रीमद्भागवतको सप्तस्कन्धमा हिरण्यकशिपु प्रह्लाद र नृसिंहको प्रादुर्भावका कथा र मानव धर्म एवं चारै वर्णका वर्णन भएको आदि कथाहरू अनेक दृष्टान्तहरू दिएर मनुष्यलाई भक्तिमार्गमा लैजाने प्रयत्नमा रहेको देखिन्छ ।

यस स्कन्धमा नारद युधिष्ठिरको संवाद, सनकादिहरूको श्रापले गर्दा जयविजयले दैत्ययोनिमा जन्म पाएको कथा, हिरण्य कशिपु तपस्या गरेर ब्रह्माबाट वर पाएको वृत्तान्त, हिरण्यकशिपुको अत्याचार त्यसपछि प्रह्लादको जन्म र उनका गुणहरूको वर्णन विस्तारपूर्वक गरिएको छ । हिरण्यकशिपु र प्रह्लादको संवाद, छोरालाई मार्नाको निम्ति हिरण्यकशिपुको प्रयत्न भएको कथा, प्रह्लादले असुरबालकहरूलाई ब्रह्मज्ञानको उपदेश दिएको वर्णन, माताको गर्भमा छँदा आफूलाई नारदजीद्वारा प्राप्त भएको ज्ञानको प्रह्लादले गरेको वर्णन, हिरण्यकशिपुको अत्याचारले गर्दा थामबाट नृसिंह भगवान्को प्रादुर्भाव भई हिरण्यकशिपुको वध एवं ब्रह्मादि देवताहरूद्वारा भगवान्का स्तुति र प्रह्लादले गरेको नृसिंह भगवान्को स्तुति गरेका रहस्यमय कथाहरू पाइन्छ । त्यस्तै प्रह्लाद र नृसिंह भगवान्को संवाद, प्रह्लादको वरप्राप्ति, उनको राज्याभिषेक, भगवान्को अर्धान तथा त्रिपुर दहनको कथाहरू अति ज्ञानवर्धक र आध्यात्मिक आस्था जगाउने खालका देखिन्छन् । मानव धर्मलगायत चारवर्णको तथा

स्त्रीधर्मको वर्णन, ब्रह्मचर्य र वानप्रस्थ आश्रमका नियमहरूको वर्णन संन्यास धर्मको वर्णन तथा अवधूत र प्रह्लाद संवादको कथाहरू मानिसहरूलाई अनुशासनमा आबद्ध गर्ने खालका देखिन्छन् । त्यस्तै यस स्कन्धमा गृहस्थसम्बन्धी धर्मको वर्णन, गृहस्थहरूको निमित्तको मोक्षधर्मको वर्णन र नारदको पूर्व जन्मका वृत्तान्त आदि कथाहरू पाइन्छन् ।

४.२.३.८ अष्टम स्कन्ध

श्रीमद्भागवतको अष्टम स्कन्ध दोस्रो भागमा पर्दछ । यस स्कन्धमा स्वायम्भुवादि पहिला चार मन्वन्तरहरूको वर्णन, ग्राहद्वारा गजराज पकडिएको कथा ग्राह र गजराजको युद्धको वर्णन, गजेन्द्रद्वारा भगवान्को स्तुति अनि ग्राहको हातबाट गजराजले छुटकारा पाएका रहस्यमय कथाहरू एवं गज र ग्राहको पूर्वचरित्र तथा उनीहरूको उद्धारको वर्णन आदि कथाहरूको उल्लेख भएको पाइन्छ । त्यसपछि भगवान्को आज्ञाले देवताहरू असुरहरूसँग मिलेर समुद्रमन्थनको निमित्त उद्योग गर्दछन् अनि समुद्रमन्थनको आरम्भ हुन्छ, र मन्थन गर्दा उत्पन्न भएको विषलाई भगवान् शङ्करले खाइदिन्छन् । समुद्रबाट रत्नहरूको साथमा अमृत प्रकट हुन्छ र त्यसको वितरणका लागि भगवान्ले मोहिनी अवतार लिई देवताहरूलाई दिन्छन् तर दैत्यहरू ठगिन्छन् । राहुले छल गरी अमृत खाएकोले उसको शिरच्छेदन हुन्छ । देवासुरसंग्राममा दैत्यहरूले रचेको मायालाई भगवान् प्रकट भएर नष्ट गरिदिन्छन् अनि बलिको पराजय, दैत्यहरूको निवास, नारदको आदेशले देवासुरसंग्राम बन्द हुनु तर शुक्राचार्यको संजीवनी विद्याले बलि फेरि जीवित हुनु आदि कथाहरू पनि क्रमबद्ध रूपमा वर्णन भएको पाइन्छ । आगामी वैवस्वत् आदि गरिएका सात मन्वन्तरहरूको वर्णन, मनु आदिको पृथक्-पृथक् कर्मको विवरण, राजा बलिको स्वर्गविजय र देवताहरूको भागाभाग भएको कथा, अनि देवमाता अदितिको गर्भबाट वामन अवतार प्रकट भई राजा बलिको यज्ञशालामा गएको आदि आनन्दवर्धक र मुक्तिदायक कथाहरू उल्लेख भएका छन् । भगवान् वामन यज्ञशालामा गएर बलिसित तीन पाइला पृथ्वी मागेअनुसार बलि दिने मन्जुर हुन्छन् तर शुक्राचार्य उनलाई रोक्ने प्रयास गर्दछन् । बलिले तीन पाइला पृथ्वीदान गरेपछि वामन भगवान्ले विराट रूप धारण गरी दुई पाइलाले पृथ्वी र स्वर्ग नापिदिन्छन् अनि तेस्रो पाइला राख्ने ठाउँ नभएकोले वामन भगवान्द्वारा बलिको बन्धन हुन्छ, त्यसपछि भगवान् बलिले गरेको स्तुतिले प्रशन्न भई उनलाई

सूतलोकमा जाने आज्ञा दिन्छन् । बलिको सुतलोकतिरको प्रस्थान र वामन भगवान् उपेन्द्रपदमा अभिषिक्त भएको कथाको वर्णन र भगवान्को मत्स्यावतारको कथा वर्णन आदि कुराहरू विस्तारपूर्वक भएको पाइन्छ ।

४.२.३.९ नवमस्कन्ध

श्रीमद्भागवतको नवम स्कन्धमा शुकदेवले राजा परीक्षितलाई विभिन्न उत्साहवर्धक कथाहरू सुनाएको पाइन्छ । जसअनुसार उनले सुनाएको कथाहरूको सार संक्षेप यसप्रकार छ ।

सूर्य वंशको वर्णन वैवस्त मनुका छोरा सुधुम्नको कथा, मनुका पाँच छोराको वंशको वर्णन, महर्षि च्यवन र सुकन्याको चरित्र तथा बलराम र रेवतीको विवाह प्रसङ्ग, अम्बरीष तथा इक्ष्वाकुको वंश विवरण, मान्धाता र सौरभिऋषिको कथा, राजा त्रिशङ्कु र हरिश्चन्द्रको कथा, सगरचरित्र, राजा भगीरथले तपस्या गरेर पृथ्वीमा गंगाजी ल्याएको र राजा सौदासको कथा, भगवान् श्रीरामचन्द्रका लीलाहरूको वर्णन, इक्ष्वाकुवंशका कुशादि शेष राजाहरूको वर्णन, निमिको वंश वर्णन चन्द्रको वंश वर्णन तथा बुधको जन्म र यिनीद्वारा मनुपुत्री इलाको गर्भबाट जन्मेका पुरुरवाको उपाख्यान आदि अलौकिक कथाहरूको वर्णन भएको पाइन्छ । ऋचीक-जमदग्नि र परशुरामको चरित्र, सहस्रार्जुनको वध, जमदग्नि वध, परशुरामद्वारा क्षत्रीयहरूको संहार र विश्वामित्रको वंशको वर्णन, ययातिको चरित्र, ययातिको वैराग्य तथा गृहत्याग र पुरुवंशको विवरण, राजा दुष्यन्त र भरतको चरित्र वर्णन, भरतवंशको वर्णन, राजा रन्तिदेवको कथा अनि पाञ्चाल, कौरव र मगधदेशीय राजाहरूको वंशवर्णन अनु, द्रुह्यु, तुर्वसु र यदुहरूको वंश वर्णन विदर्भका छोराहरूको वंश वर्णन तथा श्रीकृष्णका अवतारको सूचना आदि कथाहरू यस स्कन्धमा काव्यात्मक शैलीमा विस्तार गरिएको पाइन्छ ।

४.२.३.१० दशमस्कन्ध

श्रीमद्भागवतको दशमस्कन्ध पूर्वाद्ध र उत्तराद्ध गरी दुई भागमा बाँडिएको छ र यस स्कन्धमा अरू स्कन्धमा भन्दा बढी अध्यायहरू छन् तथा कथाहरू पनि विस्तृत रूपमा रहेको पाइन्छ ।

क) दशमस्कन्ध पूर्वाद्ध

दशमस्कन्धको पूर्वाद्धमा कथावस्तुहरूको सार यसप्रकार छ :-

ब्रह्माको पृथ्वीलाई आश्वासन, वासुदेव देवकीको विवाह, देवकीको छ छोराहरूको कंसबाट हत्या, भगवान् कृष्ण देवकीको गर्भमा प्रवेश र देवताहरूद्वारा भगवान्को स्तुति र देवकीलाई सान्त्वना भएका कथाहरू उत्कृष्ट रूपमा रहेको पाइन्छ । श्रीकृष्णको जन्म भएपछि देवकी-वासुदेवले भगवान्को स्तुति, गर्दछन् र भगवान्को आदेशले कंसदेखि डराएका वासुदेवले आफ्ना छोरोलाई गोकुलमा लैजान्छन् र त्यताबाट यशोदाकी छोरी लिएर आउँछन् अनि हत्या गर्न उद्यत भएको कंसको हातबाट छुरेर योगमाया आकाशतिर गई भगवान्को अवतार भएको सूचना दिन्छन् जसले गर्दा कंसको पश्चात्ताप पर्दछ र उसका असुरहरूले परामर्श दिएका कथाहरू पाइन्छ । पूतना वधको वर्णन, महर्षि गर्गद्वारा कृष्ण र बलदेवको नामकरण संस्कार र कृष्णका बाललीलाहरूको वर्णन, कृष्णद्वारा वत्सासुर, वकासुर, अधासुरको वध भएको कथा र श्रीकृष्णले गरेका सम्पूर्ण लीलाहरूको वर्णन, प्रलम्बासुरको वध वर्षा र शरद् ऋतुको वर्णन, चीरहरण लीला, इन्द्रयज्ञ भङ्ग र इन्द्रले भोक्किएर मुसलधार जलको वर्षा गर्दा बज्रवासीहरूको रक्षाको निमित्त भगवान्ले गोबर्द्धन धारण गरेका अति विस्मयकारी र अलौकिक कथाहरूको वर्णन पाइन्छ । घमण्ड चूर्ण भएका इन्द्र श्रीकृष्णको समीप आएर क्षमा प्रार्थना गर्दछन् । कामधेनु र इन्द्रद्वारा श्रीकृष्णको अभिषेक हुन्छ । वेणुनाद सुनेर आएका गोपिनीहरूसँग श्रीकृष्णको संवाद, रासलीलाको आरम्भ तथा कृष्णले गरेका सम्पूर्ण रासलीलाहरूको वर्णन भएको पाइन्छ । त्यस्तै अजिङ्गरको मुखबाट नन्दबाबाको मुक्ति, शङ्खचूड वध, युगल गीतको वर्णन, अरिष्टासुरको वध आदि कथाहरू जो श्रीकृष्णको जीवन चरित्रसँग सम्बद्ध देखिन्छन् । कृष्णका अनेक क्रियाकलापहरूको वर्णन गर्दै तथा खराब सपना देख्नाले कंसको मनमा भएको डहबडीको वर्णन, कुवयलापीडको वध, मल्लशालामा भगवान्को प्रवेश अनि चाणूर र भगवान्को संवादको वर्णन तथा कृष्णद्वारा कंसको वध, कृष्ण र बलरामको यज्ञोपवीत-संस्कार, आदि कथाहरू यस दशम स्कन्धको पूर्वाद्धमा रहेको पाइन्छ ।

ख) दशमस्कन्ध (उत्तराद्ध)

श्रीमद्भागवतको दशमस्कन्धको उत्तरार्द्धमा पनि श्रीमद्भागवतका प्रमुख नायक अथवा श्रीकृष्णको विभिन्न राक्षसगणहरूसँगको युद्ध र अलौकिक विजयप्राप्तहरूको वर्णन गरेको पाइन्छ । श्रीकृष्णको जरासन्धसितको युद्ध र द्वारकापुरीको निर्माणको वर्णन, कालयवन भष्म भएको कथा, बलरामको विवाह तथा श्रीकृष्णकहाँ रुक्मिणीको सन्देश लिएर एकजना ब्राह्मणको आगमन भएको चर्चा, शिशुपालादिको सामुन्ने कृष्णबाट रुक्मिणीहरण भएको कथा, कृष्ण-रुक्मिणीको विवाह, प्रघुम्नको जन्म शम्बराशुरको वध भएको कथाहरू अति रोचकपूर्ण देखिन्छन् । स्यमन्तक मणिको कथा, भगवान्को कलङ्कनिवारण तथा जाम्बवती र सत्यभामासँग श्रीकृष्णको विवाह वर्णन, त्यस्तै कालिन्दी, मित्रविन्दा, सत्या, भद्रा, लक्ष्मणादिहरूसँग श्रीकृष्णले विवाह गरेको कथा, मुर दैत्यको वध भौमासुरको वध र भौमासुरले हरेर ल्याएका सोह्र हजार राजकन्याहरूसित श्रीकृष्णले विवाह गरेको कथाहरू तथा पारिजात हरणको कथा आदि कथाहरू छन् जहाँ श्रीकृष्णले विभिन्न क्षेत्रमा आफ्नो विजय प्राप्त गरी आफ्ना भक्तहरूको कल्याण गरेको पाइन्छ । नृगराजको उद्धारको कथा, बलरामको गोकुलमा नन्द यसोदासँग भेट भएको वर्णन, बलरामबाट द्विविध वानरहरूको वध र देवर्षि नारदले श्रीकृष्णको गृहचर्चा हेर्न आएको कथाहरू पाइन्छ । जरासन्धको भयालखानाबाट २०८००० राजा मुक्त भएको चर्चा, राजसूर्य यज्ञ आरम्भ र कृष्णबाट शिशुपालवध, यज्ञको समाप्त, दुर्योधन अपमान भएको कथा शाल्वको यादवहरूसँग युद्ध भगवान्द्वारा सौमसहित शाल्वको विनाशको कथा तथा दन्तवक्त्र र विदुरको वध तथा तीर्थयात्राको समयमा बलरामद्वारा सुतजीको शिरच्छेदन वर्णन, अनि सूतहत्याको प्रायश्चितका लागि बलरामजीको तीर्थयात्रा, सुदामाको उपाख्यान सुदामा र श्रीकृष्णको भेट सुदामा नयाँ घरमा प्राप्त भएपछि कृष्णमा लीन भएको कथा, श्रीकृष्णद्वारा वसुदेवलाई ब्रह्मज्ञानको उपदेश तथा भगवान्ले माता देवकीको मरेका ६ ओटा छोराहरू फर्काएर ल्याएको कथा, वेदस्तुति र श्रीकृष्णको लीला विहारको संक्षिप्त वर्णन, तथा उनका रानीहरूको उनीप्रति अधिक अनुराग एवं यदुवंशीहरूको अगण्य संख्या र उनीहरूको गुण वर्णन भएका आदि कथाहरू यस स्कन्धमा विस्तारपूर्वक रहस्यमय तरिकाले चर्चा गरेको पाइन्छ ।

४.२.३.११ एकादशस्कन्ध

श्रीमद्भागवतको एकादशस्कन्धमा यदुवंशहरूमा संहारको श्राप पर्दछ अनि विभिन्न सत्सङ्गतमहिमा र विभिन्न योगहरूको महत्त्व वर्णन र अन्तयमा यदुकूलको विनाशको वर्णन भएको पाइन्छ ।

यस स्कन्धमा यदुवंशहरूको संहारका लागि ऋषिहरूको श्राप परेको कथा, भगवान्का अवतारहरूको वर्णन, भगवान्को भक्तिदेखि विमुख हुने मानिसको गति तथा भगवान्को पूजाविधिको वर्णन, अवधूतका उपाख्यान वर्णन र अवधूतका चौबीस गुरुहरूमध्ये पृथ्वीदेखि लिएर परेवासम्मका आठ गुरुहरूबाट पाएको उपदेश वर्णन त्यस्तै अजिङ्गरदेखि पिङ्गलासम्मका नौ गुरुहरूबाट पाएको शिक्षाको वर्णन, लौकिक तथा पारलौकिक भोगहरूको असारताको वर्णन आदि कौतूहलता जगाउने र कृष्णभक्ति मार्गतिर लैजाने खालका कथाहरू पाइन्छन् । बद्ध, मुक्त र भक्तहरूको लक्षण, सद्भक्ति भेट्टाउने उपायको वर्णन, सत्सङ्गतमहिमा र कर्मानुष्ठान तथा कर्मत्यागको विधिको वर्णन, हंसरूपले सनकादिहरूलाई दिएको उपदेशको वर्णन, भक्तियोगको महिमा तथा ध्यानविधिको वर्णन, अणिमादि गरिएका अष्टार प्रकारका सिद्धिको नाम र यिनको लक्षणको वर्णन, भगवान् विभूतिहरूको वर्णन, वर्णाश्रमधर्मको वर्णन, ब्रह्मचारी र गृहस्थहरूको धर्म निरूपण, वानप्रस्थ तथा सन्यास आश्रमको धर्म निरूपण भक्ति ज्ञान र यम नियमादि साधनको वर्णन, ज्ञानयोग, भक्तियोग र कर्मयोगको वर्णन, तत्त्वको संख्या र प्रकृतिपुरुषको विवेक सांख्य योगको वर्णन आदि विस्तारपूर्वक दर्शाइएको पाइन्छ । त्यस्तै सत्त्वादि तीनै गुणकावृत्तिहरूको निरूपण, पुरुरवाको वैराग्य, ऐल गीत, क्रियायोगको वर्णन, परमार्थ निरूपण, भागवत धर्मको निरूपण र उद्धवको वदरीकाश्रमतिरको प्रस्थान, यदुकूलको विनाशको वर्णन र भगवान्को परमधाम गमन भएको आदि कथाहरूको व्यापक रूपमा वर्णन भएको पाइन्छ ।

४.२.३.१२ द्वादशस्कन्ध

श्रीमद्भागवतको द्वादशस्कन्ध अन्तिम स्कन्ध हो । यस स्कन्धमा कलियुगका राजाहरूको वंशको वर्णन, कलियुगको धर्मनिरूपण, कल्कि अवतार र सत्ययुगको आगमनको समयको बारेमा चर्चा गरिएको छ । राजमदको दोष, चारैयुगको धर्म र कलियुगको दोषबाट बच्ने उपाय, नाम कीर्तनको महात्म्यको वर्णन, चार प्रकारका प्रलयको वर्णन, संक्षेपमा ब्रह्मज्ञानको उपदेश गरेर शुकदेवजीले राजा परीक्षित्को मनको त्रास निवारण गरेका कुराहरू अनि

परीक्षितको देहत्याग, जनमजेयको सर्पसत्र र वेदका शाखा विभागको वर्णन, अथर्व वेदका शाखा तथा पुराणका लक्ष्मणको वर्णन आदि महत्त्वपूर्ण रूपमा देखिने कथाहरू हुन् । मार्कण्डेयजीको तपस्या, उनको वर प्राप्ति र उनले गरेको नारायण स्तुतिको चर्चा तथा मार्कण्डेय ऋषि भगवान्को मायाले निर्माण गरिएको महाप्रलयरूपी लीला देखेको चर्चा र भगवान् शङ्कर प्रसन्न भएर मार्कण्डेयलाई वर दिएको कुराको उल्लेख पाइन्छ । त्यस्तै भगवान्का अङ्ग, उपाङ्ग र आयुधहरूको रहस्य तथा प्रत्येक मासमा सूर्यका गणहरूको वर्णन तथा श्रीमद्भागवतमा वर्णन गरिएका विषयहरूको संक्षिप्त विवरण र भिन्नभिन्न पुराणको श्लोकसंख्या एवं श्रीमद्भागवतको महिमाहरू अत्यन्त सहज तरिकाले गरेको पाइन्छ ।

४.२.४ पं. वासुदेव भट्टराईको श्रीमद्भागवतमा देखिने अनुवादकला

पं. वासुदेव भट्टराईले महर्षि व्यासद्वारा संस्कृत भाषामा रचित श्रीमद्भागवतको सर्वसाधारणले पनि बुझ्न सक्ने नेपाली सरल भाषामा अनुवाद गरी सम्पूर्ण भागवतप्रेमीहरूको लागि अमूल्य गुण लगाएका छन् । उनको अनुवाद शब्दानुवाद र भावानुवादको बीचबाट आदर्श अनुवादमा पुगेको पाइन्छ । उनको यो अनुवादलाई सहज अनुवाद वा आदर्श अनुवाद भन्न सकिन्छ । वासुदेवले श्रीमद्भागवत अनुवादको पहिलो संस्करणको भूमिकामा “वेदव्यासको हृदयको भाव संस्कृत नपढेका मानिसलाई समेत व्यक्त होस् भन्ने उद्देश्यले सर्वसाधारणले पनि बुझ्ने गरी सकेसम्म सरल भाषामा मूल ग्रन्थको कुनै पदको अर्थ नछुट्ने गरी यो अनुवाद गरिएको छ” भनेका छन् । उनले यो अनुवाद गर्दा अनेक टीकाहरूको सहायता लिएको र आफ्नोअनुसार यो अनुवाद गर्ने प्रयास गरेको कुरा पनि उनले भागवतको भूमिकामा बताएको पाइन्छ । त्यसैले वासुदेवले श्रीमद्भागवतको अनुवाद गर्दा अन्य टीकाहरूको पनि अवश्य सहायता लिएको हुनुपर्दछ ।

वासुदेवले श्रीमद्भागवतको अनुवाद गर्दा केही अस्पष्ट शब्दहरूलाई प्रष्ट पार्नको लागि आफ्नो तर्फबाट शब्दको अर्थमा केही विस्तार गरेको समेत पाइन्छ । उनले प्रष्ट र सजिलो पार्ने प्रयत्नमा कतैकतै पादटिप्पणीहरूमा दृष्टान्तहरू समेत दिई अर्थ खुलाएको पाइन्छ ।

४.२.५ तुलनात्मक अध्ययन

श्रीमद्भागवतको मूल संस्कृतमा प्रत्येक स्कन्धहरूको सबै अध्यायहरूमा त्यस अध्यायको निचोडलाई सुरुमा बुँदागत रूपमा संक्षेपमा मात्र दिएको पाइन्छ भने पं. वासुदेवले त्यसलाई केही विस्तृत गरी अध्यायको मूल सार नै प्रष्ट पार्ने प्रयत्न गरेको पाइन्छ । जस्तै : द्वितीयस्कन्ध अध्याय आठमा मूल संस्कृतमा 'परीक्षित प्रश्नाः' मात्र भएकोमा उनले 'भागवतको विषयमा शुकदेवसित राजा परीक्षितको प्रश्न' भनेर त्यस अध्यायको मूल सार नै दिएको पाइन्छ । उनको यो विशेषता भागवतका धेरै अध्यायहरूमा रहेको पाइन्छ ।

त्यस्तै उनले श्रीमद्भागवतको अनुवाद गर्दा पूरै शब्दानुवाद नगरी शब्दानुवादलाई ख्याल गर्दै अर्थात् पूरै पदको अर्थ आउने गरी भावानुवाद गरेको पाइन्छ । जस्तै मूल संस्कृत :

श्रीशुक उवाच

अथोषस्युपवृत्तायां कुक्कुटान् कूजतोऽशपन् ।

गृहीतकण्ठ्यः पतिभिर्माध्व्यो विरहातुराः ॥

वयांस्यरोरुवन् कृष्णं बोधयन्तीव वन्दिनः ।

गायत्स्वलिष्वनिद्राणि मन्दारवनवायुभिः ॥

मुहूर्तं तं तु वैदर्भी नामृष्यदतिशोभनम् ।

परिरम्भण विश्लेषात्प्रियबाह्वन्तरं गता ॥१०॥७०॥३

पं. वासुदेवले गरेका अनुवाद यसप्रकार छ ।

शुकदेवजी भन्नुहुन्छ :

हे राजन् ! रातबितेपछि बिहानी पख कुखुरा बास्न लाग्दा भगवान्लाई अँगालो हालेर सुतेका, रानीहरू आफ्ना प्राण प्यारासँगको वियोगको आशङ्काले व्याकुल भई ती कुखुरालाई भन्नुनभन्नु भन्दथे ॥१॥ त्यसबेला पारिजातको सुगन्धले सुवासित भएको हावाले आकर्षित भएका भ्रमराहरू भूँ भूँ गरेर गाना गर्न लाग्दथे र चराहरू यस शब्दले व्यूँभेर बन्दीजनले भैं कृष्ण भगवान्लाई व्यूँभाउनको निमित्त मधुरो स्वर भिकेर बोल्न लाग्दथे ॥२॥ प्रातः कालको यो रमणीय बेलासमेत प्राणप्याराका दुवै हातको बीचमा परेका रुक्मिणी आदि गरिएका रानीहरूलाई आलिङ्गन छुट्ने आशङ्काले राम्रो लाग्दैनथ्यो ॥३॥

पं. वासुदेवले अनुवाद गर्ने क्रममा संस्कृतको पूरै शब्दानुवाद नगरी भावानुवाद गरेको पाइन्छ । भावानुवाद गर्ने क्रममा यसमा कतै पदबन्धका भावानुवाद, कतै वाक्यको भावानुवाद कतै एकाधिक वाक्यलाई एकै वाक्यमा मिलाई भावानुवाद गरेको पाइन्छ । यो श्रीमद्भागवत अनुवादमा उनको मौलिक रचनामा जस्तै सहज प्रवाह आएको पाइन्छ । उनी मूल संस्कृतमा भएको शैली, रस र अलंकारलाई पनि यस अनुवादमा उतार्न सफल भएका छन् । यो अनुवादमा मूल अभिव्यक्ति र अर्थ लक्ष्य भाषासँग निकटतम् एवं स्वाभाविक समानद्वारा अनुवाद भएको छ । यस अनुवादमा पाठकले मूल श्रीमद्भागवत पढेर वा सुनेर जो ग्रहण गर्दछ, त्यहीँ कुरा यो अनुवाद पढेर वा सुनेर ग्रहण गर्न सक्छ । त्यसैले उनको यो अनुवादलाई आदर्श अनुवाद भन्न सकिन्छ ।

वासुदेवले अनुवाद गर्ने क्रममा कुनै शब्दको व्यापक अर्थ समेत आउने गरी पाठकलाई बुझ्न सजिलोसमेत भएको पाइन्छ ।

जस्तै : सोऽनुविष्टो भगवता यः शेते सलिलाशये ।

लोकसंस्थां यथापूर्वं निर्ममे संस्थया स्वया ३२०।१७

अनुवाद : यसपछि ब्रह्माण्डको गर्भरूप जलमा शयन गर्ने श्री नारायणले जब ब्रह्माजीको अन्तःकरणमा प्रवेश गर्नु भयो अनि पूर्व कल्पमा जस्तो रूपनामको क्रम थियो, त्यही व्यवस्थाअनुसार ब्रह्माजी लोकको रचना गर्न लाग्नु भयो ।

वासुदेवले यस पङ्क्तिको अनुवाद गर्ने क्रममा 'यथापूर्व' भन्ने शब्दको अनुवादलाई 'पूर्व कल्पमा जस्तो रूपनामको क्रम थियो, त्यही व्यवस्था अनुसार' भनेर अर्थलाई अरू व्यापक पार्ने पर्यन्त गरेका छन् यस्ता उदाहरणहरू उनको अनुवादमा धेरै पाइन्छन् ।

त्यस्तै उनले अन्य ग्रन्थहरूबाट पनि दृष्टान्तहरू लिई थपेको पाइन्छ ।

जस्तै : कृत्वोरौ दक्षिणे सव्यं पादपद्मं च जानुनि

बाहु प्रकोष्ठेऽक्षमालामासीनं तर्कमुद्रया ४।६।३८

अनुवाद : दाहिने तिघ्रामा देब्रेचरण तथा देब्रे हात देब्रे घुँडामा राखेर औ नाडीमा रुद्राक्षको माला धारण गरी तर्क मुद्राले बसिराख्नु भएको थियो ।

यस तर्कमुद्राको अर्थलाई व्यापक गर्ने क्रममा वासुदेवले तर्जनयंगुष्ठयोरग्रे मिथः संयोज्यचाङ्गली : । प्रसार्य वन्धनं प्राहुस्तर्क मुद्रेति मान्त्रिकाः^{११३}

त्यस्तै उनले अर्थलाई सरल पार्नको लागि कुनै कुनै शब्दको पादटिप्पणीमा अर्थ विस्तृत रूपमा दिएको पाइन्छ । श्रीमद्भागवतको ४ स्कन्ध ६ अध्याय र ३९ श्लोकको अनुवाद गर्ने क्रममा पादटिप्पणीमा 'योगपट्ट-योगपट्ट काठको एक किसिमको आडाको नाम हो । योगीहरू यसको सहारा लिएर धेरै बेरसम्म बसिरहने अभ्यास गर्दछन्' भनेर योगपट्ट शब्दको अर्थ खुलाएको पाइन्छ ।^{११४}

११३ वासुदेव भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ३५७ ।

११४ ऐजन ।

उनका अन्य पादटिप्पणीका उदाहरण पनि पाइन्छ । जस्तै :

मनुजीले तिनीहरूमध्ये आकृतिलाई निजको भाइ भए तापनि शतरूपाको अनुमतिले पुत्रिका धर्मको अनुसार रुचि प्रजापतिसँग विहे गरिदिए ।

वासुदेवले यस अनुवादको सिङ्गो वाक्यलाई अर्थ प्रष्ट पार्न पाद टिप्पणीमा यसरी दिएको पाइन्छ ।

अभातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृतम् ।

यो दाजुभाइ नभएकी, राम्रोसँग सिंगारिएकी कन्या तिमीलाई दिन्छु । यिनबाट उत्पन्न भएको छोरो मेरो छोरा हुनेछ । यस्तो भनेर कन्यादान गर्ने विधिलाई पुत्रिका धर्म भन्दछन् ।^{११५}

त्यस्तै अर्को उदाहरण :

सर्वदा पुरुषसँग सम्भोग गर्ने शक्ति रहोस् भन्ने वरदान पाएर स्त्रीहरूले ब्रह्महत्याको तेस्रो चतुर्थांश स्वीकार गरे । उनको ब्रह्महत्या प्रत्येक महिनामा रजको रूपमा प्रत्यक्ष देखिन्छ ।

उनले यस अनुवादको अर्थलाई प्रष्ट पार्न पादटिप्पणी यसप्रकार दिएको पाइन्छ । पहिलो मनुष्य स्त्रीमा पशुहरूभैँ गर्भाधानको समय आउँदाखेरि मात्र कामवासना उत्पन्न हुन्थ्यो तर ब्रह्महत्या स्वीकार गरेपछि द्वन्द्वको वरले स्त्रीहरूमा निरन्तर कामवासना रहन लाग्यो ।

उनको श्रीमद्भागवतको अनुवादमा सरल शैली भएको पाइन्छ जुन सर्वसाधारणले पनि सजिलै बुझ्न सक्ने खालको छ । उनको भाषामा अरू भन्ने संयोजकमा 'औ' शब्दको प्रयोग प्रशस्त पाइन्छ । यो उनको हिन्दी भाषाको प्रभाव हुन सक्छ । उनको अनुवादमा संस्कृत भाषाको प्रभाव पनि रहेको देखिन्छ भने तत्सम शब्दहरूको पनि प्रशस्तै प्रयोग गरेका छन् ।

^{११५} ऐजन ।

पा“चौं परिच्छेद

उपसंहार

वासुदेव भट्टराईको जन्म वि.सं. १९४५ साल वैशाख २४ गते पिता मोहनदत्त र माता मेनकादेवीको कनिष्ठ सुपुत्रको रूपमा भारतको प्रसिद्ध धार्मिक स्थल बनारस नगरीमा भएको थियो । ‘मूल’ नक्षत्रमा जन्म भएकोले उनलाई आफ्नो साहिंला बुवा तुलसीदत्त भट्टराईले पालनपोषण र शिक्षादीक्षा प्रदान गरेका थिए । यसरी जन्म अवस्थादेखि नै आमाबुवाबाट अलग रहनु परेकोले उनको जीवन संघर्षमय तरिकाले बितेको पाइन्छ । प्रारम्भिक गतिविधि र अभावग्रस्त विद्यार्थी जीवनका क्षणले उनलाई स्वाबलम्बी र स्वाभिमानी व्यक्तित्वका रूपमा उभ्याएको पाइन्छ । संस्कृत विद्याको विशेष थलो मानिएको बनारस पुण्यनगरीमा र पण्डित धरानको जन्म भएकोले वासुदेव भट्टराईमा बालककालदेखि नै पढाइमा विशेष रुचि भएको हुन सक्ने देखिन्छ । संस्कृत एवं अङ्ग्रेजीको शिक्षा भारतको बनारसमा प्राप्त गरी स्नातक तहसम्मको अध्ययन समाप्त भएपछि वि.सं. १९७३ सालमा उनी बनारसको सम्पूर्ण घरबार त्याग गरी श्रीमती र एकपुत्र सहित नेपाल प्रवेश गरे । तत्कालीन राणाशासकसँग परिचित हुने अवसर पाएका हुनाले उनी सजिलै दरबार हाइस्कूलको शिक्षक भई मास्टर बाजे (भट्टराई बाजे) को नामले निकै प्रसिद्ध हुन पुगे ।

वासुदेव भट्टराईको जीवनीको समग्र अध्ययनबाट उनको व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू देखापरेको पाइन्छ । सामाजिक व्यक्तित्व, शिक्षक व्यक्तित्व, साहित्यिक व्यक्तित्व, बहुभाषी व्यक्तित्व, धार्मिक व्यक्तित्व, अनुवादक व्यक्तित्वजस्ता विविध व्यक्तित्व उनी समेटिएका छन् । ती विविध व्यक्तित्वमध्ये उनको शिक्षक व्यक्तित्वमा सामाजिक व्यक्तित्व र अनुवादक व्यक्तित्व प्रमुख रहेको देखिन्छ ।

मास्टर वासुदेवले दरबार हाइस्कूल (हालको भानु माध्यमिक विद्यालय) सिंहदरबारभित्र छँदादेखि पछि पद्मकन्या विद्याश्रम (दिल्ली बजारमा) समेत करिब चालीस वर्ष शिक्षक पेसामा सेवा गरी वि.सं. २०१२ सालमा सेवाबाट अवकाश प्राप्त गरेका थिए । “जननी जन्म भूमिश्च

स्वर्गादऽपि गरीयसी” भन्ने महान् विचार बोकेका वासुदेव बडा हाकिम भएर जाने अवसरसमेत प्रदान गर्दा पनि आफ्नो शिक्षण पेसालाई नै सर्वोत्कृष्ट मान्दै शिक्षण कार्यमा नै लागि रहे । सरल र सहज स्वभाव भएका वासुदेव हक्की र साहसी पनि भएको जानकारी पाइन्छ । ‘मान्छेको शैक्षिक विकासको लागि अनुशासनको ठूलो महत्त्व हुन्छ’ भन्ने विचार राख्ने वासुदेवले आफ्नो सबै विद्यार्थीहरूलाई सधैं अनुशासनमा राख्न सफल भएको पाइन्छ । जीवनलाई एउटा प्रयोगको रूपमा बिताउने समयको महत्त्वलाई राम्ररी बुझी त्यसैअनुसार चल्ने र कसैको सित्तैमा नखाने र नलिने उनको सिद्धान्त थियो । उनीमा कुनै किसिमको तडक भडक थिएन । आफ्नै शिक्षण पेसामा अत्यन्त लगनशील भई पठनपाठन र लेखनमा नै उनको रुचि थियो भने आफ्नो कमाइमा मात्र बाँच्नु, अरूमा भर नपर्नु उनको एक किसिमको भीष्म प्रतिज्ञा थियो ।

शिक्षण पेसामा नै लगातार समर्पित भएका वासुदेवको पुस्तक पढ्नु र नयाँनयाँ विषयको अध्ययन गर्नु रुचिको कुरा थियो । उनी संस्कृत नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषाका कृतिहरूको अध्ययनमा नै रमाउने गर्दथे । यसरी अध्ययन र अध्यापनकै क्रममा उनको साहित्यिक व्यक्तित्व फस्टाउँदै गयो । उनले भारतवर्षको इतिहास पूर्वार्द्ध (१९९०) र भारतवर्षको इतिहास उत्तरार्द्ध (१९९१) लेखेर आफूलाई इतिहास वेत्ताका रूपमा पनि परिचित बनाउन सफल भएको पाइन्छ । यी भारतवर्षका इतिहास तत्कालीन समयमा निकै प्रशंसित भएका थिए ।

वासुदेव भट्टराईको बालकृष्णसम, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, पुष्कर शमशेर, बाबुराम आचार्य, सूर्यविक्रम ज्ञवालीलगायतका साहित्यरथीसँग विशेष हेलमेल भएको र उनीहरूलाई वासुदेवले साहित्य क्षेत्रमा विशेष सहयोग गरेको जानकारी पाइन्छ ।

वासुदेव आडम्बर देखावटी पूजापाठ र अनावश्यक ढोंगहरूको विरोधी थिए । बाहिर हेर्नेहरू उनलाई नास्तिक पनि भन्दथे, तर उनको मनमा धर्म र सद्व्यवहारप्रति अगाध श्रद्धा थियो । उनलाई एउटा अपठित स्त्रीले सुनाएको भागवतको कथाले भित्रैसम्म छोएको थियो । उनी धेरै भावुक थिए । भागवतको नेपाली अनुवाद गर्ने प्रेरणा उनलाई यिनै अपठित स्त्रीले सुनाएको भागवत कथाबाट हुनसक्ने देखिन्छ । वासुदेवले आफ्ना छोरा नाति बिग्रन्छन् भनेर

धेरै सम्पत्ति घरजग्गा जोडेनन्, कमाएको धन शिक्षामै लगानी गरे । उनले आफ्ना चार भाइछोरा र तीन बहिनी छोरीहरूलाई शिक्षादीक्षा र सत्कर्ममा लाग्न सधैं उकासिरहे जसको परिणाम उनका छोरांनातिहरू उदाहरणीय गुरुका रूपमा र असल कर्मचारीका रूपमा स्थापित भएको देखिन्छ । उनी शिक्षण पेसामा सक्रिय हुँदाहुँदै उच्च रक्तचापको रोगले पीडित भए । असी वर्षपछि उनी पटकपटक थला परे र २०२९ साल कार्तिक १६ गते ८४ वर्षको उमेरमा उनको देहवसान भयो ।

वासुदेव भट्टराईलाई नेपाली भाषा साहित्यको क्षेत्रमा अमर तुल्याउने दुई अमूल्य अनूदित ग्रन्थ श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण र महर्षिवेदव्यास प्रणीत श्रीमद्भागवत महापुराण हुन् । यी कृतिहरूमा उनले आफ्नो सीप र कौशलता र अनुवादको विशिष्ट कला देखाएको पाइन्छ । यी कृतिहरूका निमित्त उनले निकै मिहिनेत गरे । यिनै कृतिका कारण उनी नेपाली साहित्य क्षेत्रमा अमर व्यक्तित्व बनेका छन् ।

अनुवाद त्यस्तो अनुकरण हो जसलाई सृजनको हलुका प्रकाशले टल्काएको हुन्छ । अनुकरण र सृजनको दोभान नै अनुवाद हो । अनुवादलाई विभिन्न आधारमा हेर्ने दृष्टिकोण फरकफरक भएको पाइन्छ । अनुवादलाई अनुवादको प्रकृतिको आधारमा हेर्दा अनुवादका प्रकारहरू- शब्दानुवाद, भावानुवाद, छायानुवाद, व्याख्यानुवाद, सारानुवाद, सहज अनुवाद वा आदर्श अनुवाद, रूपान्तरण वार्तानुवाद अथवा आशु अनुवाद आदि रहेको पाइन्छ । अनुवादका यी प्रकारहरूमध्ये सबैभन्दा उत्कृष्ट अनुवाद सहज अर्थात् आदर्श अनुवाद हो । यसमा अनुवादकले श्रोतको मूल सामग्रीको अभिव्यक्ति र अर्थ लक्ष्य भाषामा निकटतम् एवं स्वाभाविक समानद्वारा अनुवाद गर्दछ ।

अनुवादको माध्यमबाट नै नेपाली भाषा साहित्यको विकासमा टेवा पुग्ने भएकोले नेपाली साहित्यको प्राथमिक तथा माध्यमिक कालमा अनुवाद साहित्यको निकै बाहुल्य रहेको पाइन्छ । विभिन्न भाषाबाट नेपालीमा भएका अनुवादले नेपाली साहित्यमा पाठकीयताको अभिवृद्धि तथा समाजको सांस्कृतिक लोकपक्षीय आवश्यकताहरूलाई पनि परिपूर्ति गरिदिएको पाइन्छ ।

वासुदेव भट्टराईबाट अतिनै परिश्रमद्वारा तयार पारिएको श्रीमद्बाल्मीकीय रामायणको अनुवाद वि.सं. १९९७ मा पहिलो संस्करण र २०२१-२२ सालमा दोस्रो संस्करण निस्किएको पाइन्छ । श्रीमद्भागवत महापुराणको प्रथम र द्वितीय खण्ड २०१७ र २०२० सालमा प्रकाशित भएका थिए । पं. वासुदेवले यी दुवै महान्ग्रन्थहरूको विशुद्ध, सरल शैलीमा केही टीका र केही व्याख्या समेत गरेर कौशलतापूर्वक, कुनै पनि अर्थमा फरक नपर्ने गरी सर्वसाधारणले पनि राम्रोसँग बुझ्न सक्ने भाषामा अनुवाद गरेका छन् । उनका यी अनूदित कृतिहरूमा मौलिक रचनामा जस्तै सहज प्रवाह आएको पाइन्छ । उनले मूल संस्कृतमा भएको शैली, रस र अलंकारलाई पनि आफ्नो अनुवाद कार्यमा उतार्न सफल भएको पाइन्छ । पाठकले मूल ग्रन्थ पढेर वा सुनेर जो ग्रहण गर्दछ, त्यही कुरा उनका यी अनूदित ग्रन्थ पढेर वा सुनेर ग्रहण गर्न सक्दछ । त्यसैले उनका यी अनुवाद कार्यलाई सहज अनुवाद वा आदर्श अनुवाद भन्न सकिन्छ । उनको अनुवादमा केही हिन्दीको र केही संस्कृतको प्रभाव पनि परेको पाइन्छ । उनले श्रीमद्भागवतको अनुवाद गर्दा 'अरू' भन्ने संयोजकको सट्टा अत्यधिक मात्रामा 'औ' शब्दको प्रयोग गरेको पाइन्छ । यो उनको हिन्दी भाषाको प्रभाव हुन सक्दछ । उनको अनुवाद कार्यमा संस्कृतका तत्सम् शब्दहरू पनि प्रशस्तै रहेको पाइन्छ ।

रामायण र भागवतजस्ता बृहत् ग्रन्थलाई सरल र सरस नेपाली भाषामा ढालेर सबैका लागि प्रस्तुत गर्ने वासुदेव नेपाली गद्य महाकाव्यका प्रवर्तक भन्नु नै उपयुक्त हुने देखिन्छ । उनको यस्तो अथक परिश्रमको फलस्वरूप विभिन्न क्षेत्रमा नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धि भएको छ । अनुवादको रूपमा भए पनि यति बृहत् ग्रन्थ तयार पार्नु सानो साधना र तपस्याले पुग्ने कुरा होइन । उनका यी कौशलतापूर्वक अनुवाद गरिएका ग्रन्थहरूले उनलाई नेपाली भाषा साहित्यका अथक साधक र अविश्रान्त भाषासेवीका रूपमा स्थापित गराएका छन् । उनको जीवनी र व्यक्तित्वले सार्वजनिक रूपमा आदर्श छविलाई स्थापित गराएको छ भने उनको साहित्य साधना नेपाली भाषा साहित्यको इतिहासमा उपलब्धिपूर्ण रहेको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रलाई मुख्य रूपमा पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरी प्रत्येक परिच्छेदमा विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षक राखी अध्ययन गरिएको छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

अय्यर, एनई। विश्वनाथ, अनुवाद भाषाएँ, समस्याएँ, दिल्ली र ज्ञानगंगा, १९९२ ई।

।

उपाध्याय, केशवप्रसाद, साहित्य प्रकाश, पासां, ललितपुर र साझा प्रकाशन, २०५० ।

कमाचाय, माधवलाल ९सम्पा०, अनुवाद ग्रन्थसूची, काठमाडौं र नेपाल राजकाय प्रजा
प्रतिष्ठान, २०५९ ।

गौतम, कृष्ण, आधुनिक आलोचना र अनेक रूप अनेक पठन, काठमाडौं र साझा प्रकाशन,
२०५० ।

तिवारी भोलानाथरओमप्रकाश गावा, अनुवादको व्यावहारिक समस्याएँ, दिल्ली र तुकभान
गेट, १९७८ ई।

■■■■■■■■, अनुवाद विज्ञान, दोसां, दिल्ली र विकास आर्ट प्रिन्टस, १९७६ ई।

थापा, मोहनहिमांशु, साहित्य परिचय, चौसां, ललितपुर र साझा प्रकाशन, २०५० ।

पराजुला, ठाकुरप्रसाद, नेपाली साहित्यको परिक्रमा, काठमाडौं र नेसनल रिसच एसोसिएट्स,
२०५१ ।

प्रधान, भिक्टर, नेपाली जीवनी र आत्मकथाको सैद्धान्तिक तथा ऐतिहासिक विवेचना,
काठमाडौं र नेराप्राप्रा,

दृ , , ९ म १०, वासुदेव भट्टराई स्मृति ग्रन्थ, । र भुवनेश्वरी

दृ , न ,

दृ , , श्रीमद्भागवत् महापुराण, । ।, । र प्र ,

■■■■■■■■, श्रीमदवाल्मीकीय रामायण, । ।, , ज प लिमिटेड,

नेपाली साहित्यको इतिहास, ई. प्र.
 खगेन्द्रप्रसाद, शोधविधि, ई. प्र.
 श्रेष्ठ, नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, ।।, ई. प्र.
 श्रेष्ठ, नेपाली साहित्यको इतिहास र सिद्धान्त र सन्दर्भ, ।।, ई. त्रिकोण
 क, ई, अनुवाद सिद्धान्त एवं प्रयोग, रन्द्र प्र. ।

पत्रपत्रिका सूची

।, कृष्णप्रसाद, ई. श्रद्धा । हृ. गरिमा ९,
 , ०, ।
 , र हृ. विमोचन ९,
 , ०, ।
 ।, र त्रि. द. र गोरखापत्र ९, ई. ०,
 शनिवासीय परिशिष्टाङ्क
 हृ. शरदचन्द्र, सं. ख. गरिमा ९,
 इ. , ०